

University of Groningen

Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 2002

Voerman, Gerrit

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

2004

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Voerman, G. (editor) (2004). *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 2002*. (Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen). Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

RIJKSUNIVERSITEIT
GRONINGEN

JAARBOEK 2002

DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE POLITIEKE PARTIJEN
BROERSTRAAT 4
9712 CP GRONINGEN
POSTBUS 559
9700 AN GRONINGEN
TEL.: 050-363 68 30
FAX.: 050-363 72 56
E-MAIL: DNPP@UB.RUG.NL
WEBSITE: WWW.DNPP.NL

Colofon

titel:	Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 2002
copyright:	Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen – RU Groningen
ISBN:	90-367-2078-8
ISSN:	0921-0873
redactie:	G. Voerman
productie:	C. Karimi Fard
omslag:	J.D. de Visser
druk- en bindwerk:	Universiteitsdrukkerij Rijksuniversiteit Groningen

Dit Jaarboek kan men bestellen door € 13,00 over te maken op giro 2813720 ten name van Bibliotheek RU Groningen onder vermelding van ‘Jaarboek DNPP 2002’.

VOORWOORD

Het lijkt al weer lang geleden: het jaar 2002, het meest bizarre jaar uit de moderne politieke geschiedenis van Nederland. Twee verkiezingen (die voor de gemeenteraden en voor de Tweede Kamer), twee gevallen kabinetten (het tweede kabinet-Kok in april en het eerste kabinet-Balkenende in oktober), de komeet-achtige opkomst en ondergang van een politieke nieuwkomer (de Lijst Pim Fortuyn) en natuurlijk boven alles de schokkende moord op Pim Fortuyn – de Nederlandse politiek is sinds mensenheugenis niet zó in beroering geweest. De gevolgen voor de politieke partijen zijn nog niet uitgewerkt: zo'n twee jaar na de kamerverkiezingen van mei 2002 verkeren de meeste van hen nog altijd in een organisatorisch en programmatisch aanpassingsproces.

Hoewel 2002 al weer enige tijd achter ons ligt, heeft het DNPP nog tot de dag van vandaag met de naweeën ervan te maken. Dat dit *Jaarboek 2002* pas in het voorjaar van 2004 uitkomt, is enerzijds het gevolg van de achterstanden in de werkzaamheden die waren ontstaan als gevolg van het voor het Documentatiecentrum bijzonder drukke jaar 2002. Anderzijds heeft deze vertraging te maken met de lange tijd die nodig was om de traditionele 'Kroniek' – het jaarlijkse overzicht van de gebeurtenissen binnen de politieke partijen – te schrijven. Telde deze Kroniek sinds het midden van de jaren negentig gemiddeld tachtig bladzijden; voor de versie 2002 bleek ongeveer het dubbele aantal pagina's benodigd.

Intussen zijn er al vele publicaties verschenen over de dramatische gebeurtenissen in 2002 en de weerslag ervan op de Nederlandse politiek. Dit betekent echter geenszins dat het nu verschijnende *Jaarboek 2002* mosterd na de maaltijd is. De al genoemde Kroniek van de partijpolitieke gebeurtenissen brengt voor het jaar 2002 uitgebreid de ontwikkelingen binnen de politieke partijen voor en na de Tweede-Kamerverkiezingen in kaart. Daarnaast zijn er beschouwingen opgenomen die ingaan op de (digitale) campagne, de programma's, het stemgedrag en het geografische patroon in de uitslagen van de Tweede-Kamerverkiezingen van 2002 (en 2003), alsmede op het fenomeen Fortuyn.

Het jaar 2002 heeft de gevestigde Nederlandse partijen op hun grondvesten doen schudden. De meeste van hen pasten als gevolg van de verkiezingen van mei hun programma en organisatiestructuur aan. Daarmee bewezen de partijen dat zij het vermogen hebben zich aan te passen aan sterk gewijzigde omstandigheden. Het is aan het DNPP om de (digitale en gedrukte) uitingen daarvan te documenteren.

Groningen
15 mei 2004

G. Voerman
Hoofd DNPP

INHOUD

Voorwoord

Inhoud	1
Jaarverslag 2002 DNPP	3
Joop Hippe, Paul Lucardie en Gerrit Voerman, Kroniek 2002 . Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 2002	18
V. Mamadouh en H. van der Wusten, Eindstand van een diffusieproces . Het geografisch patroon van de steun voor de LPF	181
H. Pellikaan, Partijen in een politieke ruimte	206
W. van der Brug, Zwevende of geëmancipeerde kiezers?	230
J.E. Ellemers, Het fenomeen Fortuyn . De revolte verklaard	252
M. Boogers en G. Voerman, De betekenis van partijsites tijdens de campagne voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 2002 . Een onderzoeksverslag	267
Auteurs	281

JAARVERSLAG 2002 DNPP

Inleiding

Het jaar 2002 was voor het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP) van de Rijksuniversiteit Groningen (RUG) een uitermate druk en productief jaar. De verkiezingen voor de gemeenteraden en de Tweede Kamer, de opkomst van Pim Fortuyn en zijn gewelddadige dood, de perikelen binnen de Lijst Pim Fortuyn, resulterend in de kabinetscrisis in oktober – het waren allemaal gebeurtenissen die leidden tot verzoeken om informatie, met name van de kant van de media. Daarnaast was het DNPP betrokken bij een aantal verkiezingsgerelateerde projecten, zoals de Stemwijzer, enkele programvergelijkingen en een tentoonstelling over de veranderende verkiezingscampagne in de twintigste eeuw, die te zien was in Groningen en Den Haag.

Tussen de bedrijven door werden de werkzaamheden aan een aantal speciale projecten voortgezet, zoals de archivering van websites van Nederlandse politieke partijen, het onderzoek naar de verkiezingscampagne van de partijen op internet, en de documentaire over de bekende Groninger communist Fré Meis. Ten slotte hield het Documentatiecentrum zich in 2002 vanzelfsprekend ook bezig met zijn primaire taken. Publicaties van en over partijen werden geacquireerd en gecatalogiseerd, en bezoekers op weg geholpen.

Wetenschappelijk Adviescollege ten behoeve van het DNPP

Conform het reglement van het DNPP (art. 7, 8, 9 en 10) werd in 1980 het Wetenschappelijk Adviescollege ten behoeve van het DNPP ingesteld. Op 1 januari 2002 bestond het Adviescollege uit de volgende leden:

- prof.dr. D.F.J. Bosscher, hoogleraar Eigentijdse Geschiedenis, op voordracht van de Faculteit der Letteren;
- prof.mr. D.J. Elzinga, hoogleraar Staatsrecht, op voordracht van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid;
- prof.dr. F.N. Stokman, hoogleraar Methoden en Technieken van Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek, op voordracht van de Faculteit der Psychologische, Pedagogische en Sociale Wetenschappen;

- dr. J.M. van Boetzelaer (voorzitter), secretaris-directeur Universiteit en Hogeschool Groningen (UHG), op voordracht van de Bibliothecharis;
- dhr. Chr. Wiersma, directeur publieke dienstverlening van de Dienst Informatie en Administratie van de gemeente Groningen, op voordracht van de Bibliothecharis;
- dr. A.C. Klugkist, Bibliothecharis, adviserend lid.

Het Wetenschappelijk Adviescollege kwam in het verslagjaar op 3 oktober bijeen. Onder andere werd gesproken over de verhuizing van het DNPP naar de Universiteitsbibliotheek, die voorzien is voor het begin van 2003.

Personeelsformatie

Op 1 januari 2002 was de staf van het DNPP als volgt samengesteld:
 mevr. H.H. ten Have - secretaresse (0,5 fte; tijdelijk)
 dr. A.P.M. Lucardie - wetenschappelijk medewerker (0,5 fte)
 mevr. I.M. Noomen - documentaliste (0,6 fte)
 mevr. B.H. Pier - secretaresse (0,7 fte)
 mevr. D. van Rheenen - documentaliste (0,4 fte)
 dr. G. Voerman - Hoofd (1,0 fte)

Op 15 februari 2002 verliet mevr. Pier het DNPP. Zij werd met ingang van 1 maart tijdelijk vervangen door drs. B.H. de Boer, die in de voorgaande jaren op het DNPP werkzaam was in het kader van de WIW-regeling. Zijn aanstelling van 0,5 fte liep formeel af op 30 september, maar kon grotendeels (voor 0,4 fte) worden gecontinueerd tot 31 december. Deze verlenging werd gefinancierd uit de NWO-subsidie voor het onderzoeksproject 'Politiek en Internet', waarin dhr. Voerman participeerde (zie hieronder). Uit deze subsidie kon ook de tijdelijke aanstelling van drs. A.C.J. Marchand worden bekostigd. Hij was van 1 juni tot 1 september op het Documentatiecentrum werkzaam. Verder trad drs. G.B. Auping op 1 maart voor de periode van een jaar in dienst van het DNPP in het kader van de WIW-regeling.

Jarenlang was het secretariaat van het DNPP in een duobaanconstructie vervuld. Na het vertrek van de beide secretaresses – mevr. J. Strijbosch in september 2001 en mevr. Pier in februari 2002 – werden beide deel-aanstellingen weer samengevoegd tot een fulltime functie. Met ingang van 16 juli werd deze bezet door mevr. C. Karimi Fard. Mevr. Ten Have, die als tijdelijk opvolger van mevr. Strijbosch met dhr. De Boer het secretariaat waarnam, beëindigde op 1 juni haar dienstverband.

Ook in 2002 werd de staf van het DNPP weer geassisteerd door een aantal vrijwilligers. Drs. J. Hippe, die jarenlang als vrijwilliger bij het

Documentatiecentrum betrokken is, keerde na een langdurige ziekte in het voorjaar weer terug. Drs. R.F. van Wijk hield zich één dag per week bezig met de retrospectieve ontsluiting van *Anti-Revolutionaire Staatkunde*, het wetenschappelijk tijdschrift van de ARP. Van 1 maart tot 1 september verrichtte dhr. M. Nette op vrijwillige basis werkzaamheden.

Dienstverlening

Zoals gebruikelijk legde de dienstverlening een groot beslag op de arbeidstijd. In het verkiezingsjaar 2002 bedroeg het aantal bezoekers naar schatting bijna 1.100; het aantal verzoeken per brief, telefoon of e-mail steeg licht naar zo'n 1.250. Ook dit jaar waren het met name doctoraal-studenten van verschillende disciplines die een beroep op het DNPP deden. Daarnaast meldden zich HBO-studenten, journalisten, AIO's, wetenschappers en leerlingen van middelbare scholen. De toegenomen politieke belangstelling in 2002 kwam ook tot uitdrukking in een groeiend aantal bezoekers die voor informatie over de verkiezingen kwamen. Van de kant van de media mocht het DNPP zich dit jaar in een grote belangstelling verheugen. De beide wetenschappelijk medewerkers van het DNPP werden door verschillende radio- en tv-programma's en door de schrijvende pers regelmatig om commentaar gevraagd. In het bijzonder in de dagen na de moord op Fortuyn tot aan de Kamerverkiezingen werd er op hen een beroep gedaan, met name ook door correspondenten van buitenlandse media.

Naast dit alles ondersteunde het Documentatiecentrum ook onderwijs-activiteiten van verschillende aard (zie onder 'Relaties met instellingen en het onderwijsveld').

Documentatie

De tweede belangrijke taak van het DNPP, naast en als voorwaarde voor de dienstverlening, bestaat uit documentatieactiviteiten. Voor een uitgebreid en geactualiseerd overzicht van de op het Centrum aanwezige periodieken en overige collecties wordt verwezen naar de website van het DNPP (www.dnpp.nl). Hieronder volgt een globale aanduiding.

In 2002 werden op het DNPP de volgende collecties (waarvan de eerste vier toegankelijk zijn via de geautomatiseerde catalogus) bijgehouden en uitgebreid:

1. *boeken*. Deze collectie bevat vooral historische en politicologische literatuur betreffende politieke partijen, alsmede (auto-)biografieën van politici. Het aantal boeken bedroeg eind 2002 circa 3.300.
2. *brochures*. Deze verzameling bevat door politieke partijen of verwante organisaties uitgegeven brochures, nota's en rapporten. Deze

publicaties worden systematisch aangeschaft. Eind 2002 waren ongeveer 5.600 brochures gecatalogiseerd.

3. *knipsels*. Op het DNPP is een uitgebreide collectie krantenknipsels aanwezig over partijpolitieke ontwikkelingen in Nederland, met het accent op de activiteiten van de partijen buiten het parlement. Deze knipselverzameling gaat terug tot het begin van de jaren zeventig. Momenteel worden zes dagbladen geknipt: het *Dagblad van het Noorden* (voorheen *Nieuwsblad van het Noorden*), *NRC Handelsblad*, *Trouw*, *de Volkskrant*, *Nederlands Dagblad* en *Reformatorisch Dagblad*.

4. *dag-, opinie- en partijbladen*. Het DNPP bezit vanaf 1973 een uitgebreide collectie ingebonden of op microfiche gefotografeerde dagbladen, opiniebladen en partijbladen. Bij de beide laatstgenoemde categorieën wordt gestreefd naar volledigheid.

5. *affiches*. In 1986 is begonnen met het systematisch ordenen, fotograferen en ontsluiten van de groeiende hoeveelheid affiches. Eind 2002 bezat het DNPP ruim 2.000 verschillende affiches van politieke partijen. Tegen betaling kunnen negatieven en/of afdrucken ter beschikking worden gesteld.

6. *geluidsarchief*. Naast interviews met prominente partijpolitici (veelal gehouden in het kader van een specifiek onderzoek) bevat deze collectie vooral integrale geluidsopnames van belangrijk geachte partijbijeenkomsten zoals congressen en partijraden. Eind 2002 telde het geluidsarchief ruim 350 geluidsbanden en ongeveer 400 cassettes.

7. *archieven*. Het DNPP ontvangt regelmatig archieven van partijen (zoals van de VVD en D66) en particulieren. Voor een overzicht van de archieven die het DNPP in beheer heeft, wordt hier verwezen naar de DNPP-website. Hier zij nog vermeld dat met uitzondering van de collecties waarvan de plaatsingslijst nog in voorbereiding is, al deze archieven voor onderzoek beschikbaar zijn. In verband met de beperkende voorwaarden die soms door de archiefhouder aan de raadpleging van een archief zijn gesteld, verdient het aanbeveling hierover van tevoren met het DNPP contact op te nemen. Het is in alle gevallen noodzakelijk schriftelijke toestemming voor raadpleging te verkrijgen van het Hoofd van het DNPP.

8. *overig*. Zonder uitputtend te zijn, worden hier nog de volgende collecties genoemd:

- statuten, reglementen, jaarverslagen, verkiezings- en beginselprogramma's;
- congresstukken (van congressen, partijraden, algemene ledenvergaderingen);
- elektronische publicaties (beginsel- en verkiezingsprogramma's, artikelen uit de Jaarboeken van het DNPP), raadpleegbaar op de website van het DNPP.

Mede om de collecties op specifieke deelterreinen ook voor een vroegere periode zo volledig mogelijk te maken, worden bibliografische projecten opgezet. In het verslagjaar werd aan verschillende projecten gewerkt. Met het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (HDC) van de Vrije Universiteit te Amsterdam bereidt het DNPP een bibliografie en archievenoverzicht van de protestants-christelijke partijen voor. Ook in 2002 werd met het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) in Amsterdam op bibliografisch terrein samengewerkt. Er werd gewerkt aan de opstelling van een overzicht van publicaties van en over politieke stromingen links van de CPN (dat wil zeggen radencommunisme, trotskisme en maoïsme).

In 2002 ontving het DNPP opnieuw een omvangrijke schenking van de Bibliotheek Rotterdam. Deze bevatte vooral periodieken van partijen uit het interbellum, zoals de Hervormde (Gereformeerde) Staatspartij en de Vrijzinnig-Democratische Bond. Verder vulden D66 en de VVD hun reeds op het DNPP gedeponeerde archieven aan.

In verband met de op handen zijnde verhuizing van het Documentatiecentrum naar de Universiteitsbibliotheek werden in augustus enkele door het DNPP beheerde archieven aan de Groninger Archieven overgedragen. Het betrof hier de afdelingsarchieven van de PSP en de PPR in de stad Groningen, het archief van de PSP-afdeling Eemsmond en de gewestelijke archieven van PSP en PPR in de provincie Groningen.

Automatisering en Internet

In 1996 kwam de catalogus van het DNPP beschikbaar op de website van het Documentatiecentrum (www.dnpp.nl). Op deze site biedt het DNPP tevens organisatorische en documentaire informatie aan over de Nederlandse politieke partijen. Het aantal *hits* nam in de verslagperiode toe van 363.508 in 2001 tot 754.901 in 2002. De site werd in 2001 ruim 43.000 maal bezocht; in 2002 meer dan 66.000 keer. Via de *on-line* algemene catalogus van de RUG-bibliotheken kan ook in de DNPP-catalogus worden gezocht.

Op het gebied van het digitaal aanbieden van informatie werd in 1997 een nieuwe stap gezet. Het DNPP begon op zijn site met het opzetten van een 'elektronische bibliotheek'. Hierin worden publicaties van politieke partijen (zoals artikelen uit wetenschappelijke tijdschriften, brochures, beginsel- en verkiezingsprogramma's) on-line en *full-text* aangeboden. Deze documenten worden tevens opgenomen in de catalogus van het DNPP en zijn dus op de gebruikelijke wijze (via bijvoorbeeld auteursnaam of trefwoord) te vinden. De meeste politieke partijen en hun wetenschappelijke bureaus werken hieraan mee. In 2002 werden de werkzaamheden aan de elektronische bibliotheek voortgezet.

Per 31 december 2002 telde de geautomatiseerde catalogus van het DNPP ruim 85.000 titels van boeken, brochures en artikelen uit partij-bladen, opiniebladen, wetenschappelijke tijdschriften en dagbladen.

Project archivering websites politieke partijen (Archipol)

Met de financiële steun van de stuurgroep Innovatie Wetenschappelijke Informatievoorziening (IWI) en het College van Bestuur van de RUG waren het DNPP en de Universiteitsbibliotheek in 2000 begonnen met de archivering van websites van Nederlandse politieke partijen. Aan dit zogeheten Archipol-project (ARCHIef van websites van POLitieke partijen) werd meegewerkt door H.C.G. Druiven, M. van Delden, F.J. den Hollander, A.K. Keyzer en G. Voerman. Vanuit het Rekencentrum leverden W. Koster en K. Visser een bijdrage. De partijsites werden regelmatig gedownload en er werd software ontwikkeld voor de opslag en ontsluiting. Verder kwam er een speciale website tot stand met informatie over het project (www.archipol.nl).

In het voorjaar van 2002 werd het project afgerond. Op 25 april organiseerden de Universiteitsbibliotheek en het DNPP in Groningen een symposium over Archipol, dat werd voorgezeten door mevr. drs. M. Nieboer. Bij deze gelegenheid werd het webarchief officieel ‘geopend’ door drs. J. Wallage, burgemeester van Groningen en voorzitter van de Commissie Toekomst Overheidscommunicatie. Tijdens het symposium hield J. Masanès (Internet Archiving Project Manager, Bibliothèque Nationale de France, Parijs) een lezing over de internationale initiatieven op het gebied van het archiveren van websites. Mevr. W. Mossink (hoofd Juridische Zaken Open Universiteit Nederland, Heerlen) ging in op de auteursrechtelijke aspecten van het webarchiveren. Dhr. Voerman sprak over de geschiedenis, de opzet en de resultaten van het Archipol-project. De lezingen verschenen in januari 2003 in een speciale bundel onder de titel *Het web gevangen. Het archiveren van de websites van de Nederlandse politieke partijen*. Verslagen van het symposium verschenen in *Informatie Professional*, 6 (2002), 6; en in *Pictogram*, 3 (2002), 7-8.

In 2002 werd Archipol in diverse fora gepresenteerd. Ook verschenen er over het project enkele publicaties.

presentaties

- G. Voerman, ‘Archipol. Archive of websites of Dutch political parties’; workshop ‘Web Archiving’, European Conference on Digital Libraries, 16-19 september 2002, Rome.
- G. Voerman, ‘Het Archipol-project’; presentatie op een speciale bijeenkomst van de webmasters van de politieke partijen,

georganiseerd door het DNPP in samenwerking met het Centrum voor Recht, Bestuur en Informatisering (Universiteit van Tilburg), 9 oktober 2002, Utrecht.

- G. Voerman, 'Het Archipol-project: geschiedenis, opzet, resultaten'. Bijeenkomst CWIS-NL (Campus Wide Information Systems NL; de SURFnet-gebruikersgroep die zich richt op de innovatie, de ontwikkeling en het beheer van campusinformatiesystemen), 19 november 2002, Utrecht.

publicaties

- A.K. Keyzer, F.J. den Hollander en G. Voerman, 'Het Archipol-project. Het archiveren van websites van Nederlandse politieke partijen', in: *Archievenblad*, 106 (2002), 2 (feb.), 32-33.
- Gerrit Voerman, André Keyzer, Frank den Hollander en Henk Druiven, 'Archiving the Web: Political Party Websites in the Netherlands', in: *European Political Science*, 2 (2002), 1 (Autumn), 68-75.

Onderzoek naar politieke partijen en toepassingen van informatie- en communicatietechnologie (ICT)

Naast het archiveren van de websites van de politieke partijen ondersteunt het Documentatiecentrum ook onderzoek naar de wijze waarop partijen de nieuwe vormen van informatie- en communicatietechnologie (ICT) implementeren. In het voorjaar van 2001 ontvingen dhr. Voerman en dr. M. Boogers (werkzaam bij het Centrum voor Recht, Bestuur en Informatisering van de Universiteit van Tilburg) een subsidie van ruim 40.000 euro voor onderzoek naar de digitale campagne voor de Tweede-Kamerverkiezingen in 2002. Deze subsidie werd verstrekt door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO), in het kader van het programma 'Maatschappij en de Elektronische Snelweg' (MES). Het onderzoek concentreerde zich op de bezoekers van websites van de aan de Kamerverkiezingen deelnemende politieke partijen en van een aantal sites die politieke informatie aanboden, zoals de Stemwijzer. Met medewerking van de webmasters was op de sites een *button* geplaatst, die leidde naar een online-enquêteformulier. Ruim 18.000 bezoekers hadden in de periode 25 april – 29 mei 2002 de vragenlijst ingevuld, waardoor voor het eerst een beeld kon worden verkregen van onder meer de sociale achtergronden van de bezoekers van partij- en politieke sites, van hun politieke voorkeuren en van wat zij van een website verwachtten. In de herfst is per site een rapportage van de resultaten opgesteld, die naar de deelnemende partijen is gestuurd (afgezien van GroenLinks deden alle partijen mee). Tegelijk verscheen

een meer synthetisch verslag; zie Marcel Boogers, Gerrit Voerman en Eva Anderson, *Enquête Politiek & Internet. Resultaten van een online-enquête onder bezoekers van politieke websites tijdens de campagne voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 15 mei 2002*, Tilburg/Groningen, 2002.

De resultaten van het onderzoek werden besproken op een speciale bijeenkomst van de webmasters van de politieke partijen op 9 oktober in Utrecht, die was georganiseerd door het DNPP en het Centrum voor Recht, Bestuur en Informatisering van de Universiteit van Tilburg. Daarnaast presenteerden Boogers en Voerman hun eerste bevindingen op het Politicologenetmaal op 23 en 24 mei in Noordwijkerhout, en op de bijeenkomsten van de werkgroep 'Information- and communication-technologies and political organisations' van het project 'Governance and Democracy in the Information Age' (GADIA) op 30 en 31 mei in Malmö en 6 en 7 december in Tilburg.

Onderzoek en publicaties

Behalve documentatie en dienstverlening heeft het DNPP ook tot taak wetenschappelijk onderzoek naar Nederlandse politieke partijen waar mogelijk te stimuleren, te ondersteunen en te begeleiden. Om deze taken naar behoren te kunnen vervullen, zijn goede contacten met het onderzoeksveld van belang. In 2002 werden verschillende onderzoeksprojecten door het DNPP ondersteund. Zij worden om redenen van overzichtelijkheid hier samen met de hierboven genoemde documentatieprojecten gepresenteerd:

- Documentatieactiviteiten ten behoeve van het *Compendium voor politiek en samenleving in Nederland* (onder redactie van H. Daalder en anderen).
- Bibliografie betreffende het radencommunisme, trotskisme en maoïsme in Nederland; in samenwerking met het IISG.
- Bibliografie betreffende de protestants-christelijke partijen; in samenwerking met het HDC.
- 'Information- and communicationtechnologies and political organizations'; onderdeel van het project 'Governance and Democracy in the Information Age' (GADIA) dat wordt gecoördineerd door de European Cooperation in the field of Scientific and Technical Research (COST) van de Europese Commissie.
- Project documentaire F. Meis, in samenwerking met de Stichting Beeldlijn en RTV Noord; afgerond in 2002.
- 'Forschungsprojekt Biographisches Handbuch zur Geschichte der Komintern', gecoördineerd door O. Kirchner (Universität Hannover) en P. Huber; afgerond in 2002.

- Onderzoek samenwerkingsproces GPV en RPF, in samenwerking met de vakgroep Sociologie van de RUG.
- 'International Computerization of the Comintern Archive', gecoördineerd door J.E. Haynes (Library of Congress); afgerond in 2002.
- Expositie 'De veranderende verkiezingscampagne in de twintigste eeuw'; samenwerkingsverband met de tentoonstellingsdienst van de Tweede Kamer en het Universiteitsmuseum Groningen; afgerond in 2002.
- 'Nederlandse politieke partijen on-line. De betekenis van internet voor de partijorganisaties en de verkiezingscampagnes'. Onderzoek naar de digitale verkiezingscampagne van 2002, uitgevoerd in samenwerking met dr. M. Boogers (Centrum voor Recht, Bestuur en Informatisering van de Universiteit van Tilburg).
- 'European Green Party Members Pilot Project'; onderzoeksproject gecoördineerd door W. Rüdig (University of Strathclyde).

Naast de hierboven vermelde ondersteuning van onderzoeksprojecten hebben individuele medewerkers van het DNPP geparticipeerd in onderzoeken en deelgenomen aan wetenschappelijke congressen, zoals onder meer het Politicologenetmaal in Noordwijkerhout en COST-bijeenkomsten in Malmö en Tilburg. Verschillende onderzoeksresultaten werden vastgelegd in schriftelijke stukken.

In 2002 verzorgden de stafleden van het DNPP de volgende publicaties en papers:

wetenschappelijke publicaties

- D.J. Elzinga en G. Voerman, *Om de stembus. Verkiezingsaffiches 1918-1998*, Amsterdam, 2002 (tweede, bijgewerkte druk).
- Paul Lucardie, 'Extreme partijen: doodgravers van de democratie?' in: Joop van Holsteyn en Cas Mudde, red, *Democratie in verval?*, Amsterdam, 2002, 65-82.
- Paul Lucardie, 'Van profeten en zweepen, regeringspartners en volkstribunen. Een beschouwing over de opkomst en rol van nieuwe partijen in het Nederlandse politieke bestel', in: C.C. van Baalen e.a., red., *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2002*, Den Haag, 2002, 10-19.
- Paul Lucardie, *Nederland Stromenland. Een geschiedenis van de politieke stromingen*, Assen, 2002 (derde, gewijzigde druk).
- Paul Lucardie en Gerrit Voerman, 'Liberaal patriot of nationaal populist? Het gedachtegoed van Pim Fortuyn', in: *Socialisme &*

- Democratie*, 59 (2002), no. 4, 32-42; ook verschenen in: *Samenleving en politiek*, 9 (2002), 6 (juni), 53-62.
- G. Voerman en P. Lucardie, 'De partij los van de maatschappij? Over politieke participatie en politieke partijen', in: P.G.C. van Schie, red., *Het democratisch tekort. Interpretaties en remedies*, Den Haag, 2002, 109-128.
  - Gerrit Voerman en Paul Lucardie, 'Van Paars naar Pim. Politieke cultuur in de jaren negentig (1994-2002)', in: *Spiegel Historiael*, 37 (2002), 11/12 (nov./dec.), 512-518.
  - Gerrit Voerman en Dirk Jan Wolffram, red., 'De Nederlandse politiek sinds 1945'. Themanummer *Spiegel Historiael*, 37 (2002), 11/12 (nov./dec.).

vakpublicaties

- H. Daalder, J.G. Gosman, D. van Rheenen en G. Voerman, 'Algemene bronnen en hulpmiddelen', in: H. Daalder e.a., red., *Compendium voor politiek en samenleving in Nederland*, Alphen aan den Rijn, 2002, 0100, 1-17.
- Eddy M. Habben Jansen, Harm Ramkema en Gerrit Voerman, *Verkiezingsgids 2002*, Amsterdam/Groningen, 2002.
- Joop Hippe, 'Een kwestie van inschikken en opschuiven', in: *Denkwijzer*, 2 (2002), 4 (okt.), 32-33.
- Paul Lucardie, 'Polder oder Populismus', in: *Berliner Republik*, 4 (2002), 5 (sep.), 78-83.
- Paul Lucardie en Gerrit Voerman, 'The Netherlands', in: *European Journal of Political Research*, 41 (2001), 7/8 (dec.), 1037-1040.
- Lejo Siepe en Gerrit Voerman, *Fré Meis (1921-1992). Handelsreiziger in revoluties*, Zutphen, 2002.
- Gerrit Voerman, 'Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen', in: *Archos magazine*, 6 (2002), 1/2 (jan./feb.), 14-15.
- Gerrit Voerman, 'Rode veren. De ideologische overeenkomsten en verschillen tussen PvdA en SP', in: *Roodkoper. Tijdschrift voor cultuur, religie en politiek*, 7 (2002), 2 (apr.), 8-12.
- Gerrit Voerman, 'Communistisch cijferschrift. De Comintern en het Amsterdams Bureau, 1919-1920', in: *Spiegel Historiael*, 37 (2002), 9 (sep.), 386-391.
- Gerrit Voerman, 'Tijd was te kort voor de Lijst Pim Fortuyn', in: *Trouw*, 17 oktober 2002.
- Gerrit Voerman, 'Met mij de zondvloed. Opkomst en ondergang van politicus Pim Fortuyn', in: *NRC Handelsblad*, 29 november 2002.

- Gerrit Voerman, 'The Moscow Meridian', in: *The Communist History Network Newsletter*, Spring 2002, no 12, 11-16.
- Gerrit Voerman, 'The Moscow Meridian: the CPN and the Communist International (1919-1930). Some guidelines of this book', in: *The International Newsletter of Communist Studies*, 8 (2002), no 15, 4-7.

congresbijdragen

- M. Boogers en G. Voerman, Politiek & Internet. Resultaten van een online-enquête onder bezoekers van politieke websites tijdens de campagne voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 15 mei 2002. Paper gepresenteerd op het Politicologenetmaal, georganiseerd door de Nederlandse Kring voor Wetenschap der Politiek in Noordwijkerhout, 23-24 mei 2002.
- Paul Lucardie, "‘Oude wijn in nieuwe zakken’? De bijdragen van nieuwe partijen aan ideologische innovatie". Paper gepresenteerd op het Politicologenetmaal, georganiseerd door de Nederlandse Kring voor Wetenschap der Politiek in Noordwijkerhout, 23-24 mei 2002.
- Paul Lucardie, 'Die Entwicklung des niederländischen Parteiensystems: von einer kleinen Krise zu anderen'. Paper gepresenteerd op het congres van de 'Arbeitskreis Parteienforschung' van het Deutscher Verband für Politische Wissenschaften te Tutzing, 18-19 oktober 2002.
- G. Voerman, 'Christlich und demokratisch. Die Parteikultur des CDA'. Paper gepresenteerd op de conferentie 'Christdemokratische Positionen in den Niederlanden, der Bundesrepublik Deutschland und Europa', georganiseerd door het Duitsland-Instituut van de Katholieke Universiteit Nijmegen, 6-7 juni 2002.
- Gerrit Voerman, 'Partijvernieuwing in Nederland'. Lezing gehouden op het XIIe Politologisch Congres 'Democratie in partijen: realiteit of illusie?', georganiseerd door de Vereniging van Vlaamse Politologen, Katholieke Universiteit Leuven, 15 november 2002.

Relaties met instellingen en het onderwijsveld

De politieke partijen zijn vanzelfsprekend de belangrijkste organisaties waarmee het DNPP contacten onderhoudt. Van alle partijen ontving het Documentatiecentrum periodieken, brochures, nota's, rapporten en programma's. Ook deden partijen het DNPP digitale versies van hun publicaties toekomen. Op hun beurt doen de politieke partijen ook

regelmatig een beroep op de collecties van het Documentatiecentrum. Op 28 oktober zat dhr. Voerman in Amsterdam een bijeenkomst voor van de Prof.mr. B.M. Teldersstichting, het wetenschappelijk bureau van de VVD, over 'de staat van de democratie in Nederland'.

Op het wetenschappelijke vlak participeerde het DNPP in het landelijk Postdoctoraal Opleidingsprogramma Negentiende en Twintigste Eeuwse Geschiedenis (PONTEG). Dhr. Voerman onderhield voor het DNPP de contacten met onder andere het IISG, het HDC, het KDC, het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis (CPG), het Nederlands Centrum voor Contemporaine Geschiedenis (NCCG) en het Instituut voor Publiek en Politiek (IPP). In het verslagjaar maakte hij deel uit van de Wetenschappelijke Raad van het CPG en van de Stichting Kiezersonderzoek Nederland (SKON). Daarnaast was hij secretaris-penningmeester van de Vereniging voor de Geschiedenis van de Twintigste Eeuw (VGTE). Hij fungeert tevens als adviseur voor de twintigste-eeuwse Moskouse archieven bij het Nederlands-Russisch Archiefcentrum (NRAC) van de RUG. In april 2002 trad hij terug uit de archiefcommissie van het Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap (KNHG).

In de vorige paragraaf werden reeds enkele contacten op onderzoeksgebied met universitaire instellingen genoemd. Daarnaast gaven medewerkers van het DNPP in 2002 ook (gast-)colleges en lezingen. Dhr. Lucardie verzorgde voor het Hoger Onderwijs Voor Ouderen (HOVO) in Groningen op 7 februari een gastcollege over politieke partijen en stromingen. Op uitnodiging van Fair Vote Canada en de Council of Canadians gaf hij in de periode 17-21 februari in Ontario in Canada enkele lezingen over het stelsel van evenredige vertegenwoordiging. Verder hield hij enkele inleidingen in Duitsland: op 3 juli aan de Universiteit van Bonn over de verkiezingen in Nederland en de opkomst van Pim Fortuyn en op 17 oktober over hetzelfde onderwerp voor het Institut für Politikwissenschaft van de Universiteit van Oldenburg. In samenwerking met dr. N. Zeegers gaf dhr. Lucardie in december het college politicologie I aan de Rechtenfaculteit van de RUG.

Dhr. Voerman hield op 30 mei een inleiding over politieke partijen op een studieconferentie in Noordwijk die was georganiseerd door het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. Op 23 januari verzorgde hij een gastcollege over de Nederlandse politiek, in het kader van het politicologiecollege dat de sectie Politieke Wetenschappen van de Rechtenfaculteit aanbiedt. Hij gaf in februari enkele colleges over politieke partijen en de verkiezingscampagne in het kader van de Postdoctorale Opleiding Radio- en Televisiejournalistiek van de Letterenfaculteit van de RUG. In september startte hij samen met dr. J.S.A.M. van Koningsbrugge een vierdejaars kernvakcollege over de

politieke en diplomatieke betrekkingen tussen Nederland en de Sovjet-Unie in de periode 1917-1991. Op 4 november gaf hij voor geschiedenisstudenten een gastcollege over internet en politiek.

Activiteiten rond gemeenteraads- en Tweede-Kamerverkiezingen

Evenals in vorige verkiezingsjaren werkte het DNPP bij de gemeenteraads- en Tweede-Kamerverkiezingen van 6 maart en 15 mei 2002 samen met het Instituut voor Publiek en Politiek (IPP) in Amsterdam. Dhr. Lucardie voerde de redactie van de onder de auspiciën van het IPP en het DNPP vervaardigde Stemwijzer en programvergelijking voor de gemeenteraadsverkiezingen in Groningen. Hij was ook verantwoordelijk voor de inhoud van de Stemwijzer voor de Tweede-Kamerverkiezingen die op internet te raadplegen was. Deze Stemwijzer bracht in de periode voorafgaand aan de verkiezingsdag van 15 mei maar liefst 2,3 miljoen stemadviezen uit. Daarnaast maakte dhr. Lucardie een vergelijking van de programma's van de aan de Tweede-Kamerverkiezingen deelnemende partijen, die zowel in gedrukte vorm verscheen als op internet.

Dhr. Voerman redigeerde samen met E.M. Habben Jansen en H. Ramkema de *Verkiezingsgids 2002*, die door het IPP en het DNPP gezamenlijk werd uitgegeven. In deze gids werd historische en actuele informatie gepresenteerd over de partijen die aan de Kamerverkiezingen deelnamen. In de bundel was verder een overzichtelijke programvergelijking opgenomen.

In het verleden heeft het DNPP een aantal keren meegewerkt aan de publicatie van de integrale programma's van de aan de Tweede-Kamerverkiezingen deelnemende partijen (voor zover deze al deel uitmaakten van de Kamer). Deze bundels werden van een index op onderwerpen voorzien, zodat de programma's op bepaalde thema's eenvoudig vergeleken konden worden. In 2002 besloot de Sdu – die de publicatie sinds het begin in 1977 verzorgde – de uitgave te staken vanwege de digitale beschikbaarheid van de programma's via internet. Het DNPP bleek niet in staat op korte termijn een andere uitgever te vinden. Dat lukte pas in de aanloop naar de vervroegde verkiezingen van januari 2003. Omdat veel partijen bij deze verkiezingen op enigerlei wijze gebruik maakten van hun programma van 2002, én om in het gemis van 2002 te voorzien, zijn de programma's voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 2002 en 2003 gezamenlijk gepubliceerd in de bundel *Verkiezingsprogramma's 2002 & 2003. Bijgeenbracht door het Departement Politieke Wetenschap van de Universiteit Leiden en het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen* (Amsterdam, 2003).

In het kader van de raads- en Kamerverkiezingen organiseerden de tentoonstellingsdienst van de Tweede Kamer, het Universiteitsmuseum Groningen en het DNPP de tentoonstelling “‘En dan barst de strijd weer los...” De verkiezingscampagne in de twintigste eeuw’. De expositie ging op 14 februari van start in het Universiteitsmuseum, waar zij werd geopend door de voorzitter van de Tweede Kamer, mevr. J. van Nieuwenhoven. Zij kreeg daarbij het eerste exemplaar overhandigd van de tweede, geactualiseerde editie van het boek *Om de stembus. Verkiezingsaffiches 1918-1998*, geschreven door D.J. Elzinga en G. Voerman. In het voorjaar verhuisde de tentoonstelling naar het gebouw van de Tweede Kamer in Den Haag. Oud-voorzitter van de Tweede Kamer D. Dolman opende op 23 april de expositie; dhr. Voerman hield een lezing over het gebruik van affiches in de verkiezingscampagnes in de twintigste eeuw.

Samen met het Forum voor Democratische Ontwikkeling (FDO) en het IPP richtte het DNPP ook een digitale expositie in van verkiezingsaffiches, met daaraan gekoppeld een digitale lesbrief voor leerlingen in het middelbaar onderwijs. Hiertoe werd een speciale website ontwikkeld (www.verkiezingsaffiches.nl), die eind februari van start ging. In de periode tot begin juni trok de site ongeveer 25.000 unieke bezoekers. In de aanloop naar de Tweede-Kamerverkiezingen stelden het FDO en het DNPP een prijs in voor het best vormgegeven verkiezingsaffiche. Een jury bestaande uit mevr. C. Habbema (FDO-ambassadeur, actrice en politiek adviseur), dhr. T. Mulder (grafisch vormgever) en dhr. Voerman kozen uit de ingezonden affiches die van GroenLinks als het beste. Op 23 april, bij de opening van de tentoonstelling “‘En dan barst de strijd weer los...” in het gebouw van de Tweede Kamer, werd de prijs door juryvoorzitter Habbema uitgereikt aan de politiek leider van GroenLinks, P. Rosenmöller.

Bijzondere activiteiten

Naast de aan de verkiezingen gerelateerde werkzaamheden ontplooidde het Documentatiecentrum in het verslagjaar diverse bijzondere activiteiten, waarvan hier de voornaamste worden genoemd. Samen met de Vereniging voor Democratisch Bestuur en Vertegenwoordiging ‘Thorbecke’ organiseerde het DNPP op 21 januari de zogeheten Thorbecke-lezing. Deze lezing, die jaarlijks aan een Nederlandse universiteit wordt gehouden, werd dit keer uitgesproken door G.J. Schutte (in de periode 1982-2001 lid van de Tweede Kamer voor het GPV). Onderwerp was ‘het parlement als geweten van de democratie’. Als co-referent trad prof.mr. D.J. Elzinga op. De lezing en het co-referaat zullen in 2003 in druk verschijnen.

Op 22 maart vond het symposium ‘Politiek als spel’ plaats, georganiseerd door het Nederlands Centrum voor Contemporaine Geschiedenis (NCCG), het Instituut voor Geschiedenis van de RUG en het DNPP. Thema van de bijeenkomst was de politieke cultuur van het Nederlandse parlementaire bestel. Sprekers waren onder meer prof. dr. H. te Velde en dr. D.J. Wolffram.

Op 15 december 2002 ging de documentaire over de Groninger communist Fré Meis – ‘Woorden van beton’ geheten – in première bij RTV-Noord. Op deze dag was het precies tien jaar geleden dat Meis was overleden. Voorafgaande aan de uitzending werd de documentaire vertoond in Filmcentrum Images in Groningen. Het DNPP was betrokken bij de voorbereiding van de documentaire, die was geproduceerd door de Stichting Beeldlijn. Twee weken eerder, op 1 december, was in Groningen de biografie over Meis gepresenteerd, die de titel droeg *Fré Meis (1921-1992). Handelsreiziger in revoluties*. Het eerste exemplaar van dit boek, dat was geschreven door L. Siepe en G. Voerman, werd overhandigd aan de weduwe van Meis, mevr. Chr. Meis-Bakker.

KRONIEK 2002

Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 2002

Joop Hippe, Paul Lucardie en Gerrit Voerman

1. Inleiding

Een zo onstuimig politiek jaar als 2002 heeft Nederland lang niet meer gekend. De stormachtige opkomst van Pim Fortuyn, het beroemde dan wel beruchte televisiedebat op de avond van de gemeenteraadsverkiezingen van 6 maart, de ontslagaanvraag van het tweede kabinet-Kok op 16 april, de moord op Fortuyn op 6 mei, de eclatante zege van zijn partij – de Lijst Pim Fortuyn (LPF) – bij de Tweede-Kamerverkiezingen op 15 mei, de deelname van deze nieuwkomer aan het kabinet-Balkenende, en de val van deze regeringscoalitie op 16 oktober – er zijn al enkele boeken over geschreven, en er zullen er nog wel meer volgen. In deze Kroniek worden alleen de partijpolitieke gebeurtenissen beschreven, dat wil zeggen de ontwikkelingen binnen en de activiteiten van de partijen die in de Eerste en Tweede Kamer vertegenwoordigd zijn voor zover die zich buiten het parlement afspeelden. De handelingen van bewindslieden en volksvertegenwoordigers in het parlement worden immers elders al gedocumenteerd.

Voor dit overzicht werden de volgende bronnen geraadpleegd:

- artikelen uit de dagbladen *NRC Handelsblad*, *Trouw*, *de Volkskrant*, *Nederlands Dagblad* en *Reformatorisch Dagblad*; deze artikelen worden dagelijks vergaard en geordend voor het knipselarchief van het DNPP;
- partijdocumenten: brochures, partijbladen en congresstukken, die eveneens door het DNPP worden verzameld.

Om de gebeurtenissen binnen de afzonderlijke partijen in een context te plaatsen, worden eerst de politieke ‘hoofdmomenten’ uit 2002 kort geschetst.¹

---

¹. Zie voor een uitvoeriger overzicht van de politieke hoofdmomenten uit 2002: P. van Griensven, ‘Het parlementaire jaar 2001-2002’, in: C.C. van Baalen e.a., red., *Nieuwkomers in de politiek. Jaarboek Parlementaire* 18

2. Hoofdmomenten

huwelijk Willem-Alexander en Máxima

Het jaar begon rustig. Op 2 februari trad kroonprins Willem-Alexander in Amsterdam in het huwelijk met de Argentijnse Máxima Zorreguieta. Haar ouders woonden de plechtigheid niet bij, vanwege het omstreden verleden van haar vader. Deze was staatssecretaris van Landbouw geweest onder de militaire dictatuur in Argentinië in de periode 1976-1983 (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 18). De Staten-Generaal hadden op 3 juli 2001 toestemming voor het huwelijk gegeven, dat zonder noemenswaardige incidenten plaats vond.

gemeenteraadsverkiezingen

In 458 gemeenten werden op 6 maart gemeenteraadsverkiezingen gehouden; in de overige 38 was dat niet nodig vanwege recente gemeentelijke herindelingen. Evenals in 1998 en 1994 werden de raadsverkiezingen in 2002 veelal gezien als test voor de Tweede-Kamerverkiezingen van mei. Verlies van de drie paarse regeringspartijen – D66, PvdA en VVD – tekende zich in maart al duidelijk af. De Democraten verloren ruim 170 zetels, de VVD ruim 300 en de PvdA bijna 500 (zie tabel 1). Ook als men rekening houdt met de vermindering van het totaal aantal zetels (van ruim 10.000 naar ruim 9.000) ten gevolge van gemeentelijke herindelingen (waardoor de uitkomsten moeilijk te vergelijken zijn met 1998), dan zijn dit forse verliezen. De sociaal-democraten gingen vooral fors achteruit in hun traditionele bolwerken in het Noorden en in Rotterdam en omgeving. De liberalen leden met name in de Randstad aanzienlijke verliezen. Het CDA wist zijn positie daarentegen te handhaven: het verlies van krap 250 zetels is toe te schrijven aan de vermindering van het totaal aantal zetels. Bij GroenLinks en SGP betekende het beperkte verlies aan zetels relatief een (bescheiden) vooruitgang. De SP echter verloor meer dan verwacht had mogen worden. De ChristenUnie boekte winst, ook in absolute zin. Daarbij dient men echter te bedenken dat sommige lokale christelijke groeperingen nu onder de vlag van de ChristenUnie aan de verkiezingen deelnamen en dat samenwerkingsverbanden van RPF en/of GPV met SGP uit 1998 in een aantal gevallen werden ontbonden.

Geschiedenis 2002, Den Haag, 2002, 146-159; en P. van Griensven, M. Leenders en M. Timmermans, 'Het parlementaire jaar 2002-2003', in: C.C. van Baalen e.a., red., *Emotie in de politiek. Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2003*, Den Haag, 2003, 156-169.

Ook de overige landelijke partijen behaalden meer zetels dan in 1998 – het betreft hier vooral de Nieuwe Communistische Partij (NCPN) (acht zetels) en haar afsplitsing, de Verenigde Communistische Partij (twee zetels), de Verenigde Senioren Partij (voortgekomen uit een fusie van drie ouderenpartijen) (zes zetels) en Nederland Mobiel (twee zetels). De Centrumdemocraten verloren hun laatste zetel; hun extremere rivalen (Nieuwe Nationale Partij en de Nederlandse Volksunie) dongen vergeefs naar zetels in een zestal gemeenten.

De grote winnaar van deze verkiezingen waren de onafhankelijke lokale partijen, die in 142 gemeenten de grootste werden. Daarbij valt vooral de snelle opkomst van partijen op die zich met de naam ‘Leefbaar’ tooiden. Met name het succes van Leefbaar Utrecht en Leefbaar Hilversum in de jaren negentig had vele andere groeperingen geïnspireerd. In totaal presenteerden zich ruim tachtig ‘leefbaarheids’-partijen, waarvan zeventien in hun gemeente de grootste werden. Het meest opzienbarend was de zege van Leefbaar Rotterdam in de Maasstad, de door W.S.P. Fortuyn aangevoerde lijst die in één keer zeventien van de 45 zetels won en de PvdA van de eerste plaats verdrong die zij vanaf 1946 onafgebroken ingenomen had. Volgens het Rotterdamse Centrum voor Onderzoek en Statistiek hield de opkomst van de nieuwe partij geen verband met lage of hoge welstand en evenmin met het aantal allochtonen in een buurt. Overigens profiteerden niet al deze partijen van de ‘leefbaarheidsgolf’: juist de pionier Leefbaar Hilversum leed verlies (van veertien naar negen zetels), hetgeen wellicht te wijten was aan de deelname van deze partij aan het college in Hilversum en aan de rol die partijleider (en wethouder) J.G. Nagel had gespeeld binnen Leefbaar Nederland (zie in deze Kroniek onder Leefbaar Nederland).

In Amersfoort won de door een allochtoon opgerichte Onafhankelijke Lijst Özcan een zetel. Elders deden partijen van allochtonen het minder goed, al kwam de Multipartij in Breda met 1,3% nog wel in de buurt van een zetel. Wel kwamen in enkele grote steden allochtone leden van gevestigde partijen via voorkeursstemmen in de raad, zodat het totaal aantal allochtone raadsleden in Nederland toenam van 150 in 1998 naar 208 in 2002.

In de nacht van 6 op 7 maart organiseerde de NOS een debat tussen de lijsttrekkers bij de Tweede-Kamerverkiezingen van CDA, D66, Groen-Links, PvdA, VVD en LPF over de uitkomsten van de raadsverkiezingen, dat rechtstreeks op de televisie werd uitgezonden. Fortuyn kwam binnen als stralende winnaar van de gemeenteraadsverkiezingen; hij won vervolgens ook nog eens het debat. De leiders van de PvdA en VVD, A.P.W. Melkert en H.F. Dijkstal, zagen er vermoeid en verslagen uit en konden de op dreef geraakte en zich uitdagend opstellende

Fortuyn nauwelijks weerwerk leveren. Th.C. de Graaf (D66) kwam amper in beeld. GroenLinks-aanvoerder P. Rosenmöller bood Fortuyn relatief nog het meeste weerwerk. CDA-leider J.P. Balkenende stelde zich beschouwend en terughoudend op. De volgende dag werd in de media veel geschreven en gesproken over de ontluisterende indruk die Melkert en Dijkstal hadden gemaakt.

Tabel 1. Uitslag gemeenteraadsverkiezingen 2002 (in zetels)

	1998	2002
CDA	2.404	2.155
PvdA	1.817	1.360
VVD	1.796	1.475
D66	442	268
GroenLinks	430	410
SGP	190	181
SP	190	143
ChristenUnie	157*)	279
overige landelijke partijen	27	34
lokale confessionele groeperingen	332	135
lokale progressieve groeperingen	304	272
onafhankelijke lokale partijen	2.067	2.368
totaal	10.156	9.080

*) totaal van GPV (64 zetels) en RPF (93 zetels)

Bron: Centraal Bureau voor de Statistiek, Voorburg/Heerlen, 2003
(www.statline.cbs.nl/StatWeb).

Vanwege de van kracht geworden Wet dualisering gemeentebestuur (zie hierna onder ‘staatkundige vernieuwing: gemeenteraden’) konden de op 6 maart verkozen raadsleden niet langer tegelijkertijd wethouder zijn. Na de afronding van de collegevorming bleek de meerderheid van de wethouders als raadslid gekozen te zijn, slechts 9% (139 van de in totaal 1.524) kwam van buiten de raad. De collegevorming duurde langer dan vroeger, toen zes weken als maximum gold. In sommige gemeenten werd eerst een informateur aangetrokken om de partijen bij elkaar te brengen. In Rotterdam viel die taak toe aan de hoogleraar politicologie M.P.C.M. van Schendelen. In Amsterdam en andere gemeenten trad de burgemeester als informateur op.

Het CDA leverde de meeste wethouders (437). De christen-democraten namen in de meeste grote steden deel aan het college, met als belangrijke uitzondering Nijmegen waar een links college werd gevormd van PvdA, GroenLinks en SP.

tussentijdse gemeenteraadsverkiezingen

Op 6 november werd in de Limburgse gemeenten Echt en Susteren, die op 1 januari 2003 zouden samensmelten, een nieuwe gemeenteraad gekozen. Aangezien hier vooral plaatselijke partijen deelnamen, had de uitslag weinig betekenis voor de landelijke politiek.

Dat was anders op 20 november. Op die dag werden in Zeeuws-Vlaanderen raadsverkiezingen gehouden omdat de zeven gemeenten aldaar tot drie gereduceerd werden, en kozen ook inwoners van de fuserende Zuid-Hollandse gemeenten Heerjansdam en Zwijndrecht en de Noord-Brabantse gemeenten Oss en Ravenstein een nieuwe raad. Vooral Zwijndrecht werd als goede graadmeter voor de landelijke verhoudingen gezien. In alle gemeenten deed het CDA het goed; in Terneuzen, Sluis en Zwijndrecht werden de christen-democraten de grootste partij, in Hulst de tweede na een lokale groepering. In Oss won de SP vijftien zetels van de 35 – meer dan het CDA (acht zetels) maar geen absolute meerderheid, zoals aanvankelijk werd verwacht.

val van het tweede kabinet-Kok

Een maand voor de Tweede-Kamerverkiezingen, op 16 april, bood minister-president W. Kok met zijn kabinet ontslag aan. De aanleiding vormde het rapport *Srebrenica, een 'veilig' gebied* dat het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD) op 10 april had uitgebracht. Het rapport legde een aantal fouten bloot van de Nederlandse regering in de periode 1993-1995 inzake de vredesmissie in Bosnië-Herzegovina. Nederlandse troepen hadden in het kader van de Verenigde Naties in een aantal gebieden rond de stad Srebrenica de veiligheid van de (overwegend uit moslims bestaande) bevolking tijdens de Bosnische burgeroorlog moeten waarborgen, maar zij hadden in 1995 niet weten te verhinderen dat duizenden moslims door (christelijke) Servische Bosniërs werden vermoord. Het NIOD stelde in zijn rapport vast dat de missie al bij voorbaat onuitvoerbaar was en dat men verzuimd had voorwaarden vooraf te stellen. Als minister-president zou Kok vanaf 1994 in deze zaak te weinig leiding hebben gegeven. Kok wilde met zijn aftreden “op een zichtbare manier verantwoordelijkheid nemen tegenover de slachtoffers en nabestaanden van Srebrenica” (*NRC Handelsblad*, 17 april 2002).

Overigens had minister J.P. Pronk van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer (VROM) al op 15 april de indruk gewekt desnoods alleen te zullen aftreden en daarmee het hele kabinet onder druk gezet. De PvdA-er Pronk had reeds in 1995 (toen als minister van Ontwikkelingssamenwerking) de regio bezocht en van genocide in Bosnië melding gemaakt, maar daar toen nog geen politieke consequenties aan verbonden. Ook minister van Defensie, F.H.G. de Grave (VVD) had overwogen alleen af te treden, omdat hij verkeerd was geïnformeerd door de legertop over de kwestie-Srebrenica. De Grave was overigens pas in 1998 minister geworden en dus niet direct bij de gebeurtenissen van 1993-1995 betrokken geweest. Hij had een commissie onder leiding van oud-minister van Onderwijs J.A. van Kemenade onderzoek laten verrichten naar de kwestie, maar deze had volgens het NIOD belangrijke fouten van de militaire top niet vermeld in haar eindverslag. Het aftreden van Kok en zijn kabinet betekende niet het einde van de affaire. Op 17 april besloot de Tweede Kamer alsnog een parlementaire enquête te houden. Onder leiding van A.D. Bakker (D66) ving de enquêtecommissie in juni haar werkzaamheden aan.

Tweede-Kamerverkiezingen: de campagne

In februari hadden zich 45 partijen bij de Kiesraad ingeschreven. Op 4 april maakte de Kiesraad bekend dat negen nieuwe partijen aan de voorwaarden voor deelname (een borgsom van 11.250 euro en dertig ondersteuningsverklaringen per kieskring) hadden voldaan. Eén daarvan zou alsnog afvallen.

De campagne begon al vroeg. Op 28 januari gingen de lijsttrekkers van CDA, D66, GroenLinks, PvdA en SP met elkaar in de Haagse Ridderzaal in debat over het sportbeleid. Opvallend afwezig was VVD-lijst-aanvoerder Dijkstal.

In februari opende Tweede-Kamervoorzitter mevr. J. van Nieuwenhoven de website www.nederlandkiest.nl, een initiatief van NOS, 'Nova' en 'Den Haag Vandaag', met samenvattingen van verkiezingsprogramma's en portretten van lijsttrekkers. Speciaal voor jongeren richtte het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties de website www.jijkomttochook.nl in. De omroep BNN zond vanaf begin maart een programma uit over de ontwikkeling van een (fictieve) nieuwe partij, Lijst 0, gepresenteerd door de soap-ster mevr. K. Schuurman en mevr. B. Maasland. Het Instituut voor Publiek en Politiek stelde in samenwerking met het DNPP en de Universiteit Twente evenals in 1998 een stemwijzer samen op internet. Trok die in 1998 nog slechts 6.500 bezoekers, dit jaar werd www.stemwijzer.nl ruim twee miljoen keer bezocht. Op verschillende manieren werd geprobeerd de belangstelling

en opkomst van de kiezers te bevorderen. De stembureaus zouden 's avonds tot negen uur in plaats van tot acht uur open blijven.

In de verkiezingscampagne werd op grotere schaal dan voorheen gebruik gemaakt van televisiereclame, zowel via de publieke omroep (de STER) als via commerciële omroepen. Aan spotjes op de STER werd ongeveer een miljoen euro besteed – vijf maal zoveel als in 1998 –, terwijl de Holland Media Groep (RTL4, RTL5, Yorin) en SBS6 elk ongeveer 200.000 euro incasseerden. Verkiezingsaffiches speelden steeds minder een rol in de campagne. Een jury van het Forum voor Democratische Ontwikkeling en het DNPP stelde vast dat de meeste affiches weinig doordacht en niet origineel waren. Dat oordeel gold relatief het minst voor GroenLinks, dat dan ook op 23 april de prijs voor het mooiste affiche in ontvangst mocht nemen.

De campagne kreeg een harder en persoonlijker karakter dan voorheen. Het boulevardblad *Weekend* publiceerde in februari een artikel over de bezoeken die PvdA-lijstaanvoerder Melkert zou brengen aan een Haags bordeel voor sadomasochisten. Fortuyn beschuldigde verschillende media, waaronder de NOS en *NRC Handelsblad*, van linkse sympathieën en vooringenomenheid tegenover zijn partij – toen nog Leefbaar Nederland. VVD-voorzitter B. Eenhoorn op zijn beurt waarschuwde dat Leefbaar Nederland een onderzoeksteam had aangesteld om belastende informatie over politieke tegenstanders te verzamelen.

Tweede-Kamerverkiezingen: de issues

Zorg, onderwijs en veiligheid kondigden zich al eind 2001 aan als thema's voor de kamerverkiezingen. Vooral dankzij Fortuyn zou daar het vreemdelingenbeleid bij komen. Economische onderwerpen speelden minder een rol. In april 2002 noemde de voorzitter van de Raad van Werk en Inkomen, voormalig Tweede-Kamerlid voor de PvdA J.P.C.M. van Zijl, het zeer onverstandig dat de partijen nauwelijks aandacht besteedden aan werkgelegenheidsbeleid, terwijl de werkloosheid toch weer begon toe te nemen. Ook waarschuwde het Centraal Planbureau (CPB) al in november 2001 dat de politieke partijen in hun programma's de economische groei op termijn dreigden te overschatten. In februari 2002 voorzag het CPB voor 2003 een begrotingstekort in plaats van een overschot, zoals algemeen verwacht werd. De partijen reageerden hierop uiteenlopend: de PvdA wilde lastenverlichtingen schrappen, de VVD op overheidsuitgaven bezuinigen.

Op 27 maart maakte het CPB zijn analyse van de verkiezingsprogramma's bekend. VVD en GroenLinks zouden de meeste banen scheppen, D66 het minste. De VVD zou de grootste lastenverlichting tot stand brengen maar ook de uitkeringen in koopkracht verlagen, terwijl

de SP die het meest zou laten stijgen. Het structureel overschot op de begroting zou bij de VVD het grootst en bij de SP het kleinst worden. De PvdA zou alle inkomenscategorieën gelijkelijk laten delen in de welvaartsgroei, maar droeg volgens CDA-lijstaanvoerder Balkenende te weinig aan verkleining van de staatsschuld bij. Hij achtte een coalitie met de sociaal-democraten daarmee minder waarschijnlijk geworden. Overigens merkte CPB-directeur H. Don op 2 april op dat de financiële ruimte voor de partijen in 2003 waarschijnlijk beduidend kleiner zou zijn dan berekend, gezien de stijgende loonkosten en de dientengevolge verslechterende concurrentiepositie van de Nederlandse economie.

Ook het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM) had eind maart de programma's ontleed, met betrekking tot hun effect op natuur en milieu. GroenLinks kwam er het beste van af, gevolgd door D66, SP, ChristenUnie en PvdA. CDA en VVD hadden geweigerd hieraan mee te werken.

De gevestigde partijen namen al gauw een harder standpunt in ten aanzien van de misdaadbestrijding dan men op grond van hun programma's had mogen verwachten. De snelle opkomst in de peilingen van Fortuyn zal daar niet vreemd aan zijn geweest. De PvdA had Fortuyn aanvankelijk voornamelijk genegeerd, maar ging in maart ook in de aanval. Na eerder al fel tegen Fortuyn te zijn uitgevallen, waar-schuwde premier Kok in zijn wekelijkse televisie-interview op 2 maart voor het tegenover elkaar zetten van verschillende bevolkingsgroepen. Hij noemde de door Fortuyn voorgestelde beperking van de WAO tot ziekten die door het werk veroorzaakt worden 'asociaal' (*Trouw*, 4 maart 2002). Twee weken later ging Fortuyn in de tegenaanval: "de minister-president heeft haat en tweedracht gezaaid en mij gedemoniseerd in de media" (*Nieuwsblad van het Noorden*, 15 maart 2002).

Kok trachtte bovendien het beleid van de paarse kabinetten te verdedigen. Zowel CDA-leider Balkenende als Fortuyn maakten volgens hem een karikatuur van de werkelijkheid door te spreken van de 'puinhopen' van paars (Fortuyn) en de noodzaak tot 'wederopbouw' (Balkenende). Andere prominente PvdA- en VVD-leden namen het kabinet eveneens in bescherming, maar distantieerden zich er tegelijkertijd enigszins van. Zo merkte PvdA-voorzitter R.A. Koole op dat de privatisering van overheidstaken te snel en te ondoordacht was verlopen. H. Wiegel, in de jaren zeventig leider van de VVD, meende dat zijn partij op het gebied van asielbeleid, filebestrijding en WAO niet met het kabinetsbeleid kon instemmen.

Tweede-Kamerverkiezingen: Fortuyn

Onderzoek van politicologen aan de Vrije Universiteit wees uit dat in de eerste maanden de campagne in de media gedomineerd werden door Fortuyn: 42% van de berichten waren aan hem gewijd, bijna evenveel als aan de lijsttrekkers van CDA, PvdA en VVD samen (43%). Aan het eind van de campagne nam de aandacht voor Fortuyn nog toe. Die aandacht betrof echter minder zijn inhoudelijke standpunten dan uitspraken van anderen over hem en zijn reacties daarop. De kiezers associeerden de lijsttrekker van Leefbaar Nederland (en later van de LPF) overwegend met het thema asielzoekers en vreemdelingenbeleid (74%) en met criminaliteit en onveiligheid (32%), terwijl ze bij de PvdA meestal dachten aan sociale voorzieningen (50%) of werkgelegenheid (35%), bij het CDA aan gezin (38%) of normen en waarden (34%), en bij de VVD aan overheidsfinanciën (17%) (*de Volkskrant*, 16 maart 2002).

De campagne leek zich vooral op televisie af te spelen, ook al trokken de meeste lijstaanvoeders regelmatig het land in. Op 6 maart vond het eerste (hierboven reeds vermelde) lijsttrekkersdebat plaats op televisie, bedoeld als nabeschouwing van de gemeenteraadsverkiezingen. Op 21 maart had een tweede debat plaats aan de Erasmus Universiteit te Rotterdam, dat (afgezien van een vragenuurtje voor de studenten) dezelfde avond werd uitgezonden door het programma 'Twee Vandaag'. Deze keer werd Fortuyn fel aangevallen door GroenLinks-lijsttrekker Rosenmöller: "als jij wordt bekritiseerd op je kwetsbare punten, maak je theater en ga je niet meer in op de inhoud, daar zit jouw zwakte" (*NRC Handelsblad*, 22 maart 2002). De LPF-leider zweeg en dreigde op te stappen. Ook Melkert wees Fortuyn af en toe scherp terecht. Dijkstal daarentegen hield zich op de vlakte. Balkenende onderscheidde zich vooral door zijn afwijzing van het gedoogbeleid voor soft drugs.

Na de bijeenkomst in Rotterdam bleek Fortuyn minder bereid met andere lijsttrekkers in debat te gaan. Melkert en Dijkstal gingen wel met elkaar in debat, onder meer op 3 april in Groningen, waarbij vooral de sociaal-economische verschillen duidelijk werden maar de toon erg vriendelijk bleef. Fortuyn nam evenmin deel aan een lijsttrekkersdebat in het televisieprogramma 'Buitenhof' op 7 april, waar de aanvoerder van de SP, J.G.C.A. Marijnissen, zijn plaats mocht overnemen. Deze had eveneens weinig lof voor de prestaties van het paarse kabinet, dat hij 'een flagrante puinhoop' noemde (*de Volkskrant*, 8 april 2002).

Op 12 april ging Fortuyn wel het debat aan met PvdA-lijsttrekker Melkert, in het televisieprogramma 'Netwerk'. De PvdA-lijsttrekker verweet zijn rivaal gebrekkige feitenkennis: 'Voetnoten, professor!' (*de Volkskrant*, 13 april 2002). Beiden waren het over één ding roerend

eens: ze zouden nooit met elkaar in een kabinet zitten. Veel vriendelijker van toon was een debat tussen Balkenende en Fortuyn, een dag later in het programma 'Knevel op zaterdag'. Melkert vergeleek op 24 april Fortuyn met Le Pen, de leider van het Nationaal Front in Frankrijk, en verweet Balkenende teveel met de LPF-leider te flirten.

Op 27 april mochten de lijsttrekkers van CDA, D66, GroenLinks, LPF, PvdA en VVD in het televisieprogramma 'de Soundmixshow' de degens kruisen: politiek als pauzenummer in een amusementsprogramma, aldus critici. Achteraf vonden de deelnemers, die voortdurend onderbroken werden in hun discussie, dit toch niet zo'n goed idee, ook al had het programma bijna vier miljoen kijkers getrokken.

In de peilingen daalde de aanhang voor de LPF in april tot zestien zetels, om vervolgens weer te stijgen tot 26, daarmee de VVD passerend. Prominente leden van CDA, PvdA en VVD zetten begin mei een felle aanval in op Fortuyn. Dijkstal verweet hem 'megafoonpolitiek', Balkenende 'jojo-gedrag', premier Kok waarschuwde op 1 mei tegen 'naar binnen gekeerd nationalisme' en oud-VVD-leider (inmiddels Europees Commissaris) F. Bolkestein uitte de vrees dat Nederland in de wereld 'een pleefiguur' zou slaan met Fortuyn als premier (*de Volkskrant* en *Reformatorisch Dagblad*, 2 mei 2002). Het CDA adverteerde begin mei met de leus "Met een botte bijl kun je geen puinruimen" – een duidelijke afwijzing van het programma van Fortuyn, maar ook instemming met zijn diagnose. Balkenende bleek ook bereid met de LPF te gaan regeren, maar alleen indien Fortuyn respect voor alle godsdiensten toonde – dus ook voor de islam. De LPF-leider was wel bereid de term 'achterlijk' niet meer in verband met de islam te gebruiken, maar handhaafde zijn kritiek op de godsdienst.

moord op Fortuyn

Op 6 mei werd Fortuyn vermoord in het Mediapark in Hilversum, waar hij net een radio-interview had gegeven. Toen hij van de studio naar zijn auto liep, werd hij van dichtbij beschoten. De dader probeerde te ontvluchten, maar werd binnen enkele minuten gearresteerd. Het ging om Volkert van der G., een 33-jarige blanke man die werkzaam was bij de Vereniging Milieu-Offensief.

De politiek reageerde geschokt op de moord. Een aangeslagen minister-president Kok riep op tot kalmte. Lijsttrekkers van andere partijen waren evenzeer ontdaan. PvdA-leider Melkert noemde de moord 'weezinwekkend'; VVD-lijsttrekker Dijkstal zei 'totaal verslagen' te zijn; CDA-aanvoerder Balkenende was 'geschokt' (*de Volkskrant*, 7 mei 2002). De leiders van D66, GroenLinks en SP, De Graaf, Rosenmöller en Marijnissen reageerden op vergelijkbare wijze.

De moord leidde in het land tot heftige reacties. 's Avonds verzamelden zich duizenden mensen bij het huis van Fortuyn in Rotterdam, die daar bloemen neerlegden. In Den Haag trokken mensen naar het Binnenhof, waar een grimmige sfeer ontstond. Er werd met stenen gegooid en in de parkeergarage van de Tweede Kamer werd een auto in brand gestoken. Ook klonk de leus 'Melkert moordenaar'. De politie zette de mobiele eenheid in tegen de relschoppers. Op 7 mei werd in Rotterdam een stille tocht gehouden die werd aangevoerd door burgemeester I. Opstelten en enkele LPF-kopstukken. Hieraan namen zo'n 20.000 personen deel. In de condoleanceregisters die overal in het land in gemeentehuizen geopend werden, tekenden tienduizenden mensen.

Eveneens op 7 mei werd Fortuyn met een minuut stilte herdacht in de Eerste Kamer in het bijzijn van premier Kok. Senaatsvoorzitter G.J.M. Braks noemde Fortuyn "een speelse en sierlijke politicus met een groeiend formaat" (*Trouw*, 8 mei 2002). Een dag later herdacht de gemeenteraad van Rotterdam hem op een ingelaste zitting. Burgemeester Opstelten, PvdA-fractie leider B. Cremers en R. Sörensen, oprichter van Leefbaar Rotterdam, voerden het woord.

Op de middag van hemelvaartsdag 9 mei namen tienduizenden belangstellenden afscheid van Fortuyn, die lag opgebaard in de Rotterdamse kathedrale kerk Sint Laurentius en Elisabeth. De volgende dag vond in dezelfde kerk de begrafenisplechtigheid plaats. Deze werd geleid door de bisschop van Rotterdam, A.H. van Luyn. Premier Kok, de vice-premiers mevr. E. Borst-Eilers (D66) en mevr. A. Jorritsma-Lebbink (VVD), de voorzitters van de Eerste en Tweede Kamer en de fractievoorzitters uit beide Kamers woonden onder anderen de dienst bij. Buiten de kerk stonden duizenden mensen. Na afloop van de dienst werd Fortuyn in een witte lijkwagen overgebracht naar de begraafplaats Westerveld in Driehuis (in de gemeente Velsen). Hier werd hij tijdelijk begraven in het familiegraf. Op 19 juli werd de kist in het bijzijn van familie en dertig journalisten weer opgegraven, wat rechtstreeks door SBS6 op televisie werd uitgezonden. Twee dagen later werd Fortuyn bijgezet in een nieuw graf in het Italiaanse Provesano, waar hij een tweede huis had.

geen uitstel verkiezingen; stopzetting verkiezingscampagne

De avond na de moord keerden de ministers die in het land campagne voerden terug naar Den Haag voor een spoedzitting van het kabinet. De ministerraad beraadde zich onder meer over de vraag of de verkiezingen door moesten gaan of beter konden worden uitgesteld om de gemoeden te laten bedaren – sommige partijen (met name de SP) drongen op uitstel aan. Na afloop zei premier Kok eerst de mening van de LPF

hierover te willen horen. De volgende dag ontving Kok samen met de beide vice-premiers Jorritsma en Borst een delegatie van de LPF op het Catshuis. De vertegenwoordiging hield vast aan de verkiezingsdatum van 15 mei, omdat dit in de geest van Fortuyn zou zijn. Later die dag besloot het kabinet om de verkiezingen inderdaad te laten doorgaan. De politieke partijen – inclusief de SP – stemden daarmee in.

Op de avond van 6 mei staakten de partijen onmiddellijk hun verkiezingscampagne. Na overleg met LPF-vertegenwoordigers onder leiding van Tweede-Kamervoorzitter Van Nieuwenhoven, besloten zij de volgende dag unaniem de campagneactiviteiten stop te zetten. CDA en VVD waren vastbesloten tot de verkiezingsdag geen campagne meer te voeren. SP-lijsttrekker Marijnissen daarentegen stelde voor om na de begrafenis van Fortuyn ‘een korte, ingetogen campagne’ te voeren (*Trouw*, 10 mei 2002). Hij vond het onwezenlijk dat de verkiezingen wèl op 15 mei doorgingen, maar dat de voorlichting aan de kiezers over de partijstandpunten achterwege moest blijven. Ook D66 pleitte voor de hervatting van een ‘sobere’ campagne. PvdA, CDA, VVD en Groen-Links hielden de boot echter af.

Na enige dagen klonken er meer stemmen om de verkiezingscampagne te heropenen. Bij sommige partijen leefde onvrede over het feit dat LPF-kandidaten voor radio en televisie openlijk opriepen om op hun lijst te stemmen, terwijl zij zelf van media-optredens afzagen. Bovendien hielden niet alle betrokken partijen zich aan die afspraak: zo werd de lijsttrekker van de ChristenUnie K. Veling op de televisie geïnterviewd door de Evangelische Omroep. Op initiatief van SP-leider Marijnissen volgde na afloop van de begrafenisdienst van Fortuyn op 10 mei overleg tussen de lijsttrekkers op vliegveld Valkenburg. Een meerderheid (met name de grote partijen PvdA, CDA en VVD) bleek tegen hervatting van de campagne. Afgesproken werd dat de partijen zelf zouden moeten afwegen of zij in de media wilden optreden. Debatten tussen meerdere lijsttrekkers zouden er niet komen. De LPF zelf liet op 14 mei nog een advertentie in onder meer *De Telegraaf* en een aantal regionale dagbladen plaatsen, niet alleen om deelnemers aan begrafenis en rouwbetoon te bedanken maar ook om steun te vragen voor het uitdragen van het gedachtegoed van zijn vermoorde leider.

Tweede-Kamerverkiezingen: de uitslag

De gebeurtenissen tijdens de campagne en de moord op Fortuyn hadden de kiezers kennelijk niet onberoerd gelaten, want de opkomst bij de kamerverkiezingen steeg flink. In 1998 had deze 73,3% bedragen; nu 79,1% – een toename van 5,8 %. Volgens onderzoek zou het aantal zwevende en laat beslissende kiezers groter dan ooit zijn geweest.

De paarse partijen hadden samen 43 van hun 97 zetels verloren: een ongehoord verlies (zie tabel 2). Dat verlies kwam vooral ten goede aan de LPF en het CDA, in mindere mate ook aan de SP en Leefbaar Nederland. Niet alle oppositiepartijen profiteerden dus: de ChristenUnie kreeg minder zetels dan haar voorgangers GPV en RPF, terwijl GroenLinks ook een zetel moest inleveren. Wellicht speelden twijfels over de fusie van de twee protestantse partijen de ChristenUnie mede parten, terwijl de moord op Fortuyn door een groen activist GroenLinks mogelijk schade heeft berokkend. CDA respectievelijk SP deden daar hun voordeel mee.

Bijna overal werd het CDA de grootste partij. Alleen in Amsterdam, Utrecht en delen van Groningen, Friesland en Drenthe bleef de PvdA de grootste, terwijl in Den Haag, Almere, Lelystad en Rotterdam en omgeving die eer aan de LPF te beurt viel (zie ook het artikel van V. Mamadouh en H. van der Wusten in dit Jaarboek). In Rotterdam won de partij van Rotterdammer Fortuyn 30% van de stemmen. Ook in West-Brabant en Limburg haalde ze hoge cijfers. Landelijk was de LPF de tweede partij, vóór VVD en PvdA.

Tabel 2. Uitslag Tweede-Kamerverkiezingen 2002

	1998		2002	
	%	zetels	%	zetels
PvdA	29,0	45	15,1	23
VVD	24,7	38	15,4	24
CDA	18,4	29	27,9	43
D66	9,0	14	5,1	7
GroenLinks	7,3	11	7,0	10
SP	3,5	5	5,9	9
ChristenUnie*)	3,3	5	2,5	4
SGP	1,8	3	1,7	2
LN	-	-	1,6	2
LPF	-	-	17,0	26
Overige	3,0	0	0,8	0
Totaal	100,0	150	100,0	150
Opkomst	73,3%		79,1%	

*) De ChristenUnie is een confederatie van GPV en RPF, die in nog 1998 elk afzonderlijk aan de verkiezingen deelnamen.

Bron: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (Kiesraad), 21 mei 2002.

Onderzoek van het bureau Interview/NSS bij stembureaus duidde erop dat de LPF vooral kiezers van de VVD had gewonnen (bijna 35% van haar electoraat), in mindere mate ook van de PvdA (20%) en verder veel nieuwe en niet-stemmers had getrokken (30%). LPF-kiezers bleken gemiddeld lager opgeleid en onkerkelijk, tamelijk jong en iets vaker man dan vrouw, maar verder onderscheidden ze zich weinig van andere kiezers. Kiezersonderzoek wees uit dat hun stemkeuze veel te maken had met de standpunten van Fortuyn ten aanzien van vreemdelingenbeleid en criminaliteitsbestrijding, meer dan met een algemeen onbehagen of met een bepaalde sociale achtergrond.

Het CDA won kiezers van bijna alle partijen: het meest van de VVD (14%) en de PvdA (11%), maar ook van D66 (5%) en van de Christen-Unie of SGP (3%). Een deel van hen had eerder overwogen om op Fortuyn te stemmen. Het CDA won meer jongeren en onkerkelijken dan in 1998 of 1994, maar bleef toch een partij van gemiddeld iets oudere en kerkelijke kiezers. Vertrouwen in de integriteit van lijsttrekker Balkenende speelde bij CDA-kiezers vaak een grote rol. Ook hechtten ze veel belang aan veiligheid, goede gezondheidszorg en herstel van normen en waarden: zaken die de paarse coalitie in hun ogen waarschijnlijk had verwaarloosd.

VVD-minister G. Zalm van Financiën behaalde de meeste voorkeurstemmen (350.007), maar alleen mevr. J.C. Huizinga-Heringa (Christen-Unie) wist dankzij haar 19.797 voorkeurstemmen een kamerzetel te winnen ten koste van een hoger op de lijst geplaatste kandidaat, E. van Middelkoop. Van de lijsttrekkers kreeg Balkenende de meeste stemmen (2,3 miljoen) gevolgd door Fortuyn (1,4 miljoen), beduidend meer dan Melkert (800.000) en Dijkstal (ruim 700.000). De nieuwe Kamer telde minder vrouwen dan de oude: 49 in plaats van 54.

kabinetsformatie 2002

Op 17 mei benoemde koningin Beatrix na de gebruikelijke gesprekken met de voorzitters van de Tweede-Kamerfracties de christen-democratische jurist P.H. Donner, (lid van de Raad van State) tot informateur, met de opdracht de mogelijkheden te onderzoeken voor de spoedige vorming van een kabinet dat op 'een vruchtbare samenwerking' met de volksvertegenwoordiging zou kunnen rekenen (*NRC Handelsblad*, 18 mei 2002). Donner verklaarde al op 21 mei zich te richten op een combinatie van CDA en LPF, met mogelijk een derde partij. De fractievoorzitters van alle linkse partijen en van de ChristenUnie en de SGP hadden reeds een coalitie van CDA, LPF en VVD aanbevolen. D66, Groen-Links, PvdA en SP toonden een duidelijke voorkeur voor de oppositie.

De VVD leek echter aanvankelijk eveneens in de oppositie te willen gaan, met het oog op het verlies dat zij bij de verkiezingen geleden had. Zalm, zojuist tot fractievoorzitter gekozen, stelde voor om naar Scandinavisch voorbeeld een minderheidskabinet van CDA en LPF te steunen zonder er aan deel te nemen. Dit voorstel werd door Balkenende en LPF-fractievoorzitter M. Herben onmiddellijk verworpen. Op 23 mei stemde de VVD-fractie schoorvoetend in met deelname aan de formatie, op voorwaarden dat ‘erg veel’ punten uit haar program verwezenlijkt zouden worden (*NRC Handelsblad*, 24 mei 2002). Nog dezelfde dag vond een eerste gesprek plaats tussen de drie fractievoorzitters en informateur Donner.

De gesprekken werden de volgende dagen voortgezet. Herben liet zich vanaf 24 mei vergezellen door fractiegenoot F.A. Hoogendijk. Er bleek al gauw eensgezindheid over de omvang van de noodzakelijk geachte ‘ombuigingen’: op de overheidsuitgaven diende zo’n tien miljard euro te worden bezuinigd. Ook over de hoofdlijnen van een strenger asielbeleid bestond overeenstemming. Op 31 mei wist de LPF voor het eerst de andere partijen tot een concessie te bewegen: burgemeesters zouden gekozen moeten worden. Een gekozen minister-president wezen CDA en VVD echter af, evenals een correctief referendum. De LPF wilde de aanleg van de Betuwelijn stilleggen, maar kon CDA en VVD daar niet toe overhalen.

In de laatste week van juni werden de onderhandelingsresultaten door informateur Donner verwerkt in een zogeheten ‘Strategisch Akkoord’, dat vervolgens met de drie onderhandelaars werd besproken. Op 28 juni hechtten deze hun goedkeuring aan het ontwerpregeerakkoord. Na enkele redactionele herzieningen stuurde Donner op 3 juli het document met als titel ‘Werken aan vertrouwen: een kwestie van aanpakken’, naar de Tweede Kamer. De opbouw van het stuk liet zien welke kwesties de verkiezingsstrijd hadden overheerst: eerst kwamen hoofdstukken over veiligheid, zorg, onderwijs en integratie van immigranten, vervolgens sociaal-economisch en financieel beleid en pas aan het slot buitenlands en Europees beleid. Het veiligheidsbeleid zou repressiever worden, de gezondheidszorg meer ‘vraag-gestuurd’. Scholen zouden minder snel moeten fuseren en meer de ‘menselijke maat’ in acht nemen (een term die vooral de LPF maar ook het CDA graag gebruikte). Integratie van immigranten via inburgeringscursussen kreeg meer aandacht; immigratie via gezinsvorming moest beperkt worden en het vluchtelingenbeleid verder aangescherpt. Op sociaal-economisch en financieel gebied kregen de drie partijen elk wat wils: een levensloopregeling zoals bepleit door het CDA, afschaffing van de Onroerende Zaak Belasting (OZB) zoals verlangd door de VVD, en reductie van de benzineprijs met het ‘kwartje van Kok’ zoals de LPF graag wilde. Staatkundige vernieuwing

bleef beperkt tot de reeds vermelde gekozen burgemeester, het referendum verdween geheel van de agenda. Van Fortuyns aanval op de bureaucratie vond men weinig in het akkoord terug, alleen vrij vage intenties. Ook zijn afkeer van de bureaucratische Europese Unie kwam nauwelijks in het document tot uitdrukking.

Ook op 3 juli werd het Strategisch Akkoord door de fracties van CDA, LPF en VVD besproken en goedgekeurd. In een parlementair debat dat een dag later over het akkoord gehouden werd, hekelde de oppositie vooral het gebrek aan politieke vernieuwing, de voorgestelde hervorming van de WAO en de verwaarlozing van de wachtlijsten in de gezondheidszorg. Op zich was dit debat een novum in de Nederlandse parlementaire geschiedenis. Veel effect op de formatie had het echter niet.

Nog op 4 juli benoemde de koningin Balkenende tot formateur. Zijn taak bestond vooral uit de verdeling van de portefeuilles. Mevr. M.J.A. van der Hoeven, vice-voorzitter van de Tweede-Kamerfractie, zou nu namens het CDA onderhandelen. Informeel waren de partijen al begonnen kandidaten te polsen. De LPF eiste een nieuwe post op: minister van Integratiebeleid. Deze zou een deel van de portefeuille van minister R.H.L.M. van Boxtel overnemen, die van 1998 tot 2002 verantwoordelijk was voor Grote Steden en Integratiebeleid, maar anders dan Van Boxtel niet in het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties maar in dat van Justitie zijn intrek nemen. Ontwikkelingssamenwerking zou geen minister meer krijgen maar slechts een staatssecretaris.

De onderhandelingen over de ministersposten verliepen minder vlot dan die over het regeerakkoord. CDA en VVD hadden moeite met de eisen van de LPF-fractie, die af en toe haar voorzitter Herben extra onder druk zette. Toch werd op 10 juli door de onderhandelaars overeenstemming bereikt. Het CDA zou zes ministers leveren, LPF en VVD beide vier, terwijl bij de verdeling van staatssecretariaten CDA en LPF elk vijf toebedeeld kregen en de VVD met één minder genoegen nam. De CDA- en VVD-fracties stemden hiermee in, maar de fractie van de LPF stuurde haar voorzitter een dag later nog twee keer naar de onderhandelings tafel terug. Zij bereikte daarmee slechts een bescheiden uitbreiding van de portefeuille van het haar toegedachte ministerschap van Integratie met vreemdelingenbeleid. Uiteindelijk gingen op 11 juli de drie fracties alle akkoord. De volgende week voerde de formateur gesprekken met kandidaten.

Op 22 juli vond het constituerend beraad plaats en werd het nieuwe kabinet door de koningin beëdigd. Het eerste kabinet-Balkenende was als volgt samengesteld:

J.P. Balkenende (CDA), minister-president en minister van Algemene Zaken
 J.W. Remkes (VVD), vice-minister-president en minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties
 E.J. Bomhoff (LPF), vice-minister-president en minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport
 R.H. de Boer (LPF), minister van Verkeer en Waterstaat
 J.G. de Hoop Scheffer (CDA), minister van Buitenlandse Zaken
 J.P.H. Donner (CDA), minister van Justitie
 Mevr. M.J.A. van der Hoeven (CDA), minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen
 J.F. Hoogervorst (VVD), minister van Financiën
 H.Ph.J.B. Heinsbroek (LPF), minister van Economische Zaken
 H.G.J. Kamp (VVD), minister van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer
 A.H. Korthals (VVD), minister van Defensie
 C.P. Veerman (CDA), minister van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij
 A.J. de Geus (CDA), minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid
 H. Nawijn (LPF), minister van Vreemdelingenzaken en Integratie

Opvallend was de politieke herkomst van de LPF-ministers: Bomhoff was tot mei lid van de PvdA geweest, De Boer bleef lid van de VVD (tot september) en Nawijn was juist in maart 2002 gekozen als raadslid van het CDA in Zoetermeer (tot hij zich in juli terugtrok). Alleen de ondernemer Heinsbroek had geen binding met een andere partij gehad. In mindere mate gold dat voor de staatssecretarissen die de LPF leverde: alleen R.H. Helling, oud-politiecommissaris en nu staatssecretaris voor Openbare Orde en Veiligheid, was lid geweest van het CDA. Mevr. R.R.P. Bijlhout, journaliste en als enige LPF-Tweede-Kamerlid tot staatssecretaris benoemd (en wel van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, belast met Emancipatie en Gezinszaken), bleek in Suriname politiek actief geweest te zijn in de Volksmilitie die het militaire bewind had opgericht aan het begin van de jaren tachtig. Zij had dat niet ontkend, maar wel beweerd dat ze na de moord op een aantal opposanten en critici van het bewind in december 1982 de Volksmilitie had verlaten. Toen dat onjuist bleek en er foto's verschenen van Bijlhout in het uniform van de militie in 1983 zag zij zich genoodzaakt af te treden, amper zeven uur na haar benoeming (zie in deze Kroniek onder LPF). Ze werd pas op 9 september opgevolgd door haar partijgenoot K.L. Phoa.

Op 26 juli las Balkenende de regeringsverklaring in de Tweede Kamer voor, onder het motto 'duidelijkheid en daadkracht'. De Kamer gaf het kabinet zijn vertrouwen – ook al leek dat bij de VVD met enige scepsis gepaard te gaan. Fractievoorzitter Zalm zei 'geen wonderen' te

verwachten en dreigde regelmatig falende ministers tot aftreden te zullen dwingen (*NRC Handelsblad*, 27 juli 2002).

Eind juli kwam minister Bomhoff in opspraak, toen bleek dat hij nog voordat hij als bewindsman was beëdigd, al had aangedrongen op het vertrek van directeur-generaal P. van Lieshout van zijn departement. Bomhoff wilde niet met de ambtenaar samenwerken, onder meer omdat die zich kritisch zou hebben uitgelaten over de paragraaf over de zorg in het regeerakkoord. Bomhoff kwam hierdoor in botsing met minister Remkes van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, die weigerde Van Lieshout voor ontslag aan de ministerraad voor te dragen. Uiteindelijk werd Van Lieshout overgeplaatst naar het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

val van het eerste kabinet-Balkenende

In oktober zetten de conflicten binnen de LPF het eerste kabinet-Balkenende zwaar onder druk. De ministers Bomhoff en Heinsbroek, toch al niet erg bevriend, raakten betrokken bij de twee kampen die zich binnen de partij formeerden: de eerste aan de kant van partijvoorzitter ad interim E.A.M. Maas, de tweede aan de zijde van de voorzitter van de Tweede-Kamerfractie, H.H.R. Wijnschenk, die Herben in augustus was opgevolgd (zie verder hierover uitgebreid in deze Kroniek onder LPF). Op 4 oktober wimpelde minister-president Balkenende nog vragen van de voorzitter van de GroenLinks-fractie in de Tweede Kamer over de interne onenigheid af met een prentbriefkaart van de Trêveszaal, met de tekst: “In antwoord op de mondelinge vragen van de geachte afgevaardigde Rosenmöller en anderen groeten wij u in gezamenlijkheid en eenheid vanuit de ministerraad” (*Trouw*, 8 oktober 2002).

Ruim een week later, op 13 oktober zei VVD-fractievoorzitter Zalm in het televisieprogramma ‘Buitenhof’ het kabinet in feite de wacht aan: “twee ruziënde ministers die elkaars bloed wel kunnen drinken, daar kan geen kabinet mee voortbestaan” (*NRC Handelsblad*, 14 oktober 2002). Op 15 oktober kwam het kabinet kort bijeen na de uitvaart van de op 6 oktober overleden prins Claus van Amsberg, eigenlijk vooral om een standpunt te bepalen over de aanstaande uitbreiding van de Europese Unie. Het kabinet was hierover verdeeld, maar een compromis leek binnen handbereik. Door het conflict tussen de twee ministers kwam hier echter weinig van terecht. Dezelfde dag hadden andere bewindslieden van de LPF getracht hun twistende collega’s tot aftreden te bewegen, vooralsnog zonder succes. Pas op 16 oktober toonde Bomhoff en vervolgens ook Heinsbroek zich daartoe bereid, maar toen was het al te laat. Zalm had al duidelijk verklaard geen vertrouwen meer te hebben in het kabinet. De fractievoorzitter van het CDA, M.J.M. Verhagen,

deelde die conclusie. Alleen de zojuist weer tot fractievoorzitter van de LPF gekozen Herben koesterde nog hoop dat het kabinet de crisis te boven zou komen. Telefonisch bood Balkenende diezelfde dag de koningin het ontslag van zijn kabinet aan, nadat hij de Tweede Kamer had meegedeeld dat het draagvlak voor het kabinet was weggevallen. Het demissionaire kabinet zou onder zijn leiding aanblijven tot de vervroegde verkiezingen van 22 januari 2003, waarbij de portefeuilles van Bomhoff en Heinsbroek werden waargenomen door respectievelijk De Geus (CDA) en Hoogervorst (VVD), terwijl De Boer tijdelijk het vice-minister-presidentschap op zich nam.

onderzoekscommissie moord Fortuyn

Op de avond van de moord op Fortuyn op 6 mei was het kabinet in spoedzitting bijeengekomen, zoals hierboven reeds vermeld. Na afloop verklaarde de toenmalige demissionaire minister K.G. de Vries van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (PvdA) dat er geen reële aanwijzingen waren dat Fortuyn concreet bedreigd werd. Nadat Fortuyn half maart met enkele taarten was bekogeld, hadden politie, justitie en de Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD) diverse veiligheidsanalyses gemaakt. Aangezien er uit deze onderzoeken geen concrete bedreigingen waren gebleken, waren er geen maatregelen gevolgd. Fortuyn zelf zou overigens aan hem aangeboden politiebescherming hebben afgewezen. De advocaat van Fortuyn, O. Hammerstein, beschuldigde politie en justitie er daarentegen van zich te weinig te hebben ingespannen voor de veiligheid van de LPF-aanvoerder.

Op 14 mei installeerden de ministers van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties en van Justitie de onafhankelijke Commissie Feitenonderzoek Veiligheid en Beveiliging Pim Fortuyn. Deze diende te onderzoeken of de overheid voldoende maatregelen had genomen 'met betrekking tot de veiligheidssituatie van Pim Fortuyn'. De commissie werd voorgezeten door H.F. van den Haak, voormalig president van het Amsterdams gerechtshof.

Op 12 juni debatteerde de Tweede Kamer over de moord op Fortuyn. Het LPF-fractielid Hoogendijk zei dat zijn partij geen behoefte had aan het onafhankelijke onderzoek door de Commissie Feitenonderzoek, omdat voor haar de zaak duidelijk was. De ministers De Vries en Kort-hals hadden het onnodig geacht Fortuyn te beveiligen, waarvoor de LPF-fractie hen persoonlijk verantwoordelijk hield. De beide (demissionaire) ministers meenden echter dat zij en de veiligheidsdiensten wel hadden nagegaan of Fortuyn bedreigd werd, en waren niet bereid terug te treden. De LPF diende een week later een motie van wantrouwen in tegen De Vries, maar die kreeg van geen enkele andere fractie bijval. De

Kamer nam later wel een motie aan waarin minister De Vries werd opgeroepen om de Commissie Feitenonderzoek tot spoed aan te zetten. De LPF-fractie wilde verder dat advocaat G. Spong tot de commissie zou toetreden, maar stond ook hierin alleen.

Op 17 december publiceerde de Commissie Feitenonderzoek haar verslag met als titel: *De veiligheid en de beveiliging van Pim Fortuyn. Feiten en verantwoordelijkheden*. De commissie meende dat het noodzakelijk was geweest dat Fortuyn beveiliging had gekregen, maar veronderstelde tevens dat ook in dat geval de moord op Fortuyn niet te voorkomen zou zijn geweest. Zij uitte verder kritiek op minister De Vries: die had weliswaar twee keer opdracht gegeven de veiligheidssituatie van Fortuyn te beoordelen, maar was “tot op zekere hoogte te afwachtend... geweest met betrekking tot het resultaat van zijn interventies” (blz. 357). De BVD bleek namelijk beide malen geen serieuze dreigingsanalyses te hebben gemaakt. Wat de LPF betrof vond de commissie dat “moeilijk (kan) worden gezegd dat deze formatie haar verantwoordelijkheid heeft genomen voor de beveiliging van Fortuyn” (blz. 348). Twee dagen later, op 19 december, besprak de Tweede Kamer het rapport. Met overgrote meerderheid onderschreef de Kamer de conclusies van de commissie. Volgens een aangenomen motie waren de regels voor de persoonsbeveiliging te benepen toegepast.

bouwfraude en aftreden minister Korthals

Op 12 december trad minister van Defensie A.H. Korthals (VVD) af naar aanleiding van de presentatie van het rapport van de commissie die een parlementaire enquête had gehouden naar fraude in de bouwnijverheid. De door mevr. M.B. Vos (GroenLinks) voorgezeten commissie – het was de eerste keer dat een enquêtecommissie werd gepresideerd door een vrouw – had vastgesteld dat Korthals als minister van Justitie in het tweede kabinet-Kok de Tweede Kamer verkeerd had geïnformeerd over een schikking tussen het openbaar ministerie en aannemers die teveel hadden gerekend voor de uitbreiding van de luchthaven Schiphol. Korthals had aanvankelijk verklaard van deze schikking niet op de hoogte te zijn gesteld, maar gaf bij een verhoor onder ede toe dat dit wel was gebeurd. De commissie leverde eveneens kritiek op andere ministers uit het toenmalige kabinet, met name mevr. T. Netelenbos-Koomen (Verkeer en Waterstaat; PvdA) en Jorritsma (Economische Zaken; VVD). Aangezien zij geen bewindslieden meer waren, hoefden zij geen politieke consequenties te trekken.

staatkundige vernieuwing: gemeenteraden

De in 2001 door de Tweede Kamer goedgekeurde Wet dualisering gemeentebestuur (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 16) passeerde op 26 februari 2002 de Eerste Kamer. Kernpunt van de wet was de scherpe scheiding tussen enerzijds het bestuur van de gemeente (door het college van burgemeester en wethouders) en anderzijds de controle op het bestuur (door de gemeenteraad). De wet trad reeds op 5 maart in werking, waardoor de een dag later bij de gemeenteraadsverkiezingen verkozen raadsleden niet meer tegelijkertijd wethouder konden zijn.

staatkundige vernieuwing: referendum

In 2001 hadden Eerste en Tweede Kamer ingestemd met een Tijdelijke Referendumwet, die een raadplegend referendum mogelijk maakte, en met een wijziging van de grondwet die een bindend correctief referendum zou toestaan (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 16-17). De grondwetsherziening zou na de Tweede-Kamerverkiezingen in 2002 en de Eerste-Kamerverkiezingen in 2003 opnieuw door beide Kamers goedgekeurd dienen te worden, nu met een tweederde meerderheid. Die meerderheid zou er niet komen. Het kabinet-Balkenende diende het wijzigingsvoorstel weliswaar in september in, maar gaf aan het niet te zullen steunen: het kwam dan ook niet in behandeling. Het kabinet had zich bovendien voorgenomen om de Tijdelijke Referendumwet in te trekken en diende daartoe op 18 december een voorstel in.

staatkundige vernieuwing: burgemeesters

Ook het (raadgevende) ‘burgemeestersreferendum’, dat in 2001 was ingevoerd (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 17-18), hoopte het kabinet-Balkenende af te schaffen. Men wilde tijdelijk terugkeren tot de oude benoemingsprocedure, maar tegelijkertijd een wet voorbereiden die de verkiezing van de burgemeester mogelijk zou maken.

In 2002 vonden referenda over burgemeesters plaats in Best en Vlaardingen, tegelijk met de gemeenteraadsverkiezingen op 6 maart. In beide gemeenten konden de burgers kiezen tussen twee kandidaten die de raad had voorgedragen. In Best won mevr. A.M. Demmers-Van der Geest (D66), burgemeester van Reusel-De Mierde, met 64% van de uitgebrachte stemmen, terwijl in Vlaardingen de voormalige PvdA-wethouder uit Groningen, T. Bruinsma 57% van de stemmen trok.

partijfinanciën

Op 24 januari 2002 stemde de Tweede Kamer in meerderheid in met de verhoging van de overheidssubsidie aan de in het parlement vertegenwoordigde politieke partijen (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 19). In 2001 zouden zij met terugwerkende kracht gezamenlijk vijftien miljoen gulden (6,8 miljoen euro) aan subsidie ontvangen en vanaf 2002 twintig miljoen gulden (ruim negen miljoen euro).

De Tweede Kamer debatteerde ook over de openbaarheid van giften aan partijen. Aanleiding waren uitlatingen van Fortuyn. De lijsttrekker van – toen nog – Leefbaar Nederland beweerde vier miljoen euro voor zijn verkiezingscampagne beschikbaar te hebben, zonder inzage te willen geven in de financiers. De Stichting Vrienden van Leefbaar Nederland zou dienen als doorgeefluik voor de donaties van sympathisanten (zie ook in deze Kroniek onder Leefbaar Nederland). Door deze constructie gold de in de Wet subsidiëring politieke partijen vastgelegde plicht van partijen om giften boven de ruim 4.500 euro openbaar te maken niet. De Tweede Kamer nam een motie van J.P. Rehwinkel (PvdA) aan, waarin van partijen maximale openheid werd gevraagd over de wijze waarop zij werden gefinancierd. Ook giften aan een partij gelieerde instelling zouden openbaar moeten worden gemaakt. Minister De Vries van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (PvdA) wilde de wet niet wijzigen: “Ik ga de wet nu niet veranderen, alleen omdat Leefbaar Nederland eraan komt” (*Reformatorisch Dagblad*, 25 januari 2002).

Toen in februari bekend werd dat een aantal partijen tijdens de verkiezingscampagne voor de Tweede-Kamerverkiezingen veel zendtijd wilde inkopen bij de publieke en commerciële omroepen, stelde PvdA-voorzitter R.A. Koole voor om het kopen van reclamezendtijd door partijen te verbieden. Zijn plan werd direct afgewezen door D66, CDA en VVD. Later liet Koole weten dat de PvdA na de verkiezingen bij de kabinetsformatie een wettelijk verbod zou voorstellen van giften door het bedrijfsleven aan partijen of politici.

Op 23 april stuurde minister De Vries de notitie ‘Herijking Wet subsidiëring politieke partijen’, die hij in 2001 had aangekondigd, naar de Tweede Kamer (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 19). De minister stelde hierin onder meer voor het bedrag waarboven giften openbaar moeten worden gemaakt, te verlagen tot 2.000 euro (op jaarbasis). Ook zouden giften van particulieren voortaan onder de openbaarmakingsregeling dienen te vallen. Verder overwoog de minister aan giften en sponsorinkomsten een maximum te stellen, waarbij hij dacht aan het totale bedrag dat een partij aan overheidssubsidie kreeg. Ten slotte speelde de minister met de mogelijkheid de bestedingsmogelijkheden van de overheidssubsidie te verruimen, zodat de partijen deze gelden ook konden

besteden aan verkiezingscampagnes en andere ‘wervende’ activiteiten. Het was de bedoeling dat Remkes (VVD), die in juli 2002 De Vries opvolgde als minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, met uitgewerkte voorstellen zou komen.

Naar aanleiding van berichten in december dat de LPF voor de campagne voor de Tweede-Kamerverkiezingen een fonds van anderhalf à twee miljoen euro ter beschikking had, riep de inmiddels demissionaire minister Remkes de partijen op om inzicht te geven in de wijze waarop zij hun campagne financierden door de giften en bijdragen van sponsors openbaar te maken. Hij zei daarbij te vrezen dat partijen te afhankelijk zouden worden van grote geldschieters. Remkes gaf tevens aan te werken aan een nieuwe wettelijke regeling van de openbaarmaking van giften. Hij had daarover overleg gevoerd met de partijvoorzitters. LPF-voorzitter Maas was op zijn uitnodiging niet ingegaan.

Tabel 3. Ledentallen Nederlandse politieke partijen 1 januari 2002 en 1 januari 2003

	1 januari 2002	1 januari 2003
CDA	78.000	79.000
ChristenUnie	27.250	27.000
D66	12.188	12.711
GroenLinks	15.037	18.469
LN	-	1.237
LPF	-	4.100
PvdA	57.374	60.062
SGP	25.907	25.500
SP	27.291	36.406
VVD	47.441	45.998
totaal	290.488	310.483

3. Ontwikkelingen binnen de afzonderlijke partijen

Hieronder worden de in de Staten-Generaal vertegenwoordigde partijen in alfabetische volgorde behandeld. Eerst volgt een overzicht van de ontwikkeling van hun ledental, volgens opgave van de partijsecretariaten, op of omstreeks 1 januari 2002 en op of omstreeks 1 januari 2003 (zie tabel 3).

Christen Democratisch Appèl (CDA)

In 2002 maakte het CDA – sinds 1994 in de oppositie – zijn *come-back* in het centrum van de nationale politiek. Bij de Tweede-Kamerverkiezingen in mei behaalden de christen-democraten 43 zetels, een winst van veertien (zie tabel 2), waarmee zij de grootste partij werden. Partijleider J.P. Balkenende werd na een enige maanden durende kabinetsformatie de nieuwe minister-president. In oktober zou zijn kabinet echter al ten val komen.

Beweging Christelijke Koers

De Beweging Christelijke Koers, een groepering van ongeveer driehonderd behoudende christenen binnen het CDA, besloot op een bijeenkomst op 19 januari in Dordrecht om zich los te maken van de partij en zich voortaan ‘Christen-Democratische Beweging’ te noemen. Aanleiding voor de breuk vormde het gebrek aan steun van de CDA-leiding voor het plan om een eigen kandidaat van de Beweging op de kandidatenlijst voor de Tweede-Kamerverkiezingen te plaatsen. Daarnaast ergerde de Beweging zich aan de aanwezigheid op de lijst van hindoes, islamieten en voorstanders van een homohuwelijk. Interim-partijvoorzitter B. de Vries erkende dat het CDA een ontwikkeling had doorgemaakt waardoor de afstand tot de Beweging en andere orthodox-christelijke groeperingen was gegroeid. J.G. van der Land, voorzitter van de Beweging, zei te blijven ijveren voor een brede christelijke partij van protestanten en katholieken, maar adviseerde zijn aanhang met klem om in mei niet op het CDA te stemmen.

De aanhang van de Beweging bleek echter ernstig gedaald. Op de algemene ledenvergadering op 21 december 2002 in Kampen diende het bestuur het voorstel in om de Beweging op te heffen. In januari 2003 zou een volgende algemene ledenvergadering hierover een besluit nemen.

multiculturele samenleving

Op 24 januari hield Tweede-Kamerfractievoorzitter Balkenende in Den Haag een lezing voor de Dertigers, een informele groepering binnen het CDA, over 'de wederopbouw van Nederland'. Daarin ontvouwde hij een kritische visie op de multiculturele samenleving: 'niet iets om naar te streven' (*NRC Handelsblad*, 25 januari 2002). Hij vreesde dat de verschillende culturen te weinig gemeenschappelijke waarden en normen handhaafden. Aan de andere kant wees hij assimilatie af: allochtonen hadden evengoed als autochtonen recht op hun eigen organisaties, althans binnen de grenzen van de Nederlandse rechtstraditie. Enkele allochtone raadsleden van het CDA reageerden geïrriteerd op dit betoog, maar Balkenende kreeg ook bijval. Andere christen-democraten dachten positiever over de multiculturele samenleving, met name de politieke filosoof H.E.S. Woldring, lid van de Eerste Kamer (zie *Trouw*, 16 oktober 2002).

In februari stelde Balkenende voor dat vreemdelingen bij naturalisatie hun trouw aan de Nederlandse samenleving of aan de grondwet zouden moeten uitspreken, zoals dat al lang in de Verenigde Staten gebeurde.

gemeenteraadsverkiezingen

Het CDA was al in maart 2001 begonnen met de voorbereiding van de gemeenteraadsverkiezingen (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 31-32). Op 12 februari 2002 opende partijleider Balkenende in Goes de verkiezingscampagne. Het CDA had voor elke provincie een bekend partijlid aangewezen om de lokale campagnes luister bij te zetten. In Zeeland was dat de Zeeuw Balkenende. In zijn toespraak merkte de fractievoorzitter op dat het paarse kabinet de onvrede in de samenleving niet serieus nam. Op dat punt was hij het eens met Fortuyn, zonder overigens diens oplossingen te willen overnemen. Van staatkundige hervormingen als de verkiezing van de burgemeester verwachtte Balkenende weinig heil. Politici moesten hun woord houden, dat was volgens hem het belangrijkste.

In Amsterdam ontstond enige ophef rond nummer drie op de kandidatenlijst, M. Veling, die eigenaar was van een coffeeshop, terwijl de partijraad van het CDA in februari had besloten alle coffeeshops te willen sluiten. Balkenende noemde de kandidaatstelling van Veling dan ook een fout (*de Volkskrant*, 5 maart 2002).

Het CDA werd met 2.155 zetels weer de grootste partij (zie tabel 1). Het zetelverlies was vrijwel geheel te wijten aan het als gevolg van gemeentelijke herindelingen teruglopende totale aantal raadszetels (zie ook in deze Kroniek onder 'hoofdmomenten'). Het aantal wethouders

nam relatief nog sneller toe dan het aantal raadszetels. In alle grote steden behalve Nijmegen traden christen-democraten toe tot het college van burgemeester en wethouders.

Bij tussentijdse gemeenteraadsverkiezingen op 20 november in vier opnieuw ingedeelde gemeenten in Zeeland en Zuid-Holland deed het CDA het goed (zie in deze Kroniek onder 'hoofdmomenten'). De christen-democraten werden niet alleen in Hulst, Sluis en Terneuzen, maar ook (verrassend) in Zwijndrecht de grootste partij.

programma Tweede-Kamerverkiezingen 2002

Op 30 oktober 2001 presenteerde de programcommissie van het CDA het ontwerpprogram voor de Tweede-Kamerverkiezingen (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 28-29). Op 22 februari keurde de partijraad in Rotterdam het concept goed, waarna het congres het een dag later definitief vaststelde. Het program, getiteld *Betrokken samenleving, betrouwbare overheid*, werd op enkele punten gewijzigd: de partijraad stemde vóór afschaffing van les- en boekengeld op middelbare scholen, tegen het dringende advies van de partijtop in die vreesde dat deze maatregel teveel zou kosten en vooral de hogere inkomens ten goede zou komen. Voorts werd besloten dat er een einde moest komen aan het gedoogbeleid met betrekking tot drugs, zowel in publieke ruimtes als bij mensen thuis. Verder zou er een ministerie voor gezins- en jeugdzaken moeten komen. Een amendement van het Christen-Democratisch Jongeren Appèl (CDJA) om de uitgaven voor ontwikkelingssamenwerking te verhogen tot 1,2% van het Bruto Binnenlands Product, kreeg onvoldoende steun.

kandidatenlijst Tweede-Kamerverkiezingen 2002

Al aan het einde van 2000 was het CDA begonnen met het opstellen van de kandidatenlijst voor de Tweede-Kamerverkiezingen. Na grote problemen tussen de toenmalige partijleider J.G. de Hoop Scheffer en en partijvoorzitter M.L.A. van Rij, stelde het 'versterkte' partijbestuur uiteindelijk in september 2001 de advieslijst vast (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 27-28 en 29-31). Het partijcongres bekrachtigde op 23 februari 2002 de kandidatenlijst zonder wijzigingen. Balkenende kreeg plaats één, mevr. M.J.A. van der Hoeven de tweede plaats en als hoogste nieuwkomer kwam op de derde plaats de Brabantse gedeputeerde P.L.B.A. van Geel. Laatstgenoemde was overigens in 2001 gepolst voor het lijsttrekkerschap, naar hij in een interview met *NRC Handelsblad* (16 februari 2002) onthulde, maar zag daar toen van af wegens gebrek aan Haagse ervaring.

campagne Tweede-Kamerverkiezingen

In zijn toespraak tot het partijcongres wijdde lijsttrekker Balkenende uit over de tekortkomingen van de paarse coalitie en pleitte hij voor een bescheiden regeerakkoord waaraan de fracties niet gebonden zouden zijn. Voorts opperde hij dat CDA en PvdA veel voor elkaar zouden kunnen betekenen, al wilde hij geen keuze voor een bepaalde coalitie maken. De leiders van VVD en PvdA reageerden meteen kritisch op Balkenendes voorstel voor een bescheiden regeerakkoord. Interim-partijvoorzitter De Vries leverde in zijn toespraak vooral kritiek op de VVD en op de paarse bestuurscultuur. Ten slotte werd op het congres ook de campagneslogan bekend gemaakt: 'voor de andere aanpak'.

Op 17 april nam de verkiezingscampagne formeel een aanvang, met een bijeenkomst in Apeldoorn (zie ook in deze Kroniek onder 'hoofdmomenten'). Anders dan de paarse partijen zette het CDA zich onder leiding van Balkenende niet scherp af tegen Fortuyn. Later zou Balkenende toegeven dat het tussen hem en Fortuyn wel 'klikte'; ze richtten liever beiden hun pijlen op paars dan op elkaar (*NRC Handelsblad*, 15 november 2002). Binnen de partij was niet iedereen het met deze lijn eens; oud-voorzitter Van Rij riep zijn partij op om een duidelijke keuze te maken voor een coalitie met de PvdA. Dat deed overigens al eerder de nummer drie op de kandidatenlijst, Van Geel, in het al eerder aangehaalde interview met *NRC Handelsblad* (16 februari 2002). Balkenende weigerde echter enige partij van samenwerking uit te sluiten en achtte zowel een coalitie met PvdA en GroenLinks als een coalitie met VVD en LPF mogelijk. Een 'nee' tegen Fortuyn zou het CDA bijna automatisch overleveren aan de PvdA. In de loop van de campagne nam de CDA-lijsttrekker meer afstand van de PvdA, die hem bij monde van haar politiek leider Melkert vaak persoonlijk aanviel. Zowel Melkert als Fortuyn schoten in de ogen van Balkenende tekort als kandidaten voor het leiderschap van een nieuw kabinet. Zelf stelde hij zich in elk geval beschikbaar als minister-president, maar hij zei liever fractievoorzitter te willen blijven dan als minister onder een andere premier te dienen.

Op 1 mei presenteerde Balkenende zijn boek *Anders en beter*, dat een alternatief schetste voor het paarse beleid. De paarse combinatie van marktdenken met het primaat van de politiek zou plaats moeten maken voor een nieuwe oriëntatie op de *civil society*, op gemeenschapsgevoel en immateriële waarden. Balkenende achtte deze nieuwe tegenstelling in de politiek belangrijker dan de traditionele tussen links en rechts. Fortuyn toonde volgens hem ook 'tekenen van oud paars denken' over de verhouding tussen overheid en markt (*NRC Handelsblad*, 1 mei 2002).

De vooral tegen ‘paars’ gerichte verkiezingscampagne van het CDA verliep vrijwel foutloos. Ondanks (of juist dankzij?) zijn professorale imago trok Balkenende regelmatig volle zalen wanneer hij in het land een spreekbeurt hield. Zijn leus ‘fatsoen moet je doen’ sprak wellicht veel mensen aan.

uitslag Tweede-Kamerverkiezingen 2002

Bij de Tweede-Kamerverkiezingen op 15 mei kwam het CDA als grote winnaar uit de bus (zie ook in deze Kroniek onder ‘hoofdmomenten’). De christen-democraten boekten overal winst: het meest in stedelijke gebieden, kleinere steden in de randstad en in Brabant en Limburg. Relatief de meeste stemmen haalde het CDA in Overijssel (37%), een traditioneel bolwerk. Buitenkerkelijken, die de partij in de jaren negentig massaal de rug hadden toegekeerd, maakten nu ruim een kwart van de kiezersaanhang uit (volgens de peilingen van het bureau Interview/NSS). Lijsttrekker Balkenende verklaarde de onverwacht grote winst uit een combinatie van factoren: een goede campagne van zijn partij, onvrede met de paarse coalitie en met de sociaal-democratie in het bijzonder – niet alleen in Nederland maar ook elders. Het ging hem echter te ver om van ‘een ruk naar rechts’ te spreken (*CDA magazine*, 4 juni 2002). De politicologen P. van Praag en J. Kleinnijenhuis wezen er op dat de christen-democraten een deel van hun winst ook te danken hadden aan Fortuyn: vooral na diens dood op 6 mei zouden veel Fortuyn-aanhangers voor het CDA gekozen hebben, omdat die partij hun leider niet verketterd had en wel wilde samenwerken met de LPF. Bovendien maakten meer kiezers zich na de moord op Fortuyn zorgen over waarden en normen in Nederland, een issue dat van oudsher in ‘eigendom’ van het CDA is.

kabinetsformatie

Ook na de voor het CDA verrassend gunstig verlopen kamerverkiezingen weigerde Balkenende zich voor een bepaalde coalitie uit te spreken, al pleitte hij voor een snelle formatie (zie in deze Kroniek onder ‘hoofdmomenten’). De christen-democratische informateur P.H. Donner gaf echter al snel aan te willen werken aan de totstandkoming van een regeringscombinatie van het CDA, de LPF en een derde partij, waarvoor eigenlijk alleen de VVD in aanmerking kon komen.

Enkele prominente CDA-leden, zoals de voorzitter van de Sociaal-Economische Raad (SER), H.H.F. Wijffels, en de voorzitter van het Christelijk Nationaal Vakverbond (CNV), D. Terpstra, toonden zich bezorgd over de koers van hun partij in een dergelijke coalitie met

rechtse partijen. Ook op de partijraad van 8 juni klonken dit soort geluiden. Balkenende wist veel critici gerust te stellen door te beloven dat hij op het punt van de ziektekostenverzekering en de WAO het ‘sociale gezicht’ van het CDA zou behoeden in de onderhandelingen met VVD en LPF.

Nadat Donner zijn voorbereidende werk had afgerond, werd Balkenende op 4 juli door de koningin tot formateur benoemd. Een week later sloot de CDA-leider de formatie inhoudelijk af, waarna kandidaat-bewindslieden werden aangezocht. Op 22 juli werd het kabinet door de koningin beëdigd.

Hoewel binnen de partij de tevredenheid over de resultaten van de formatie overheerste, klonk er ook kritiek. Het CDA-Vrouwenberaad betreurde – bij monde van haar vice-voorzitter, mevr. H. Maij – het geringe aantal vrouwen in het kabinet. Ook het feit dat ontwikkelings-samenwerking niet meer aan een minister maar aan een staatssecretaris werd toevertrouwd, kon niet op ieders instemming rekenen.

Tweede-Kamerfractie

Op 11 juli koos de Tweede-Kamerfractie van het CDA in een open stemming M.J.M. Verhagen als opvolger van Balkenende. Hij kreeg 27 stemmen, twaalf meer dan de andere kandidaat, mevr. C.I.J.M. Ross-van Dorp. Deze open verkiezing tekende de vernieuwing in het CDA, waar voorheen fractievoorzitters in informeel overleg geselecteerd en vervolgens bij acclamatie gekozen werden. De historicus Verhagen was Tweede-Kamerlid sinds 1994, woordvoerder voor het buitenlands beleid en katholiek. Zodoende was het confessionele evenwicht in de partijtop weer hersteld, aangezien de politiek leider protestant was. Vice-voorzitters werden mevr. G. Verbrug en C.M.P.S. Eurlings, secretaris werd T.W. Rietkerk.

kabinetscrisis en vervroegde Tweede-Kamerverkiezingen

Het kabinet bleek geen lang leven beschoren. Op 16 oktober kwam het ten val, waarna er vervroegde kamerverkiezingen werden uitgeschreven (zie in deze Kroniek onder ‘hoofdmomenten’). Direct daarna maakten Balkenende en Verhagen duidelijk dat zij de coalitie met de VVD voort zouden willen zetten – maar dan zonder de LPF. Peilingen suggereerden dat er op dat moment een parlementaire meerderheid (77 à 79 zetels) voor beide partijen te verwachten viel. Aanvankelijk leek het CDA zelfs het regeerakkoord van juli tot inzet van de verkiezingen te willen maken. Toch waren er niet onbelangrijke meningsverschillen met de VVD, onder meer over ontwikkelingssamenwerking, de uitbreiding van

de Europese Unie, de Onroerende Zaak Belasting (OZB), de afschaffing van de zogeheten Melkertbanen en andere sociale kwesties, zoals Verhagen in interviews aangaf (*NRC Handelsblad*, 18 oktober 2002 en *Trouw*, 19 oktober 2002).

Begin november nam Balkenende afstand van het regeerakkoord, maar hij bleef wel een voorkeur uitspreken voor een coalitie met de VVD, mits de kiezer dat mogelijk zou maken en de sfeer niet verder zou verslechteren. De kritiek van de liberalen op christen-democratische standpunten inzake ontwikkelingssamenwerking en de publieke omroep, 'reuze gevoelige punten voor ons CDA'ers', droegen volgens hem niet bepaald bij tot een goede sfeer (*Dagblad van het Noorden*, 2 november 2002). Eind november zou ook verschil van mening met de VVD ontstaan over het 'kwartje van Kok', een verhoging van de benzineprijs die volgens de liberalen en het regeerakkoord teruggedraaid zou moeten worden, maar die Verhagen wilde besteden aan verbetering van wegen en openbaar vervoer.

Van toenadering tot de PvdA was geen sprake, vooral nu de sociaal-democraten de fiscale aftrek van de hypotheekrente weer ter discussie stelden en volgens Balkenende het 'solide financiële beleid van Wim Kok' wilden loslaten (*de Volkskrant*, 4 november 2002). Ook minister A.J. de Geus van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, vanwege zijn werkzaamheden voor het CNV vaak als links beschouwd, wilde liever de samenwerking met de VVD voortzetten.

kandidatenlijst Tweede-Kamerverkiezingen 2003

Al op 18 oktober droeg het partijbestuur Balkenende voor als lijstaanvoerder voor de vervroegde Tweede-Kamerverkiezingen. Op 2 november bevestigden partijraad en congres deze keuze bij acclamatie. Het CDA ging de verkiezingen in met de leuze 'Betrokken, betrouwbaar, Balkenende'. Ondanks de steun voor de politiek leider, toonde een tiental sprekers zich ook bezorgd over het groene en sociale gezicht van hun partij.

Op 15 november stelde het partijbestuur de advieskandidatenlijst vast. Verhagen stond nu op plaats drie, na Balkenende en Van der Hoeven. De eerste vijftig kandidaten waren bewindspersonen of kamerleden; pas op plaats 51 kwam een nieuwkomer – de algemeen secretaris van de katholieke vredesbeweging Pax Christi, T. Brinkel. Niet alle bewindslieden stonden op de lijst: De Hoop Scheffer, Donner, De Geus en Veerman ambiëerden geen zetel in de Tweede Kamer. De afdelingen kregen tot 28 november de tijd om over de lijst te stemmen. Op 30 november besliste het congres dat in Zwolle werd gehouden over de definitieve lijst. Enkele kandidaten wisselden van plaats.

programma Tweede-Kamerverkiezingen 2003

Het congres keurde verder het verkiezingsprogramma bij acclamatie ongewijzigd goed. Met het oog op de snel verslechterende economische omstandigheden schreef een eind oktober ingestelde stuurgroep onder leiding van De Vries een geactualiseerde financiële paragraaf die aan het verkiezingsprogramma toegevoegd werd. Via twee resoluties drong het congres aan op een humaner asielbeleid en een meer ‘samenhangend en herkenbaar duurzaamheidsbeleid’ (*NRC Handelsblad*, 2 december 2002). In zijn toespraak nam Balkenende dit laatste thema over en benadrukte het belang van ‘welzijn boven welvaart’, ‘preventie voor interventie’ en ‘werk boven inkomen’ (*CDAKrant*, 14 december 2002).

campagne Tweede-Kamerverkiezingen 2003

De verkiezingscampagne voor de Tweede Kamer zou tegelijk met die voor de Provinciale Statenverkiezingen gecoördineerd worden door M. van der Poel. De twee campagnes versmolten in feite. Er werden vijf grote manifestaties gepland (in Groningen, Hilversum, Deventer, Uden en Rotterdam) rond de thema’s veiligheid, zorg, onderwijs, integratie, gezinsbeleid en mobiliteit, telkens voorafgegaan door werkbezoeken van de lijsttrekker en andere politici. In zijn campagne waarschuwde Balkenende (in bijbelse bewoordingen) voor economische teruggang: “zeven vette jaren maken plaats voor zeven magere jaren” (*NRC Handelsblad*, 9 november 2002).

partijvoorzitterschap

In september 2001 was partijvoorzitter Van Rij plotseling afgetreden, na een conflict met de fractievoorzitter in de Tweede Kamer, De Hoop Scheffer, over de kandidatenlijst en de strategie bij de kamerverkiezingen (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 29-31). In mei 2002 publiceerde Van Rij zijn herinneringen als partijvoorzitter in het boek *Duizend dagen in de landspolitiek. Leiderschaps crises in het CDA*. Hierin ont-hulde hij dat een compromis tussen hem en De Hoop Scheffer vooral was gestrand op verzet van Balkenende, die niet bereid bleek zijn derde plaats op de kandidatenlijst af te staan aan Van Rij. Ook anderen zoals de toenmalige fractiesecretaris J.S.J. Hillen hadden die oplossing echter afgewezen, omdat die teveel onduidelijkheid zou scheppen over het politiek leiderschap van de partij. De medewerker van het partijbureau, die in september 2001 de positie van De Hoop Scheffer had ondermijnd door een intern rapport over zijn imago te vervalsen en aan een journalist van het televisieprogramma ‘Twee Vandaag’ toe te spelen, werd op

8 november 2002 veroordeeld tot een werkstraf van 200 dagen. De ex-medewerker verklaarde zelf dat hij op dat moment niet toerekeningsvatbaar was en sprak van een ‘politiek proces’ (*NRC Handelsblad*, 9 november 2002).

In oktober 2001 had oud-minister De Vries tijdelijk het voorzitterschap op zich genomen. De partijraad verlengde zijn mandaat in maart 2002 met een half jaar en besloot tegelijkertijd tot een nieuwe procedure voor zijn opvolging. Voor de eerste keer in de geschiedenis van het CDA vond er een open verkiezingsstrijd om het voorzitterschap plaats. Een vertrouwenscommissie, op de partijraad van 22 februari 2002 ingesteld onder leiding van de burgemeester van Hengelo, F. Kerckhaert, maakte uit 120 kandidaten – die waren voorgedragen door afdelingen, nevenorganisaties of individuele partijleden – een keuze van vijftien kandidaten waarmee gesprekken werden gevoerd. Eind mei droeg het partijbestuur twee kandidaten voor, J. Krapels en mevr. M. van Bijsterveldt-Vliegenthart. Ze verschilden niet veel in hun opvattingen, wel in achtergrond – Krapels was een katholieke ondernemer van middelbare leeftijd zonder veel politieke ervaring en Van Bijsterveldt een tien jaar jongere protestantse vrouw, voorzitter van de CDA-vrouwen en burgemeester van Schipluiden. Zij reisden in september het land door om met elkaar in debat te gaan en aanhangers te mobiliseren. In de tweede helft van september kregen de partijleden een stembiljet thuis gestuurd. De vrouwenorganisatie van het CDA riep haar leden op, Van Bijsterveldt tot partijvoorzitter te kiezen, omdat ze een vrouw en ‘een prima kandidaat’ was (persbericht 25 september 2002). Van Bijsterveldt kreeg ruim 26.000 stemmen, Krapels slechts 9.000. Het congres bekrachtigde de uitslag van de verkiezingen op 2 november.

gekozen burgemeester

In het regeerakkoord van het kabinet-Balkenende was opgenomen dat burgers hun burgemeester zouden mogen kiezen. Een CDA-commissie onder leiding van de Haagse burgemeester W.J. Deetman zou de mogelijkheden hiervoor onderzoeken. Vanwege de vervroegde verkiezingen werd dit onderzoek uitgesteld tot 2003.

Van Agt

Oud-premier A.A.M. van Agt kwam in 2002 enkele malen in het nieuws met van het CDA afwijkende opvattingen. Op de jaarvergadering van de behoudende Edmund Burke Stichting op 16 februari te Utrecht riep hij zijn partij op om zich openlijk ‘conservatief’ te noemen. In september sloot Van Agt zich openlijk aan bij de actiegroep ‘Stop de bezetting’,

die onder leiding van mevr. G. Duisenberg de regering van Israël hoopte te bewegen haar troepen uit de in 1967 bezette gebieden terug te trekken. Nederland zou volgens de oud-premier sancties van de Europese Unie tegen Israël niet langer moeten afwijzen.

partijvernieuwing

Op 8 juni vond een partijraad plaats in Utrecht, die in het teken stond van de in mei behaalde verkiezingsoverwinning en die een aantal huishoudelijke zaken moest afhandelen. De partijraad nam echter ook tegen de zin van de (waarnemend) partijvoorzitter een motie aan om alsnog een commissie voor partijvernieuwing in te stellen. De Vries pleitte in zijn toespraak overigens ook voor ‘een nieuwe politieke cultuur’ en met name meer dualisme in de Nederlandse politiek (*NRC Handelsblad*, 10 juni). In 2003 zou de partijvernieuwing vorm krijgen in de zogeheten ‘Fonteinavonden’.

verwante instellingen en publicaties

De Commissie Buitenland van het CDA publiceerde enkele brochures in de reeks ‘een christen-democratisch standpunt’: *Europa, hoe nu verder?* en *Agenda voor een veiligheidsbeleid tegen terrorisme*, opgesteld door werkgroepen onder leiding van oud-europarlementariër J.J.M. Penders respectievelijk het oud-Tweede-Kamerlid A.B.M. Frinking.

Op 17 oktober organiseerde het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA ter gelegenheid van het afscheid van zijn adjunct-directeur C. Klop in Den Haag een symposium over christen-democratie en conservatisme. Oud-premier Van Agt en oud-minister van Justitie E.M.H. Hirsch Ballin hielden onder anderen inleidingen. Op 20 december verscheen *Investeren in solidariteit. De gevolgen van de vergrijzing en de kenniseconomie voor de arbeidsmarkt, een agenderende verkenning*, een rapport van een commissie onder voorzitterschap van de Tilburgse hoogleraar economie L. Bovenberg, geschreven door E.J. van Asselt. Na een analyse van verschillende ontwikkelingen op de arbeidsmarkt werden hierin suggesties gedaan voor een levensloopbeleid in zorg en onderwijs.

Het Christen-Democratisch Jongeren Appèl (CDJA), de jongerenorganisatie van het CDA, sloot op 21 januari een akkoord getiteld *Tijd voor nieuw beleid* met de jongerenorganisaties van PvdA en GroenLinks om samen een alternatief te bieden voor de paarse coalitie. Het zogenoemde ‘paprika-akkoord’ (rood voor de Jonge Socialisten, geel voor Dwars – de GroenLinkse jongeren –, groen voor het CDJA) bevatte 194 voorstellen die de nieuwe coalitie zou moeten uitvoeren. Op 31 mei en 1 juni

hield het CDJA een ledenweekend in Soestduinen. De jongeren kozen P. Walenkamp tot voorzitter, als opvolger van mevr. L. Schüter. Hij wilde de moederpartij positief benaderen en minder dan in het verleden als horzel optreden. Daarnaast werd er gediscussieerd over mondialisering. Op 29 november hield de jongerenorganisatie een algemene ledenvergadering in Nijverdal. Naast huishoudelijke zaken kwam het thema media en ethiek aan de orde.

Het Steenkampinstituut, dat opleidingen voor het CDA verzorgt, organiseerde op 23 november een 'loopbaandag' voor CDA-vrouwen. Minister De Geus van Sociale Zaken zette het levensloopbeleid van het CDA uiteen.

Het CDA-Vrouwenberaad (CDAV), de christen-democratische vrouwenorganisatie, hield op 6 april in Ede een ledendag, waarop onder meer over de toekomst van de vrouwenorganisatie werd gesproken. De vrouwen besloten een onafhankelijke organisatie te handhaven, maar wel in een moderne vorm: meer netwerken en projectgroepen. Het CDAV richtte zich vooral op cultuurverandering binnen het CDA en beïnvloeding van het personeelsbeleid. Op 25 april organiseerde het CDAV samen met het Wetenschappelijk Instituut en het Steenkampinstituut een conferentie over 'het moderne gezin' in Utrecht. SER-voorzitter Wijffels hield hier een inleiding, Balkenende sloot de bijeenkomst af. Met de verkiezing van Van Bijsterveldt tot partijvoorzitter verloor het CDAV zijn voorzitter. Sollicitanten voor deze functie konden tot 10 januari 2003 van hun belangstelling blijk geven.

Op 6 april vond de ledenraad van de Bestuurdersvereniging plaats in Utrecht. Naast huishoudelijke zaken werd het thema 'het CDA en de jeugd' besproken. Op 5 oktober kwam de Bestuurdersvereniging in Nijmegen bijeen om haar 25-jarig jubileum te vieren. Balkenende riep in zijn toespraak de aanwezigen op om bescheiden te blijven en herinnerde aan de heftige stormen die de partij een jaar eerder had moeten doorstaan. Ter gelegenheid van het jubileum verscheen een bundel beschouwingen over verschillende onderwerpen, getiteld *Betrokken besturen. Vijfentwintig jaar pendel tussen bestuur en samenleving*, geredigeerd door H.G. Cloudt en anderen. Op 23 november vond een tweede ledenraad plaats in Utrecht met als thema 'ruimte voor wonen'.

Op 20 maart hield Balkenende in Den Haag de zogeheten Norbert Schmelzerlezing over Europese eenheid. Hij pleitte voor een sterk en slagvaardig Europa, een federatie van onafhankelijke staten, met meer publieke betrokkenheid.

Op 27 mei 2002 werd het CDA-Theologenberaad opgericht. Dit overleg van theologen en theologiestudenten had als doel "actuele politieke thema's theologisch te doordenken ten dienste van de partij" (website CDA).

personalia

Op 11 januari overleed G.Ph. Brokx, onder andere staatssecretaris van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening in het eerste kabinet-Van Agt (1977-1981) en het eerste kabinet-Lubbers (1982-1986) en burgemeester van Tilburg (1988-1997).

Op 16 januari overleed A.J.H. Bartels, staatssecretaris van Sociale Zaken en Volksgezondheid in de kabinetten Marijnen, Cals en Zijlstra (1963-1967) en lid van de Katholieke Volkspartij (KVP) voordat die opging in het CDA.

Op 31 januari overleed A.J. Hermes, staatssecretaris van Onderwijs in het eerste, tweede en derde kabinet-Van Agt (1978-1982) en lid van de Tweede Kamer voor de KVP en vervolgens voor het CDA (1971-1978 en 1982-1994).

Op 1 juni legde J.A.M. Hendrikx zijn functie neer als Commissaris van de Koningin in Overijssel. Provinciale Staten droegen in april als opvolger G.J. Jansen (eveneens CDA-lid) voor, op dat moment voorzitter van het regionaal samenwerkingsverband Knooppunt Arnhem-Nijmegen. Op 26 april werd hij door het kabinet benoemd.

In de nacht van 16 op 17 juli overleed J.M.A.H. Luns, minister van Buitenlandse Zaken van 1952 tot 1971 (namens de KVP) en vervolgens secretaris-generaal van de NAVO tot 1984.

ChristenUnie

Het jaar 2002 verliep voor de ChristenUnie dramatisch. De nieuwe formatie waarin het GPV en de RPF samenwerkten, kende bij de Tweede Kamerverkiezingen een rampzalig electoraal debuut. In plaats van de in de opiniepeilingen voorspelde winst, ging de ChristenUnie achteruit vergeleken bij het resultaat van GPV en RPF in 1998. Het verlies kostte uiteindelijk de kop van lijsttrekker K. Veling. Mede door deze tegenslag besloten beide partijen in november om aan het einde van 2003 tot een volledige fusie van hun beide organisaties over te gaan.

formele fusie GPV en RPF in ChristenUnie

Tijdens het congres van de ChristenUnie op 24 maart 2001 was op voorstel van Perspectief, de jongerenorganisatie van de Unie, een motie aangenomen waarin werd uitgesproken dat een volledige fusie tussen GPV en RPF ‘niet langer dan volstrekt noodzakelijk’ uitgesteld moest worden (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 36). Ruim een jaar later, op het congres van 22 juni 2002, riepen de afgevaardigden – ook nu weer op initiatief van Perspectief – het partijbestuur op om op het congres in het

najaar met een voorstel tot een volledige fusie van beide partijen (GPV en RPF) te komen.

Het najaarscongres had op 9 november plaats. Vanwege tijdgebrek werd het fusievoorstel op 23 november behandeld. De afgevaardigden van GPV en RPF bogen zich in afzonderlijke vergaderingen over een stappenplan dat ertoe zou moeten leiden dat beide organisaties op 31 december 2003 geheel zouden opgaan in de ChristenUnie. Bij het GPV diende de kiesvereniging Hardenberg een motie in waarin gevraagd werd de besluitvorming over de fusievoorstellen een half jaar uit te stellen. De komende periode tot aan de vervroegde Tweede-Kamerverkiezingen in januari 2003 (vanwege de val van het eerste kabinet-Balkenende; zie in deze Kroniek onder ‘hoofdmomenten’) moest niet belast worden met een moeizaam gesprek over fusie. Gelet op de interne strubbelingen binnen de ChristenUnie na de verkiezingsnederlaag van mei (zie hieronder) werd rust in de achterban noodzakelijk geacht. Het GPV-bestuur beloofde dat het tijdsplan zo zou worden aangepast dat de aanloop naar de verkiezingen niet met de fusiekwestie belast zou worden, maar aan de datum van 31 december 2003 mocht niet meer getornd worden. De motie Hardenberg werd met 46 stemmen vóór en 75 tegen verworpen. Daarna werd het stappenplan aanvaard met 90 stemmen vóór, negentien tegen en elf onthoudingen. Bij de RPF was van enige weerstand tegen het fusievoorstel geen sprake: het werd aangenomen met 111 stemmen tegen één.

Op 12 januari waren de Vereniging van GPV-bestuurders en de Vereniging van RPF-bestuurders al gefuseerd tot de Vereniging van ChristenUnie-bestuurders. De voorzitter van de opgeheven Vereniging van GPV-bestuurders, burgemeester J. Alssema van Staphorst, werd voorzitter van de nieuwe organisatie. In 2000 waren reeds de jongerenorganisaties en de wetenschappelijke bureaus van GPV en RPF samengegaan (zie *Jaarboek 2000 DNPP*, blz. 163-164).

problemen rond lokale samenwerking ChristenUnie – SGP

Op 16 februari deed partijleider Veling van de ChristenUnie aan zijn SGP-collega B.J. van der Vlies het voorstel dat beide partijen één formatie zouden vormen. Van der Vlies nam het aanbod niet aan; hij vond bij alle overeenkomsten de verschillen tussen de twee partijen toch te groot. Bovendien was volgens hem de samenwerking tussen ChristenUnie en SGP steeds meer onder druk komen te staan, ook op lokaal niveau (zie ook *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 39, 40-41, 82).

Aanleiding voor de strubbelingen was het feit dat Veling aan het einde van 2001 zijn teleurstelling had uitgesproken over de daling van het aantal lijstcombinaties van ChristenUnie en SGP bij de aanstaande

gemeenteraadsverkiezingen op 6 maart 2002. ChristenUnievoorzitter Th. van Daalen voegde daaraan toe dat die daling wel op 40% zou neerkomen. Die achteruitgang zou volgens hem te wijten zijn aan een geringere bereidheid tot samenwerking van de SGP, omdat deze partij kritischer zou zijn geworden ten aanzien van het kandideren van vrouwen. Volgens SGP-voorzitter W. Kolijn klopte het genoemde percentage niet; de afname zou slechts 3% bedragen. Bovendien zouden die verbroken samenwerkingsverbanden volstrekt niet alleen door de SGP zijn veroorzaakt. Kolijn zei nadrukkelijk dat zijn partij niet strikter omging met de voorwaarden voor samenwerking dan vier jaar geleden. Van Daalen vond dat de partijen elkaar bij gecombineerde lijsten geheel vrij moesten laten in hun kandidaatstelling, ook wat betreft vrouwen. Op 20 februari opperde hij de gedachte dat in het vervolg beide partijen meer met eigen lijsten zouden moeten uitkomen – die wel met elkaar verbonden konden worden – om dan na de verkiezingen nauw met elkaar samen te werken. Tijdens de jaarvergadering van de SGP in februari reageerde partijleider Van der Vlies op deze suggestie. Gelet op het feit dat Veling kort daarvoor had voorgesteld om ChristenUnie en SGP één partijformatie te laten vormen, vond hij dat de Unie met dit idee van Van Daalen in een vreemde spagaat terecht was gekomen. Van der Vlies verzocht de ChristenUnie helderheid te verschaffen of zij wilde samenwerken of niet.

Op 2 maart vond er vervolgens een overleg plaats tussen delegaties van ChristenUnie en SGP, waarin de partijleiders en -voorzitters waren opgenomen. Afgesproken werd dat beide partijen elk een intern onderzoek zouden instellen naar de gang van zaken bij de onderhandelingen in verband met de raadsverkiezingen. Na de zomer zouden de partijen dan dienen te bekijken of er structurele problemen in de samenwerking waren en welke maatregelen ter verbetering nodig waren. De kwestie van de kandidatuur van vrouwen werd bij het overleg niet expliciet besproken.

gemeenteraadsverkiezingen

In de gemeenten waar zowel in 1998 als in 2002 gemeenteraadsverkiezingen werden gehouden werd uiteindelijk in elf van de 64 gevallen de samenwerking verbroken. Dat komt neer op een daling van ruim 17%. Daar stond tegenover dat in drie gemeenten in 2002 voor het eerst een gemeenschappelijke lijst tot stand kwam (*de Banier*, 8 februari 2002). De gemeenteraadsverkiezingen van 6 maart leverden de ChristenUnie een positief resultaat op. De partij nam in bijna tweehonderd gemeenten deel, waarvan in ruim een kwart van de gevallen met een gezamenlijke lijst met de SGP. Vergeleken met het totaal van GPV en RPF in 1998

behaalde de Unie 26 zetels winst. Dit getal is het saldo van de nettowinst die behaald werd in gemeenten waar de partij zelfstandig deelnam en het nettoverlies voor de Unie in gemeenten waar zij met de SGP met een gezamenlijke lijst uitkwam (zie in deze Kroniek ook onder SGP). In totaal behaalde de ChristenUnie circa 330 zetels. Hoewel de uitslag over het geheel gezien voor de Unie dus goed was, bleek bij nadere analyse toch ook dat de partij moeite had om in haar kerngebieden de eigen achterban vast te houden.

De collegevorming na de gemeenteraadsverkiezingen overtrof de verwachtingen van de ChristenUnie. De partij kreeg 64 wethouders in 62 gemeenten, 26 meer dan tijdens de vorige periode. Opvallend daarbij was dat de Unie nu ook doordrong tot de colleges van middelgrote steden als Amersfoort, Dordrecht en Ede.

campagne Tweede-Kamerverkiezingen

In 2001 had de ChristenUnie de kandidatenlijst en het verkiezingsprogramma voor de Tweede-Kamerverkiezingen al opgesteld (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 37-39). Op 23 maart hield de ChristenUnie haar verkiezingscongres voor de Tweede-Kamerverkiezingen. Op deze bijeenkomst ging de verkiezingscampagne officieel van start. Lijsttrekker Veling pleitte onder meer voor een verhoging van het budget voor ontwikkelingssamenwerking van 0,8% naar 1,0% van het Bruto Nationaal Product (BNP). Ook wilde hij de invoering van een kindgebonden budget, waarmee ouders de keuze krijgen kinderopvang in te kopen of niet meer te gaan werken. Verder keerde hij zich tegen de abortuspraktijk en de nieuwe euthanasiewet.

mogelijke regeringsdeelname ChristenUnie

In de campagne van de ChristenUnie kwam de kabinetsformatie en de eventuele rol van de Unie daarin geregeld ter sprake. Begin maart riep Veling het CDA op D66 bij voorbaat als coalitiepartner af te wijzen, omdat deze partij (met de SP) artikel 23 van de grondwet (vrijheid van onderwijs) ter discussie wilde stellen. Het CDA wilde niet aan dit verzoek voldoen. Tijdens het verkiezingscongres op 23 maart zei Veling dat zijn partij nooit met de LPF zou samenwerken, omdat Fortuyn naar een samenleving streefde waarin voor christelijke idealen als barmhertigheid en bescherming van de zwakken geen plaats meer zou zijn. Hij drong er bij de andere christelijke partijen op aan het voorbeeld van de Unie te volgen, maar CDA en SGP waren hier niet toe bereid.

In de media werd zo nu en dan gespeculeerd over mogelijke regeringsdeelname van de ChristenUnie. Zo had PvdA-leider Melkert voorzichtig

aangegeven dat er voor de ChristenUnie in een centrum-linkse coalitie plaats zou kunnen zijn. In januari noemde voormalig GPV-leider G.J. Schutte een coalitie van PvdA, CDA en ChristenUnie een goed alternatief voor paars. Begin april beraadde de partijtop zich op de houding die de Unie ten aanzien van eventuele formatiebesprekingen moest aannemen. Naar aanleiding daarvan zei de toenmalige fractievoorzitter in de Tweede Kamer L.C. van Dijke dat de ChristenUnie tot een coalitie zou willen toetreden, wanneer zij op een aantal ‘aansprekende’ (sociale, ecologische en medisch-ethische) punten aantoonbare winst kon boeken (*Reformatorisch Dagblad*, 3 april 2002). Veling zei in enkele interviews dat hij de kans dat de ChristenUnie zou gaan meeregeren erg klein achtte. Met name dacht hij daarbij aan ethische kwesties als euthanasie, opheffing van het bordeelverbod en homohuwelijk, waarover de andere partijen niet meer zouden willen praten. Tijdens het lijsttrekkersdebat van de drie christelijke partijen op 18 april – dat was georganiseerd door het *Nederlands Dagblad* – zei Veling dat de ChristenUnie compromissen wilde sluiten als daarmee een stap in de richting van het ideaal van de Unie werd gezet, maar niet als het compromis alleen maar tot resultaat had dat een te nemen besluit minder slecht zou worden. CDA-lijsttrekker Balkenende en SGP-lijsttrekker Van der Vlies vonden dat Veling minimumvoorwaarden voor deelname aan een coalitie moest geven. Veling gaf die echter niet. Later zei hij zich te realiseren dat hij in het lijsttrekkersdebat met SGP en CDA “op dit punt niet goed uit de verf kwam” (*Handschrift*, mei 2002).

uitslag Tweede-Kamerverkiezingen 2002

De uitslag van de Tweede-Kamerverkiezingen op 15 mei was voor de ChristenUnie een bittere teleurstelling. In de peilingen had de partij lange tijd op zes à zeven zetels gestaan. Tegen het einde van de campagne was dat gedaald naar vijf à zes, maar dat betekende in ieder geval nog een gelijk aantal zetels als GPV en RPF in 1998 gezamenlijk hadden gehaald, of een lichte winst. Uiteindelijk behaalde de ChristenUnie vier zetels, een verlies van één (zie tabel 2). De vierde zetel was bovendien een restzetel die verkregen werd dankzij de lijstverbinding met de SGP. Opmerkelijk was verder dat de eerste vrouw op de kandidatenlijst van de Unie, mevr. J.C. Huizinga-Heringa op plaats zeven, voldoende voorkeurstemmen had gekregen om verkozen te worden. Dit alles had tot gevolg dat D.J. Stellingwerf, A. Slob en het ervaren kamerlid E. van Middelkoop niet in het parlement zouden terugkeren. Huizinga-Heringa gaf te kennen het vertrek van Van Middelkoop heel jammer te vinden, maar zij wilde toch gehoor geven aan de wens van de kiezers. Van Middelkoop, die het besluit van Huizinga-Heringa respecteerde, zei

persoonlijk zeer teleurgesteld te zijn. Ook betreurde hij het dat de verhouding tussen de RPF en het GPV in de fractie nu was scheefgetrokken. Alleen lijsttrekker Veling, die ook nog zijn debuut maakte in de Tweede Kamer, kwam immers nog uit het GPV.

In de zomer liet de de ChristenUnie een representatief onderzoek uitvoeren onder de achterban van de partij. Hieruit bleek als voornaamste oorzaak voor het teleurstellende verkiezingsresultaat dat het CDA met name in de periode na de moord op Fortuyn een grote aantrekkingskracht had uitgeoefend op de (potentiële) ChristenUnie-kiezer. De overstap naar het CDA werd vaak om strategische redenen gemaakt: men wilde voorkomen dat de LPF de grootste partij zou worden. Deze overgang zou zijn vergemakkelijkt door de ‘gereformeerde’ uitstraling van CDA-lijsttrekker Balkenende. Kerkelijk gezien waren het vooral hervormde kiezers – veelal behorende tot de Gereformeerde Bond – die de ChristenUnie in de steek lieten. Verder kon uit de verkiezingsuitslagen in met name de provincies Groningen en Drente en in noordoost Overijssel afgeleid worden dat sommige vroegere GPV-kiezers, die kennelijk de vorming van de ChristenUnie niet konden aanvaarden, hun stem op de SGP uitbrachten of thuisbleven. Ten slotte kwam uit het genoemde onderzoek nog naar voren dat “onduidelijkheid in de koers van de partij en het gebrek aan overtuiging van de lijsttrekker een rol heeft gespeeld om niet, of niet weer, op de ChristenUnie te stemmen” (*Nederlands Dagblad*, 29 augustus 2002).

nasleep Tweede-Kamerverkiezingen 2002

De teleurstellende uitslag van de verkiezingen leidde tot grote onrust binnen de ChristenUnie. Er kwamen vele vaak kritische reacties in het *Nederlands Dagblad* en op E-bate, een website van Perspectief. De teneur was dat de partijtop er niet mee kon volstaan de nederlaag alleen aan externe omstandigheden te wijten, maar ook fouten van de partij zelf onder ogen diende te zien. In de verkiezingscampagne zou het christelijk profiel niet duidelijk naar voren zijn gebracht en zou er teveel aandacht zijn geschonken aan de mogelijke regeringsdeelname van de Unie, waardoor er vaak over compromisbereidheid was gesproken. Critici meenden verder dat de Unie zich bij die discussie over de aanstaande kabinetsformatie ‘groter’ had gemaakt dan zij was, met name door een aantal partijen van samenwerking uit te sluiten. Verder waren er verwijten dat de koers van de ChristenUnie te veel in linkse richting was opgeschoven. Van Middelkoop sprak over “een links imago... door een te onkritische houding jegens de PvdA en GroenLinks” (*NRC Handelsblad*, 25 mei 2002). Als boegbeeld van de partij werd vooral lijsttrekker Veling met deze negatieve aspecten van de campagne geassocieerd.

Daarbij kwam ook nog dat hij in het algemeen als persoon wel sympathiek en erudiet werd gevonden, maar niet flitsend en charisma-tisch zoals dat in het mediatijdperk vereist was. Kritiek kreeg Veling ook op een uitspraak van hem dat christenen elkaar niet de maat moesten nemen wat betreft het kopen van een ijsje op zondag.

Door W.J. Ouweneel, een vooraanstaand persoon in evangelische kringen, en nummer 28 op de kandidatenlijst van de Unie en C. Smits, oud-campagneleider van de RPF en raadslid in Maassluis, werd gesteld dat Veling zou moeten aftreden, wat als bijkomend voordeel de terugkeer van Van Middelkoop in de kamerfractie zou betekenen. Het Utrechts gemeenteraadslid R. Freeke was van mening dat het partijbestuur zou moeten aftreden, vooral omdat het eerdere kritiek op de kandidatenlijst (geen vrouwen en jongeren op verkiesbare plaatsen; zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 38) naast zich had neergelegd. Freeke en ook Perspectief spraken zich kritisch uit over de gesloten partijcultuur, waarin weinig plaats zou zijn voor debat. Zij pleitten voor een vernieuwing van de partij, waardoor de leden meer invloed zouden krijgen.

Het partijbestuur besloot al snel na de verkiezingen met de achterban in gesprek te willen gaan. Aan aftreden dacht het echter niet. Voorzitter Van Daalen meende dat er zeer goede redenen waren geweest voor de samenstelling van de kandidatenlijst waarmee de Unie de strijd was ingegaan: “bij de start van de nieuwe partij wilden we opgebouwde ervaring benutten” (*Reformatorisch Dagblad*, 18 mei 2002). Vervolgens spraken partijbestuur en kamerfractie ‘hun volste vertrouwen’ in Veling uit, die niet van plan was als fractievoorzitter te vertrekken en zich ook weer als lijsttrekker beschikbaar stelde “als er weer snel verkiezingen zouden zijn” (*Nederlands Dagblad*, 22 mei 2002). Veling zelf was van mening dat de verkiezingsnederlaag vooral aan externe omstandigheden moest worden toegeschreven. Wel zei hij dat hij ‘scherper, directer en duidelijker’ moest worden (*Reformatorisch Dagblad*, 23 mei 2002). In een interview zei Veling verder dat de ChristenUnie links was als het ging om barmhartigheid en internationale gerechtigheid en dat de partij regeringsdeelname nooit heeft willen ontlopen. De Unie had zich naar zijn mening niet het hoofd op hol laten brengen, toen er belangstelling van anderen voor haar eventuele deelname aan een kabinet was. (*Nederlands Dagblad*, 25 mei 2002).

eerste evaluatierapport

Eind mei besloot het partijbestuur op 22 juni een extra congres te houden over de uitslag van de Tweede-Kamerverkiezingen. De directeuren van het wetenschappelijk- en het partijbureau, R. Kuiper en P. van der Bijl, kregen opdracht voor dit congres een evaluatierapport te schrijven.

In het rapport, dat op 12 juni verscheen onder de titel *Bouwen aan de basis*, werd geconcludeerd dat de ChristenUnie in de verkiezingscampagne te veel gericht was geweest op getalsmatige groei en het aanboren van nieuwe kiezersgroepen, waardoor de traditionele achterban zou zijn verwaarloosd. Er was geen heldere christelijke politieke boodschap uitgedragen en de campagne had te veel het stempel gehad van het verkopen van de lijsttrekker. Ook het gretig speculeren over regeringsdeelname door de partij had volgens de auteurs contraproductief gewerkt. Ten aanzien van Veling werd geconstateerd dat de lijsttrekker door zijn publieke optreden mede heeft bijgedragen aan het onduidelijke profiel van de Unie. Een tussentijds aan de kant schuiven van de partijleider – die trouwens in zwaar weer had moeten opereren – paste echter niet bij de in de ChristenUnie levende wens om een christelijke stijl te hanteren. Van der Bijl en Kuiper meenden verder dat de campagnestrategie door een veel te kleine groep was bedacht en uitgevoerd en dat de interne democratie van de ChristenUnie niet voldoende tot haar recht was gekomen. De schrijvers deden ten slotte acht aanbevelingen, die onder andere waren gericht op het opnieuw werven, binden en activeren van de eigen achterban, een grotere interne betrokkenheid en participatie van de leden van de partij, en het verbeteren van de kandidaatstelling voor de kamerverkiezingen.

extra Uniecongres

Tijdens het congres van 22 juni werden de hierboven genoemde kritiekpunten op de verkiezingscampagne en Veling weer uitgebreid naar voren gebracht. Een motie van de afdeling Reeuwijk die was gericht op het aftreden van de lijsttrekker, kreeg evenwel slechts drie stemmen. De afwijzing leidde tot een staande ovatie voor de partijleider. Ook moties waarin het aftreden van het bestuur werd verlangd, haalden het niet. Wel stelde het congres vast dat in de campagne het politiek-inhoudelijke profiel van de Unie onduidelijk was gebleven. Het wetenschappelijk instituut kreeg de opdracht een studiec commissie in te stellen die de belangrijkste politieke kernbegrippen zou gaan bepalen en van een gezaghebbende toelichting voorzien. Verder nam het congres alle aanbevelingen uit het rapport *Bouwen aan de basis* over. In workshops werd de geringe mogelijkheid tot inspraak op vaststelling van de kandidatenlijst betreurd, maar een voorstel op het congres om de leden op dit punt meer directe invloed te geven kreeg geen meerderheid. Ook een suggestie van Perspectief om ook individuele leden aan de Uniecongressen te laten deelnemen werd nipt verworpen. Wel succes hadden de jongeren met hun motie waarin het partijbestuur werd opgeroepen op het najaarscongres met een voorstel tot volledige fusie van GPV en RPF te komen.

tweede en derde evaluatierapport

In de eerste week van oktober kwam een tweede evaluatierapport over de Tweede-Kamerverkiezingen uit. Dit geschrift, *Strategische kiezers, nieuwe keuzes* geheten, was in opdracht van het partijbestuur geschreven door het campagneteam. In het rapport werd nagegaan wat de resultaten waren van de in het campagneplan gestelde doelen en strategieën voor de gemeenteraads- en Tweede-Kamerverkiezingen. Met het oog op de toekomst werd onder meer gesteld dat de ChristenUnie zich vooral als een uitgesproken christelijke partij moest presenteren, met een scherper en duidelijker inhoudelijk politiek profiel. Zo kon voorkomen worden dat de partij in een tussenpositie gedwongen zou worden tussen 'de principiële man Van der Vlies en de realist Balkenende'. Verder moest de partij niet meer speculeren over regeringsdeelname (zodat discussies over compromissen vermeden werden) en ook niet over het aantal te behalen zetels.

Ook verscheen er een rapport van de 'Commissie Evaluatie Kandidaatsstelling Tweede-Kamerverkiezingen 15 mei 2002'. Deze commissie was door het Unie-bestuur al in het voorjaar van 2001 ingesteld na de vaststelling van de kandidatenlijst voor de kamerverkiezingen van 2002. In het rapport werd de conclusie getrokken dat er in de aanloop naar een gemeenschappelijke lijst van GPV en RPF onder de vlag van de ChristenUnie nogal wat was misgegaan. Bovendien werd geconstateerd dat de eerste twaalf kandidaat-kamerleden van bovenaf gepresenteerd werden zonder dat het congres in feite iets in de volgorde kon wijzigen. Volgens het rapport had het partijbestuur wel goede argumenten om het congres zo weinig speelruimte te bieden, maar het had zich daarover beter moeten verantwoorden. Tot de aanbevelingen van de commissie hoorde het voorstel de aanwijzing van de lijsttrekker los te koppelen van de verkiezing van de overige kandidaten. Voor het eerste moest het bestuur verantwoordelijk blijven.

Beide rapporten zouden op het najaarscongres van 9 november besproken worden.

Veling weg als lijsttrekker

In het begin van september had fractievoorzitter Veling zich ziek gemeld. Hij was oververmoeid geraakt, mede door de heftige, kritische reacties op de partij en zijn persoon na de verkiezingsuitslag. Van Dijke verving hem als fractievoorzitter.

Na de val van het eerste kabinet-Balkenende op 16 oktober (zie in deze Kroniek onder 'hoofdmomenten') liet Veling weten beschikbaar te zijn voor het lijsttrekkerschap van de Unie bij de vervroegde verkiezingen

van januari 2003. Met zijn gezondheid ging het goed en hij verwachtte op korte termijn weer als fractievoorzitter aan de slag te gaan. De voormalige GPV-leider Schutte verklaarde voor de radio dat Veling opnieuw lijsttrekker zou moeten worden. Op 18 oktober vroeg het Uniebestuur aan de lokale partijorganisaties de eerste vijf kandidaten voor de lijst en de vijf belangrijkste politieke profileringspunten door te geven. In de pers werd hieruit de conclusie getrokken dat de partijtop vooralsnog Veling niet als lijsttrekker aanwees.

Twee dagen later maakte het partijbestuur bekend dat het Veling niet als lijsttrekker zou voordragen. Voorzitter Van Daalen zei ter toelichting dat een grote meerderheid van de achterban van mening zou zijn dat Veling niet in staat was de standpunten van de Unie ‘op een aansprekende manier’ te verwoorden. Verder moest, aldus Van Daalen, de inzinking van Veling niet onderschat worden. Gelet op de verwachting dat de kritiek op Veling nog wel zou aanhouden – “waardoor hij opnieuw tegen een muur kan oplopen” –, kon het bestuur niet de verantwoordelijkheid nemen “om hem en de partij dat aan te doen” (*Nederlands Dagblad*, 21 oktober 2002). Van Daalen vond het bestuursbesluit niet in strijd met de unanieme steun van het Uniecongres in juni voor Veling. Volgens de partijvoorzitter ging het toen om het kamerwerk. “Toen hebben de leden gezegd: geef Veling de kans zich te revanche- ren” – maar door zijn ziekte en de kabinetscrisis zou daar geen gelegenheid voor zijn geweest (*Reformatorisch Dagblad*, 21 oktober 2002).

Veling reageerde terughoudend op het bestuursbesluit hem niet meer als lijsttrekker voor te dragen. Hij kon er wel enig begrip voor opbrengen, maar keek toch anders tegen sommige zaken aan. Zo was ook volgens zijn medische adviseurs geen enkele zorg over zijn gezondheid noodzakelijk. Verder vond Veling het een ongelukkige zaak dat hij als lijsttrekker aan de kant was gezet, terwijl de lokale partijorganisaties was gevraagd met voordrachten te komen. Nu was in principe iedereen kandidaat voor het lijsttrekkerschap behalve hijzelf.

Enigszins onduidelijk bleef de rol van de Tweede-Kamerfractie bij het vertrek van Veling. Van Daalen zei dat er binnen de fractie over het leiderschap van Veling “zeer bezorgde geluiden zijn geuit” (*Nederlands Dagblad*, 22 oktober 2002). Zeker is dat Veling eind augustus opnieuw om het vertrouwen van de fractie had gevraagd. Volgens het *Reformatorisch Dagblad* (26 oktober 2002) waren ‘problemen in de fractie’ in ieder geval één van de factoren die tot het niet-kandideren van Veling zouden hebben geleid. Later berichtte *NRC Handelsblad* (26 november 2002) onder meer op basis van ‘prominente bronnen’ in de Unie dat Van Dijke aan het begin van het parlementaire jaar had geweigerd het vertrouwen in Veling als fractievoorzitter uit te spreken. Van Dijke was daarmee in conflict gekomen met fractiegenoot A. Rouvoet, die zijn

optreden deloyaal vond. Van Dijke en Van Daalen ontkenden de juistheid van dit verhaal. Rouvoet zei later dat hij geen conflict met Van Dijke had (*Perspex*, januari 2003).

Op 29 oktober maakte Veling bekend dat hij afzag van een plaats op de kandidatenlijst voor de komende Tweede-Kamerverkiezingen. Verder had hij besloten het parlement direct na het Uniecongres van 9 november te zullen verlaten. Op 13 november werd in de Tweede Kamer afscheid genomen van Veling. Zijn opvolger, Slob, werd op 19 november beëdigd. Van Middelkoop en Stellingwerf, die nog boven Slob stonden, zagen af van het innemen van de vacante zetel.

opnieuw interne onrust

Het bestuursbesluit ten aanzien van Veling leidde opnieuw tot een hevige discussie binnen de partij. Daarbij ontving het bestuur zowel steunbetuigingen als forse kritiek. Een representatief onderzoek onder de achterban van de ChristenUnie in opdracht van het *Nederlands Dagblad* (gepubliceerd op 26 oktober 2002) wees uit dat 46% het eens was met de handelwijze van het partijbestuur. Ruim 25% was het tegenovergestelde van mening, maar dan vooral vanwege de door het bestuur gevolgde procedure. Van de bestuurstegenstanders zag maar ruim een kwart in Veling de ideale lijsttrekker. Een Nipo-onderzoek dat later werd gehouden gaf aan dat 45% van de ChristenUnie-aanhangers het terecht vond dat Veling niet opnieuw als lijsttrekker was gevraagd, terwijl 31% het daar niet mee eens was. Tot deze laatste groep behoorden naar verhouding meer GPV-ers.

De kritiek op het partijbestuur mondde uit in een ‘oproep aan de ChristenUnie; pleidooi voor christelijk handelen’. Dit appèl, dat op 1 november verscheen, was gericht aan de bij de Unie betrokken lokale organisaties. De veertig ondertekenaars waren voornamelijk van GPV-huize, maar ook bijvoorbeeld oud-voorzitter van de RPF A. van den Berg had zijn instemming betuigd. In het stuk werd gesteld dat met het bestuursbesluit de christelijke omgangsvormen waren geschonden. De vraag of Veling opnieuw lijsttrekker zou moeten worden was op zichzelf legitiem, maar dit lijsttrekkerschap had zeker voor het bestuur het uitgangspunt moeten zijn omdat het in januari 2001 een uitdrukkelijk beroep op Veling had gedaan zich voor deze positie beschikbaar te stellen. Een keuze voor een ander zou alleen als gevolg van dringende redenen en na een zorgvuldige afweging tot stand hebben kunnen komen. De ondertekenaars concludeerden dan ook dat het terzijde schuiven van Veling, waarbij ook het Uniecongres van 22 juni genegeerd werd, ontijdig, niet juist en niet correct was.

In het manifest werd de Unie opgeroepen zich tijdens het congres van 9 november in deze geest uit te spreken. Verder werd er voor gepleit de eerste vijf plaatsen van de kandidatenlijst evenwichtig te verdelen onder personen afkomstig uit het GPV en de RPF om een ‘bloedgroepsfeer’ te vermijden.

De dag voor het verschijnen van de oproep had het bestuur van de ChristenUnie zijn excuses aangeboden voor de slechte communicatie rond zijn besluit over Veling. De ondertekenaars van de oproep vonden deze verontschuldiging onvoldoende, omdat zij alleen betrekking hadden op de communicatie en niet op de gevolgde procedure. Bovendien waren er geen excuses aan Veling zelf aangeboden.

kandidatenlijst Tweede-Kamerverkiezingen 2003

Op 2 november presenteerde het Uniebestuur de conceptkandidatenlijst, samengesteld door een selectiecommissie onder voorzitterschap van burgemeester A. Heidema van Neder-Betuwe. Het ontwerp was gebaseerd op de namen die door de lokale partijorganisaties waren aangedragen. Van deze organisaties had 85% een top vijf van kandidaten ingestuurd. Rouvoet kreeg daarbij de meeste steun met Van Middelkoop als tweede. Daarna kwamen achtereenvolgens Van Dijke, Huizinga-Heringa en Slob. In overeenstemming met de wens van de lokale partijorganisaties droeg de commissie het Tweede-Kamerlid Rouvoet als kandidaat voor het lijsttrekkerschap voor. Na hem kwamen respectievelijk Slob en de zittende kamerleden Van Dijke en Huizinga-Heringa. De plaatsen vijf en zes waren voor de directeur van het wetenschappelijk instituut Kuiper en oud-Tweede-Kamerlid Stellingwerf. Behalve Slob waren deze kandidaten allen van RPF-huize. De selectiecommissie gaf de voorkeur aan een “evenwichtig samengesteld team, waarin de breedte van de ChristenUnie-achterban zich kan herkennen” boven een getalsmatig evenwicht tussen GPV en RPF (*Nederlands Dagblad*, 4 november 2002).

Opvallend was dat Van Middelkoop in het geheel niet op de conceptkandidatenlijst voorkwam, terwijl hem door de lokale partijorganisaties een tweede plaats was toebedacht. Partijvoorzitter Van Daalen verklaarde dat dit onder meer te maken had met de wens van Van Middelkoop om lid te worden van de Eerste Kamer. Van Middelkoop zelf zei voor de EO-radio dat hij voor de Tweede Kamer beschikbaar was geweest als hij de eerste of tweede plaats aangeboden had gekregen, maar dat hij nu ‘een lichte voorkeur’ voor de senaat had (*Reformatisch Dagblad*, 4 november 2002).

Als gevolg van het verbreken van het evenwicht tussen GPV en RPF op de kandidatenlijst legde Y. Drost begin november zijn lidmaatschap van

het partijbestuur van de ChristenUnie neer. Ook het gedwongen vertrek van Veling speelde een rol. Hij had daar aanvankelijk wel mee ingestemd, maar hij was naar hem later was gebleken toen onvoldoende geïnformeerd over de feiten die voor hem voor een goede besluitvorming van belang waren.

Vlak voor het congres van 9 november wees een Nipo-enquête in opdracht van het televisieprogramma 'Twee Vandaag' uit dat 61% van de ChristenUnie-kiezers tevreden was met de verdeling tussen RPF-ers en GPV-ers op de ontwerp-kandidatenlijst. Bij voormalige GPV-kiezers was 55% tevreden en 40% ontevreden.

Uniecongres 9 november

Voor het tot verkiezingscongres omgedoopte najaarscongres waren van GPV-zijde moties voorbereid om Van Middelkoop op de tweede plaats van de kandidatenlijst te zetten. Aan het begin van het congres nam Van Middelkoop de spanning meteen weg door te verklaren begrip te hebben voor de wens van de selectiecommissie om de doorstroming in de kamerfractie te bevorderen. Hij wilde niet dat acties ten gunste van hem als resultaat zouden hebben dat Slob geen kamerzetel zou verwerven en zei ook van bestuur en fractie geen signaal gekregen te hebben dat men hem graag tot de fractie zou zien toetreden. Van Middelkoop verzocht de congresgangers dan ook geen motie in stemming te brengen om hem alsnog op de kandidatenlijst te plaatsen. Hij riep ten slotte op de geleerden te sluiten. Na deze verklaring uitten nog wel een behoorlijk aantal GPV-kiesverenigingen hun bedenkingen, maar moties met kritiek op het partijbestuur en op de samenstelling van de lijst kregen maar weinig steun. Wel bood het partijbestuur nogmaals zijn excuses aan; dit keer voor de gevolgde procedure met betrekking tot het vertrek van Veling. Dit viel in goede aarde bij de 'groep van veertig', de verontrusten die de oproep aan de ChristenUnie hadden onderschreven. De groep besloot zich overigens op te heffen. Haar actie was als een eenmalig gebeuren bedoeld. Vlak voor het congres hadden drie woordvoerders van de groep met het partijbestuur overlegd; er zou nog één gesprek volgen.

Het congres wees Rouvoet bij acclamatie als lijsttrekker aan. Hij volgde Veling ook als fractievoorzitter op. Bij de schriftelijke stemming over de overige kandidaten bracht het congres enkele wijzigingen aan. Wat betreft de top van de lijst ging het daarbij alleen om een wisseling van plaats tussen Kuiper (van vijf naar zes) en Stellingwerf. In zijn rede als nieuwe partijleider zei Rouvoet onder meer dat de ChristenUnie tijdens de campagne een 'princiepelijk-bijbelse koers' zou volgen en niet het behalen van een bepaald aantal zetels als doel zou stellen. In de verkiezingsleus kwam deze nieuwe koers tot uitdrukking: de vorige slogan

‘Duidelijk, eerlijk, echt’ werd vervangen door ‘Samen leven naar bijbelse waarden’. De Unie zou volgens Rouvoet geen genoegen nemen met alleen maar een evaluatie van de euthanasie- en abortuswet. De schade “behoort ook te worden hersteld” (*Nederlands Dagblad*, 11 november 2002).

vervolg Uniecongres 23 november

Omdat op het congres van 9 november niet de gehele agenda was afgewerkt, laste het partijbestuur op 23 november een extra bijeenkomst in. De afgevaardigden besloten dat de lijsttrekker niet langer zitting mocht hebben in de selectiecommissie die de conceptkandidatenlijst opstelt.

Verder kwam opnieuw de onvrede over het vertrek van Veling en de samenstelling van de kandidatenlijst aan de orde. Dat onbehagen was zich ook na het congres van 9 november binnen de partij blijven manifesteren. Het partijbestuur had J. Westert – algemeen secretaris van de vakbond Gereformeerd Maatschappelijk Verbond – gevraagd met deze verontruste leden contact te zoeken en zo mogelijk een vergadering te beleggen, waarin het partijbestuur zijn handelwijze zou kunnen verduidelijken.

programma Tweede-Kamerverkiezingen 2003

Halverwege december werd het geactualiseerde verkiezingsprogramma van de Unie bekend. Zo werd in verband met de verslechterende economische situatie niet langer gestreefd naar een overschot van 1% van het BBP op de begroting, maar van 0,5%. Verder wilde de partij 400 miljoen euro extra uittrekken voor het onderwijs. Naast het programma kwam de ChristenUnie ook uit met een verkiezingsmanifest ‘Samenleven naar bijbelse waarden’. Hierin werden de vijf belangrijkste thema’s van de partij voor de komende periode behandeld, gebaseerd op de door de lokale partijorganisaties aangeleverde onderwerpen.

problemen in parlementaire samenwerking tussen ChristenUnie en SGP

Na de Tweede-Kamerverkiezingen van mei ontstonden er problemen tussen de ChristenUnie en de SGP aangaande de samenwerking in de Tweede Kamer. Voor de SGP was het – vanuit haar opvattingen over de vrouw in de politiek – principieel onaanvaardbaar dat Huizinga-Heringa ook namens de SGP in de Tweede Kamer het woord zou voeren. Omgekeerd wilde de ChristenUnie niet accepteren dat de SGP onderscheid zou maken tussen de kamerleden van de Unie. De SGP meende echter dat het een meer theoretisch dan praktisch probleem was, omdat na het

samengaan van GPV en RPF in de ChristenUnie er nauwelijks meer namens elkaar het woord werd gevoerd. Dat kwam, aldus de staatkundig-gereformeerden, niet alleen omdat de ChristenUnie getalsmatig deze vorm van samenwerking niet meer nodig had, maar ook omdat de nieuwe partij wilde werken aan een herkenbaar, eigen profiel. In dit licht leek het de SGP dan ook het beste dat in het vervolg de samenwerking beperkt zou blijven tot onderlinge afstemming van standpunten. De kamerfractie van de ChristenUnie reageerde dat niet de indruk mocht ontstaan dat zij verantwoordelijk was voor het verminderde gezamenlijke parlementaire optreden; eerder zou het tegendeel waar zijn.

Aan het einde van 2002 werd de kwestie door Rouvoet opgerakeld. In een interview zei hij “het oprecht te betreuren dat de samenwerking met de SGP het laatste halfjaar minder is geworden” (*Reformatorisch Dagblad*, 13 december 2002). Er zouden daardoor kansen worden gemist om de ‘stem van de bijbelgetrouwe politiek’ te laten horen. SGP-leider Van der Vlies vond dat het argument van de gemiste kansen eerst maar eens bewezen moest worden. Hij betreurde de uitspraak van Rouvoet, omdat de twee fracties afgesproken hadden niet meer in het openbaar over dit punt te spreken. Verder had Rouvoet niet vermeld dat de samenwerking al vóór de komst van Huizinga-Heringa op een lager pitje was komen te staan, ook omdat de ChristenUnie op onderwerpen als landbouw en asielbeleid een lijn was gaan volgen die duidelijk afweek van die van de SGP.

Europese Unie

Op 18 december presenteerde de mr. G. Groen van Prinsterer stichting, het wetenschappelijk instituut van de ChristenUnie, de studie *Richting Europa. Christelijk-staatkundige visie op de Europese Unie*. De auteurs B. Anker en S. Luitwieler hadden nauw samengewerkt met een ‘denktank’ bestaande uit de europarlementariërs R. van Dam en J. Blokland, alsmede Van Middelkoop, Veling en Kuiper. In deze studie werd de ‘afhoudende’ benadering van de Europese Unie (EU) door het GPV en de RPF ingeruild voor een ‘positief kritische’ (*Reformatorisch Dagblad*, 19 december 2002). In de studie werden hiervoor twee redenen aangevoerd. Ten eerste werd vastgesteld dat de EU zich tot een ‘bestuurlijke realiteit’ had ontwikkeld. Door de overdracht van bevoegdheden van Den Haag naar Brussel waren GPV en RPF Europa toch steeds meer gaan zien als een echte overheid, die Gods dienaressen is en die er op moet worden aangesproken de publieke gerechtigheid te bevorderen. In de tweede plaats zou de Nederlandse cultuur meer dan andere van de bijbelse waarden los zijn geraakt. Naar de mening van de auteurs kon de EU hier corrigerend optreden. Het ‘kritische’ element in de nieuwe

benadering stond voor de opvatting van de ChristenUnie dat het niet nodig is alles op Europees niveau te regelen. De principiële nadruk die nog door GPV en RPF was gelegd op de nationale soevereiniteit, werd in deze studie echter afgewezen.

ChristenUnie Nederland Multicultureel

In de herfst werd binnen de partij de kerngroep ‘ChristenUnie Nederland Multicultureel’ gevormd, die als primair doel had de allochtone aanhangers van de Unie een duidelijke stem te geven en voor hun belangen op te komen. Daarbij werd ook gedacht aan meer allochtonen als vertegenwoordigers van de partij in gemeenteraden, Provinciale Staten en de Tweede Kamer. Tot de kerngroep behoorden onder anderen het Unie-deelraadslid in Amsterdam Zuid-Oost mevr. Y. Lont-Van Eersel en J. Voordewind, campagneleider bij de Tweede-Kamerverkiezingen.

internationale contacten

Op een internationaal congres van leiders van evangelische organisaties eind april in Boedapest stelde buitenlandsecretaris G. Geijtenbeek van de ChristenUnie voor om een Europees netwerk van christelijke politici op te zetten. De bedoeling hiervan was onder meer om de verspreiding van de liberale euthanasie- en abortuspraktijk en het homohuwelijk vanuit Nederland naar andere landen tegen te gaan.

Op 29 en 30 november werd in het Hongaarse Lakitelek een conferentie gehouden die vooral was georganiseerd door het Hongaars Democratisch Forum (MDF) en het wetenschappelijk instituut van de ChristenUnie. Bij die conferentie waren vertegenwoordigers van christelijke politieke partijen en maatschappelijke organisaties uit twaalf landen aanwezig. Op initiatief van de ChristenUnie werd een door vijf partijen – MDF (Hongarije), Estonian Christian People’s Party (Estland), Partei Bibeltreuer Christen (Duitsland), Christian People’s Alliance (Verenigd Koninkrijk) en de ChristenUnie zelf – en een aantal maatschappelijke organisaties ondertekende intentieverklaring uitgegeven, waarin zij zich uitspraken voor onderlinge samenwerking. In de verklaring werd gesteld dat er gestreefd zou worden naar “overeenstemming binnen de familie van Europese christelijke partijen aangaande een christelijk program voor Europa” (*Nederlands Dagblad*, 3 december 2002). De structuur van de mogelijke beweging of partij – die als voorlopige naam ‘Christelijke Politieke Beweging voor Europa’ kreeg – zou nader worden uitgewerkt door het MDF en de ChristenUnie. De SGP was ook uitgenodigd, maar wegens een ‘intern misverstand’ niet aanwezig in

Lakitelek (*Reformatisch Dagblad*, 2 december 2002). De Christen-Unie hoopte dat de SGP zich snel bij het initiatief zou aansluiten.

verwante instellingen en publicaties

Op 31 december legde Kuiper zijn functie neer als directeur van de Groen van Prinsterer stichting. Hij was benoemd tot lector Social Work aan enkele christelijke hogescholen.

Op 16 november hield de Groen van Prinsterer stichting een congres over de conceptversie van het boek *Dienstbare overheid. Christelijk-staatskundige visie op overheid en politiek*, geschreven door Kuiper. Het was een vervolg op *Dienstbare samenleving. Basiswaarde van de christelijke politiek* uit 2001 van dezelfde auteur. In dit nieuwe boek van Kuiper werd de visie van de ChristenUnie op overheid en politiek verwoord, waarbij ook de positie van de partij ten opzichte van CDA en SGP werd afgebakend. Op het congres werd, nadat Kuiper een toelichting op zijn boek had gegeven, gesproken door onder anderen Rouvoet, directeur B.J. Spruyt van de conservatieve Edmund Burkestichting, en GroenLinks-senator J.J.M. van der Lans.

Verder gaf de Groen van Prinsterer stichting het boek *Gedeelde wereld. Armoedebestrijding en christelijke politiek* uit, dat geschreven was door M. Hamelink en C. Visser. Daarnaast verschenen twee publicaties in de serie Kort Commentaar: *De nieuwe overheid* van R. Rouw en anderen, dat onder meer de teksten bevatte van vijf bijdragen op het congres over 'De nieuwe overheid', gehouden in december 2001; en *Een blad voor de mond. Vrijheid van meningsuiting en discriminatieverbod*, geschreven door G.J. Spijker. Ten slotte was er een speciale uitgave voor donateurs van het wetenschappelijk instituut, getiteld: *Mijn Europa. Visies van jongeren op de toekomst van Europa*, geredigeerd door B. Anker.

De Tweede-Kamerfractie van de ChristenUnie presenteerde tijdens het debat over het nieuwe zorgstelsel de notitie *Zorg-vuldig verzekerd*. Hierin werd gepleit voor een verplichte volksverzekering voor alle kosten van zorg, met een premie die voor een kwart nominaal en voor driekwart inkomensafhankelijk diende te zijn.

Ten slotte begaven ook twee oud-partijleiders van het GPV zich op publicitair terrein. A.J. Verbrugh schreef zijn autobiografie onder de titel *Jong zijn en oud worden (scheppende leiding in een periode vanaf ca. 1920)*. G.J. Schutte publiceerde *Er zit meer achter dan je denkt. Enkele achtergronden van hedendaags politiek denken*. In dit boek stelde hij onder meer dat vastgehouden moest worden aan het streven naar een 'christelijke staat', terwijl Kuiper in zijn boek *Dienstbare samenleving* hiervan juist afstand had genomen en niet verder wilde

gaan dan het begrip ‘christelijke politiek’, omdat het idee van een christelijke staat niet meer aansloot bij de realiteit.

Perspectief, de jongerenorganisatie van de ChristenUnie, belegde op 28 februari in samenwerking met de SGP-jongeren in Utrecht een ‘interactieve avond’ met SGP-leider Van der Vlies als hoofdspreker. Op 16 maart hield de jongerenorganisatie haar algemene ledenvergadering, in combinatie met een congres dat als thema had: ‘Wijs in het hoger onderwijs’. Van 24 tot 26 april organiseerden de Uniejongeren een eigen ‘verkiezingstour’ in drie regio’s van het land. Met overdag ludieke acties en ’s avonds een bijeenkomst met één van de Unie-kandidaten als spreker. Van 27 tot 30 augustus vond de Perspectief ‘Summerschool’ plaats, over de toekomst van de politiek. Op 4 oktober belegde Perspectief samen met de ChristenUnie een debat over een mogelijke aanval van de Verenigde Staten op Irak. Hier werd onder anderen gesproken door Van Middelkoop en M.J. Faber, secretaris van het Interkerkelijk Vredesberaad. Op 19 oktober vond het tweede congres van de jongerenorganisatie plaats, dat als thema de multiculturele samenleving had. Tijdens dit congres volgde M. Benard B. Heuvelman als voorzitter op. Bovendien werd een gedeelte van het congresprogramma ingewisseld voor een publieke discussie over de positie van de ChristenUnie in het licht van de komende verkiezingen. Op 2 november organiseerde Perspectief in samenwerking met de SGP-jongeren en de jongeren van de stichting Schuilplaats een ‘*pro life*’-symposium. In april verscheen het eerste nummer van *Spektakel*, een tweede Perspectief-blad naast *Perspex*. Het nieuwe orgaan was bestemd voor de leden van Perspectief van twaalf tot zestien jaar.

Op 22 maart organiseerde de Tweede-Kamerfractie van de ChristenUnie voor het eerst bijeenkomsten in het Kamergebouw voor predikanten en voorgangers van kerkelijke gemeenten waarin de Unie haar meeste aanhang vindt. Doel van de excursies was de betrokkenheid tussen kerk en politiek te vergroten. Op 12 oktober was er een Statendag – georganiseerd door de Vereniging van ChristenUnie-bestuurders – voor onder meer de Unieleden van Provinciale Staten, met het oog op de verkiezingen voor deze organen in 2003.

Democraten 66 (D66)

Het jaar 2002 verliep voor D66 in electoraal opzicht rampzalig. In de opiniepeilingen stond de partij lange tijd op flink verlies. Van de veertien kamerzetels die zij had, zou slechts de helft overblijven. Ook bij de raadsverkiezingen verloor de partij flink. Niettemin waren er ook nog enkele lichtpuntjes. Zo nam het ledental in 2002 enigszins toe: van bijna 12.200 aan het begin van het jaar tot ruim 12.700 in december (zie tabel

3). Daarnaast werd het D66-lid mevr. A.M. Demmers-Van der Geest in Best in een referendum aangewezen tot burgemeester – ‘de eerste gekozen burgemeester van Nederland’, aldus het partijblad *Democraat* (april 2002).

commissie Debatforum D66

Op 29 januari stelde het landelijk bestuur de commissie Debatforum D66 in. De commissie, die onder voorzitterschap stond van senator J. Kohnstamm, diende voorstellen te doen “voor de inrichting van een modern forum voor actueel politiek debat”. Ook moest zij ideeën ontwikkelen voor het bijeenbrengen van kennis en politiek talent binnen D66.

gemeenteraadsverkiezingen 2002

Bij de gemeenteraadsverkiezingen van maart deed D66 in circa 250 gemeenten mee, vijftig minder dan in 1998. Deze teruggang had deels te maken met de afgenomen belangstelling voor het raadslidmaatschap binnen D66. “Het is steeds moeilijker om mensen te verlokken tot het raadslidmaatschap”, aldus partijvoorzitter G. Schouw (*de Volkskrant*, 27 februari 2002).

De uitslag van de raadsverkiezingen vertoonde voor D66 een negatief beeld: de partij raakte ruim 170 zetels kwijt (zie tabel 1). Partijleider De Graaf meende dat D66 het electorale dieptepunt achter zich had. “Dit is niet goed, maar we gaan hard werken in de landelijke campagne om in de dubbele cijfers te komen” (*Trouw*, 7 maart 2002).

kandidatenlijst Tweede-Kamerverkiezingen 2002

Al in de herfst van 2000 was D66 begonnen met de voorbereidingen van de Tweede-Kamerverkiezingen van mei 2002. In 2001 konden leden zichzelf of anderen voordragen voor de kandidatenlijst (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 45-46). Nadat de stemadviescommissie onder leiding van oud-minister van Economische Zaken G.J. Wijers een niet-bindend advies had uitgebracht over de geschiktheid van de kandidaten, konden de leden in januari 2002 de lijstvolgorde in een poststemming vaststellen. Daarbij weken zij in een aantal gevallen af van de aanbevelingen van de stemadviescommissie, zo bleek op 4 februari toen de uitslag bekend werd. Enkele zittende kamerleden stegen op de lijst, zoals B.O. Dittrich, die van plaats vier naar drie steeg, A.D. Bakker (van zes naar vijf) en mevr. E.D.C.M. Lambrechts (van acht naar zes). De acteur B. van der Ham, oud-voorzitter van de Jonge Democraten, klom

van de negende naar de achtste positie. Minister R.H.L.M. van Boxtel van Grote Steden- en Integratiebeleid stond op de tweede plaats. Lijsttrekker was de voorzitter van de Tweede-Kamerfractie van D66, Th.C. de Graaf. Hij was op het partijcongres in november 2001 met grote meerderheid in deze functie gekozen (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 46).

programma Tweede-Kamerverkiezingen 2002

In oktober 2001 had D66 het ontwerpverkiezingsprogramma gepresenteerd, *Toekomst in eigen hand* geheten. Het concept was opgesteld door de programmacommissie die werd voorgezeten door M. Scheffer (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 46). Het partijcongres stelde op 8 en 9 februari 2002 in Amsterdam de definitieve tekst vast. De aanwezige leden stemden in met extra uitgaven aan zorg, onderwijs, veiligheid, openbaar vervoer en milieu en bezuinigingen op de WAO, overheidssubsidies en de zogeheten Melkert-banen. Tegen het advies van de partijleiding in nam het congres in het programma de wenselijkheid op van een onderzoek naar de verantwoorde legalisatie van de ‘pil van Drion’, een middel waarmee mensen een einde kunnen maken aan hun leven. Pleitbezorger van dit punt was het Eerste-Kamerlid Kohnstamm, voorzitter van de Nederlandse Vereniging voor Vrijwillig Euthanasie.

Uit een analyse van het D66-programma door het Centraal Planbureau en het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu bleek dat D66 duurzaamheid en economische ontwikkeling het beste combineerde, zo stelde de partij in een persbericht op 27 maart. Partijleider De Graaf reageerde tevreden; volgens hem zou D66 het beste evenwicht bieden ‘tussen economie, milieu en sociaal beleid’.

campagne Tweede-Kamerverkiezingen 2002

Bij de presentatie van de kandidatenlijst begin februari maakte lijsttrekker De Graaf bekend dat D66 met de leus ‘Maak het verschil’ de kamerverkiezingen in wilde gaan. “Een appèl op de kiezer om het verschil te maken en op D66 te stemmen. Maar we zeggen hiermee ook van onszelf dat wij het verschil maken”, aldus De Graaf (*Trouw*, 5 februari 2002). De campagne ging officieel op 19 april in Utrecht van start.

Op 6 april deed minister Van Boxtel van Grote Steden- en Integratiebeleid in een interview in een aantal regionale kranten een oproep om het religieus gebonden ‘bijzonder’ onderwijs af te schaffen. Volgens hem zouden islamitische scholen de integratie remmen. Hij pleitte ervoor om artikel 23 van de grondwet, dat de vrijheid van onderwijs regelt, te veranderen en tegelijkertijd overal goed openbaar onderwijs

aan te bieden, waar desgewenst ‘onderwijs in de religie’ kon worden gegeven (*Trouw*, 8 april 2002). Vrijwel alle partijen, maar vooral het CDA, de ChristenUnie en de SGP, wezen deze suggestie af. Ook binnen D66 kreeg Van Boxtel kritiek; lijsttrekker De Graaf zei dat hij niet zover als de tweede man op de D66-kandidatenlijst wilde gaan. Toen Van Boxtel enkele dagen later in de Tweede Kamer ter verantwoording werd geroepen, onderstreepte hij dat hij deze uitspraken niet als minister had gedaan, maar als ‘een van de kartrekkers’ van D66 (*NRC Handelsblad*, 10 april 2002). Op een verkiezingsbijeenkomst noemde hij de opmerking van SGP-leider Van der Vlies dat D66 ‘de meest antichristelijke partij’ van Nederland was, ‘ondermaats’ (*Nederlands Dagblad*, 10 april 2002).

Eind april presenteerde D66 op een verkiezingsbijeenkomst in Amsterdam het pamflet *Wil de nieuwe overheid nu opstaan!* De auteurs – partijleider De Graaf, Van Boxtel, partijvoorzitter Schouw en oud-minister W. Sorgdrager – trokken ten strijde tegen de ‘Heilige Haagse Huisjes’. Zij wilden een radicale vernieuwing van de democratie, onder meer door de invoering van de gekozen burgemeester en minister-president en de afschaffing van de Eerste Kamer.

moord op Fortuyn

Op 6 mei werd Fortuyn vermoord. D66-lijsttrekker De Graaf was vervuld van “woede, verbijstering, verslagenheid, allemaal tegelijk”. In zijn reactie memoreerde hij dat hij het op vele punten met Fortuyn oneens was, maar roemde de grote verdienste van de LPF-leider “dat hij het politieke debat terug heeft gebracht in het hart van de samenleving” (persbericht D66, 8 mei 2002).

Als enige lijsttrekker was De Graaf op 13 mei in verband met de moord op Fortuyn door de advocaten Hammerstein en Spong aangeklaagd wegens het zaaien van haat (zie in deze Kroniek onder ‘hoofdmomenten’). De D66-leider ontkende dat hij de woorden die hem in de aanklacht ten laste waren gelegd, had gezegd of geschreven. “Ik beschouw deze zonder enige bronvermelding opgetekende woorden als partij-politieke smaad van de eerste orde”, aldus De Graaf (persbericht D66, 14 mei 2002).

Ondanks de campagnestop voerde het kandidaat-lid voor de Tweede Kamer I. Yildirim op zondag campagne tijdens een Turks festival. Hij meende dat de kiezers er recht op hadden te weten “wat ik denk en wie ik ben” (*Nederlands Dagblad*, 14 mei 2002).

uitslag Tweede-Kamerverkiezingen 2002

De nederlaag van zeven zetels (zie tabel 2) kwam hard aan bij D66, ook al was de teruggang in de peilingen voorspeld. “D66 leek op weg naar 10 of meer zetels”, aldus partijleider De Graaf (Democraat, juni 2002). De achtste zetel ging aan de neus van zijn partij voorbij als gevolg van de lijstverbinding van de ChristenUnie en de SGP. Ook partijvoorzitter Schouw noemde de uitslag voor D66 zuur.

D66 was niet gediend van de binnen GroenLinks en de PvdA levende gedachte om samen met de SP een gemeenschappelijk blok te vormen tegen de in de kabinetsformatie gestalte krijsende coalitie van CDA, LPF en VVD (zie in deze Kroniek onder GroenLinks). Partijleider De Graaf wilde op sommige punten de handen wel ineen slaan, maar op andere zijn eigen positie bepalen.

Op 25 juli, een dag voordat de nieuwe premier Balkenende de regeringsverklaring in de Tweede Kamer zou afleggen, timmerde partijleider De Graaf in navolging van kerkhervormer M. Luther de ‘oppositieverklaring’ van D66 op de deur van de Ridderzaal. Onder het motto ‘vooruitstrevend en liberaal’ wilde zijn partij een alternatief bieden voor de ‘conservatieve’ coalitie van CDA, VVD en LPF.

politiek leiderschap

Lijsttrekker De Graaf achtte zich medeverantwoordelijk voor de verkiezingsnederlaag. Op 16 mei, tijdens de eerste vergadering van de Tweede-Kamerfractie na de verkiezingen, stelde hij zijn functie als voorzitter ter beschikking. Unaniem kozen de zes overige fractieleden De Graaf echter weer als voorzitter. Ook het landelijk bestuur van D66 en de Jonge Democraten spraken hun vertrouwen in hem uit.

vertrek Van Boxtel

Vlak voor de installatie van de nieuwe Tweede Kamer maakte Van Boxtel bekend zijn zetel niet te aanvaarden. Op 21 mei schreef hij in een brief aan fractievoorzitter De Graaf en partijvoorzitter Schouw de verkiezingsnederlaag op te vatten als een afwijzing van het integratiebeleid dat hij als minister van Grote Steden- en Integratiebeleid voerde, en dat hij daardoor niet op geloofwaardige wijze oppositie zou kunnen voeren. Van Boxtel kwam in 1994 in de Tweede Kamer en werd in 1998 minister. Hij werd opgevolgd door Van der Ham.

reacties binnen de partij/partijvernieuwing

De zware nederlaag bij de kamerverkiezingen leidde tot onrust binnen de partij. De voorzitter van de Jonge Democraten, J. Hörmann, overhandigde op 6 juni namens zijn organisatie een pamflet aan partijvoorzitter Schouw met de titel *D66 moet haar lesje leren! Weg met de elitaire partij...* Hierin werd onder meer gesteld: “de partij moet niet langer blijven steken in het eindeloos geleuter over vernieuwing van het staatsrechtelijk bestel”. D66 zou duidelijker stelling moeten nemen ten aanzien van ‘bread and butter’-thema’s. Bovendien konden de Democraten wat ‘actiebereidheid’ betreft leren van de SP. Partijvoorzitter Schouw en politiek leider De Graaf reageerden welwillend op de oproep van de Jonge Democraten.

Op 14 juni presenteerde partijvoorzitter Schouw het pamflet *Het hoofd koel, maar met de vuist op tafel!*, waarin voorstellen werden gedaan om de cultuur, identiteit en de structuur van D66 te veranderen. Doel was de partij meer open te stellen voor niet-leden en kiezers. Aan deze ‘vernieuwingsagenda’ was ook bijgedragen door de commissie Debatforum D66. Onder meer werd de suggestie gedaan de autonomie van de partijafdelingen te versterken. Verder diende de Stichting Wetenschappelijk Bureau (SWB) te worden omgevormd tot een Kenniscentrum. De werkgroepen van de SWB dienden plaats te maken voor ‘virtuele ateliers’, waarin leden en niet-leden via internet elkaar “thematisch kunnen ontmoeten”. Het Landelijk Secretariaat zou als Servicecentrum verder moeten gaan. In totaal werden er 21 ideeën gepresenteerd om de partijorganisatie te verbeteren. Het stuk was bedoeld als basis voor de discussie binnen D66. Op een aantal door de partij en de Tweede-Kamerfractie te organiseren regiobijeenkomsten, via de website en een ledenraadpleging konden de leden hun oordeel over de plannen geven en aangeven hoe D66 electoraal weer terug moest komen.

‘Ongehoord.net’

Deze plannen van het landelijk bestuur werden echter doorkruist door de regio’s Groningen en Gelderland, die op korte termijn een extra ledencongres wensten om de zware nederlaag bij de kamerverkiezingen te bespreken. Men vond dat de partijleiding het interne debat te zeer van bovenaf regelde.

Daarnaast had zich op 2 juni een groep ontevreden leden gevormd in het ‘Platform Ongehoord.net’, die meende dat de partijvernieuwing veel te traag verliep. De groep – die ‘gehoord’ wilde worden – had een eigen website geopend, ‘www.ongehoord.net’, waar de leden onder meer konden debatteren over de vraag welke richting de partij in diende te slaan.

Ongehoord.net belegde ook discussiebijeenkomsten in het land. Op 23 juni werd Ongehoord.net formeel geconstitueerd als platform binnen de partij. “Het platform is een netwerk in D66 met als doel activerend, vernieuwend en mobiliserend te werken”, aldus het ‘credo’ op de website. Webmaster was H. van Meeteren, die zich eerder kandidaat had gesteld voor het lijsttrekkerschap en uiteindelijk op de negende plaats van de kandidatenlijst was komen te staan. Binnen het platform bestond ook kritiek op partijvoorzitter Schouw: “Schouw is nu drie jaar voorzitter. Dan komt toch de vraag boven wat je al die tijd hebt gedaan”, aldus mede-initiatiefnemer E. van Buiten (*Trouw*, 15 juni 2002).

extra congres

De partijleiding reageerde positief op het verzoek een extra ledencongres te houden, alhoewel het meende dat de geplande regionale discussiebijeenkomsten voor leden en niet-leden ook in deze behoefte konden voorzien. Van 19 juni tot 1 juli werden deze zogeheten ‘democraten.nu’-conferenties (waarop ook Tweede-Kamerleden aanwezig waren) in achtereenvolgens Assen, Amsterdam, Apeldoorn en Eindhoven gehouden. Teneur van de opmerkingen van de aanwezigen was dat D66 te weinig haar eigen gezicht liet zien en te weinig luisterde naar de samenleving. Ook zou de communicatie binnen de partij gebrekkig verlopen. Op 7 september vond het ingelaste congres, ‘impulsconferentie’ geheten, in Arnhem plaats. Voor ongeveer vierhonderd leden (en enkele niet-leden) gaf partijleider De Graaf toe dat D66 zich de afgelopen jaren teveel had gericht op ‘verstandig besturen’ en te weinig ‘het gevoel van mensen’ had gezocht (*NRC Handelsblad*, 9 september 2002). Bovendien zou het voor veel kiezers geleden hebben dat D66 zich overbodig had gemaakt. De Graaf gaf te kennen dat de leden hem op elk gewenst moment als politiek leider konden afzetten, maar tijdens de bijeenkomst nam niemand daartoe het initiatief.

ledenraadpleging

In september verscheen een tweede editie van *Het hoofd koel, maar met de vuist op tafel!* Hierin waren op verzoek van het landelijk bestuur door een commissie onder leiding van W. Derksen (met daarin ook vertegenwoordigers van het platform Ongehoord.net) de voorstellen gebundeld die de partijleiding had geformuleerd en die de leden eerder die zomer in het partijdebat over de verkiezingsnederlaag hadden gedaan. Vanwege het grote belang dat het landelijk bestuur aan deze zogeheten ‘vernieuwingsagenda’ hechtte, besloot het deze eerst aan alle partijleden en daarna aan het congres voor te leggen.

Tot 9 oktober konden de partijleden hun stemformulier inzenden. Uiteindelijk bleken 1.372 leden (10,8%) hun mening kenbaar te hebben gemaakt. Vier op de vijf respondenten was voorstander van het vergroten van de autonomie van de afdelingen. Ruim 56% stemde in met de invoering van het lokaal partijlidmaatschap. Een nog kleinere meerderheid (53%) gaf haar goedkeuring aan een ingrijpende wijziging van de kandidaatstellingsprocedure voor de Tweede-Kamerverkiezingen. Hierbij zou de stemadviescommissie worden afgeschaft en een systeem worden ingevoerd waarbij de kamerkandidaten participeren in vijf regionale voorverkiezingen waarin ook niet-leden een stem kunnen uitbrengen. De totale uitslag van de voorverkiezingen (waarin het inwonertal van de verschillende regio's verdisconteerd is) vormde dan het stemadvies voor de leden, die vervolgens in een poststemming de volgorde van de kandidaten moesten bepalen. De aanwijzing van de lijsttrekker door het partijcongres diende overigens ongewijzigd te blijven.

partijcongres

De voorgestelde wijzigingen van de statuten en het huishoudelijk reglement werden voorgelegd aan het partijcongres van 16 november in Zwolle. In meerderheid werden deze aangenomen. Tot veler verrassing wees het congres echter een aantal voorstellen af die eerder in de ledenraadpleging een meerderheid hadden behaald, zoals de invoering van het lokaal lidmaatschap en het interne kiesstelsel gebaseerd op voorverkiezingen. Vrijwel meteen na aanvang had het congres zich over de vernieuwingsvoorstellen gebogen, op een moment dat nog niet alle deelnemers binnen waren. De regio Limburg tekende bezwaar aan tegen deze gang van zaken; volgens haar hadden partijleden uit Limburg ondanks het tijdig arriveren bij het congrescentrum vanwege de lange rijen bij de entree niet kunnen deelnemen aan de stemmingen. Op verzoek van deze regio zouden een viertal verworpen vernieuwingsvoorstellen – waaronder de twee genoemde – op het partijcongres in Zutphen in februari 2003 opnieuw in stemming worden gebracht.

verkiezing lijsttrekker Tweede-Kamerverkiezingen 2003

Na de val van het kabinet-Balkenende op 16 oktober laaide de onrust binnen D66 weer op, mede onder invloed van het feit dat de partij in de opiniepeilingen ondanks de teloorgang van de LPF geen tekenen van herstel vertoonde. Eind oktober schreef F. Kist, lid van de programma-commissie, een e-mail aan de fractie waarin hij alle zittende kamerleden – en fractievoorzitter De Graaf in het bijzonder – opriep plaats te maken

voor nieuwe gezichten. “Zelfs onze trouwste kiezers laten ons in de steek. Jullie zijn kennelijk niet in staat de kiezers aan te spreken” (*de Volkskrant*, 26 oktober 2002). Kist gaf te kennen zelf lijsttrekker te willen worden. In de e-mail – die hij verder aan zo’n duizend partijleden stuurde – stelde hij verder dat de fractie teveel de ‘oude’ staatkundige D66-issues benadrukte en te weinig aansluiting zocht bij de thema’s waarover de kiezers anno 2002 bezorgd zouden zijn, zoals veiligheid en de problemen in de gezondheidszorg en het onderwijs. Kist kreeg bijval van Th. Veldman, actief in de afdeling Amsterdam. In een open brief deed Veldman een appèl op de leden van D66 om partijleider De Graaf aan de kant te zetten. Ook de ondernemer R. Hendriks meldde zich als kandidaat voor het lijsttrekkerschap. Zijn ideeën ontvouwde hij in het pamflet *Deltaplan voor de samenleving*.

Uiteindelijk stelden zich elf leden kandidaat voor het lijsttrekkerschap, waaronder De Graaf. Na lang beraad en met de steun van voormalig partijleider H.A.F.M.O. van Mierlo had hij eind oktober besloten dat hij toch weer voor deze functie in aanmerking wilde komen. Tijdens het partijcongres op 16 november werd De Graaf met 791 van de 976 stemmen voor de tweede keer tot lijsttrekker verkozen. Van de tien uitdagers verwierf Kist met 54 stemmen nog de meeste steun van de aanwezige partijleden.

kandidatenlijst Tweede-Kamerverkiezingen 2003

Op 5 december werd de uitslag bekend van de schriftelijke stemming onder de partijleden over de ruim honderd leden die in aanmerking wensten te komen voor een plaats op de kandidatenlijst voor de kamerverkiezingen. Onder hen bevond zich europarlementariër mevr. L.W.S.A.L.B. van der Laan, die door partijvoorzitter Schouw zou zijn gevraagd zich beschikbaar te stellen.

Aan deze poststemming had 40% van de partijleden deelgenomen. De zittende kamerleden Dittrich, Bakker, Van der Ham, mevr. F.Ch. Giskes en Lambrechts kregen de derde tot en met de zevende positie toebedeeld. Kritikaster Kist stond op de dertiende plaats. Op de tweede positie, achter lijsttrekker De Graaf, was Van der Laan verkozen. Na de bekendmaking van de uitslag zei Van der Laan dat zij in de campagne als ‘*running mate*’ van De Graaf zou fungeren. Zij gaf aan hem in de toekomst als partijleider te willen opvolgen. “Als Thom (De Graaf) vertrekt, zal ik niet voor zijn positie in de fractie terugschrikken” (*NRC Handelsblad*, 5 december 2002). Van der Laan zou zich na de kamerverkiezingen in januari 2003 terugtrekken als lid van het Europees Parlement.

programma Tweede-Kamerverkiezingen 2003

Op 4 november presenteerde D66 het conceptverkiezingsmanifest, een aanvulling op het verkiezingsprogramma van mei 2002. In het ontwerp stelde de partij onder meer voor om immigranten een waarborgsom te laten betalen bij gezinshereniging. Als de inburgering met succes was afgerond, diende het bedrag te worden teruggegeven. Verder pleitte D66 voor een aparte minister voor natuur en milieu.

In een toelichting bij de presentatie van het manifest zei De Graaf dat zijn partij sinds de zware verkiezingsnederlaag van mei goed had geluisterd naar de burgers in het land, hetgeen had geleid tot scherpere formuleringen op het terrein van de veiligheid. Hij liet ook weten dat zijn partij niet vastgebakken zat aan een coalitie met de PvdA. De Graaf wilde geen enkele partij uitsluiten en verklaarde dat hij in principe bereid was met het CDA en de VVD te gaan regeren, wanneer tenminste in het regeerprogramma aan de wensen van D66 zou worden tegemoet gekomen en zijn partij meer dan de huidige zeven kamerzetels zou halen.

Zonder grote wijzigingen stelde het partijcongres op 16 november het manifest vast. Ruim een week later presenteerden De Graaf en Dittrich een notitie waarin zij het verkiezingsmanifest uitwerkten wat betreft de gezinshereniging van migranten. Voorgesteld werd de minimumleeftijd waarop in Nederland wonende Marokkanen en Turken huwelijkspartners uit het land van herkomst naar Nederland mogen laten overkomen, te verhogen van achttien naar 21 jaar.

campagne Tweede-Kamerverkiezingen

D66 ging de verkiezingen in onder de leus 'Juist nu'. De partij kreeg in november te horen dat zij niet mocht deelnemen aan het lijsttrekkersdebat dat Radio 1 op 12 januari 2003 wilde houden, omdat zij te weinig zetels had, zowel in de Tweede Kamer als op dat moment in de peilingen.

relatie D66 - PvdA

In de verkiezingscampagne kwam het tot een botsing tussen D66 en de PvdA. In een interview liet PvdA-lijsttrekker Bos zich weinig vleiend uit over het sociaal-economische beleid van D66, dat hij 'warrig en zwalkend' vond (*de Volkskrant*, 14 december 2002). Samenwerking in een coalitie met D66 sloot Bos echter niet helemaal uit. Deze uitlatingen vielen verkeerd bij De Graaf. De PvdA zou onder leiding van Bos terugkeren naar het achterhaalde polarisatiemodel van het verleden; de

vernieuwing van de sociaal-democratie zou leiden tot ‘oud-links’. De Graaf deelde Bos mee dat hij graag met VVD en CDA wilde samenwerken. “D66 zal proberen sociaal-liberale invloed uit te oefenen. Nu jij namens de PvdA te kennen hebt gegeven niet met D66 te willen samenwerken, zullen we voor die invloed vanzelfsprekend andere wegen zoeken”, zo schreef De Graaf aan Bos (*de Volkskrant*, 17 december 2002). Bos ontkende daarop dat hij D66 van regeringssamenwerking had willen uitsluiten en nodigde De Graaf uit voor een gesprek (zie ook in deze Kroniek onder PvdA).

partijvoorzitter

Het congres koos op 16 november A. Pechtold, wethouder in Leiden, tot nieuwe partijvoorzitter. Aanvankelijk had Schouw zich herkiesbaar willen stellen, maar uiteindelijk zag hij van een tweede termijn af. Pechtold versloeg de communicatie-adviseur R. van der Hilst, voorzitter van de afdeling Utrecht.

Eerste-Kamerverkiezingen 2003

Op 1 juni opende D66 de interne kandidaatstelling voor de Eerste-Kamerverkiezingen van mei 2003. De kandidaatstelling voor het lijst-trekkerschap eindigde op 16 september 2002. Uit de vier kandidaten verkoos het partijcongres op 16 november de zittende fractievoorzitter E.H. Schuyer. Kandidaten voor de plaatsen vanaf nummer twee dienden zich uiterlijk op 22 november te melden. Hun volgorde op de lijst werd vastgesteld door de leden. De poststemming zou in het begin van 2003 worden gehouden.

publicaties

De SWB publiceerde in het voorjaar in de serie ‘Sociaal-Liberale Perspectieven’ het vierde deel: *Tussen internationale rechtsorde en nationaal belang. Het Nederlandse en buitenlands en veiligheidsbeleid herzien*, geschreven door J. Hoekema, R. Terpstra en R. de Wijk. De auteurs meenden dat Nederland zijn buitenlands beleid diende te herzien en dat de Europese samenwerking op het terrein van defensie en veiligheid moest worden versterkt, als gevolg van de toenemende unilateralistische opstelling van de Verenigde Staten. Als vijfde deel in deze reeks verscheen in de zomer *Toegang in drievoud. Pleidooi voor actualisering van de democratische rechtsstaat*. Auteurs waren A. Docters van Leeuwen, Th. Hooghiemstra, E. Muller, C. Tielenburg en Chr. de Vries. Centraal stond de vraag of door de transformatie van de verzuilde

maatschappij van weleer in een netwerksamenleving de burger nog wel in gelijke mate toegang had tot de voorzieningen van de democratische rechtsstaat en betrokken kon zijn bij de politieke besluitvorming. In het najaar kwam het zesde deel in de serie uit: *Om Holland staat geen hek. Prioriteiten bij immigratie en inburgering*, van de hand van H. Entzinger, hoogleraar Migratie- en Integratiestudies aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Het werd op 7 oktober in Den Haag gepresenteerd tijdens een bijeenkomst over het Nederlandse immigratiebeleid in Europees perspectief, onder de titel 'De deur dicht?'

Mede op basis van Entzingers studie had de Tweede-Kamerfractie het rapport *Wie meedoet telt mee* opgesteld. In deze notitie, die op 24 november werd gepubliceerd, deed zij voorstellen om de integratie van nieuwkomers in de Nederlandse samenleving te verbeteren. Een suggestie was om de verblijfsvergunning in te trekken van migranten die zich herhaaldelijk schuldig hadden gemaakt aan misdrijven.

In het kader van een stage bij het Wetenschappelijk Bureau hield de studente theologie mevr. A. Bredenoord een enquête onder zo'n vijfhonderd leden van D66 over het thema 'D66 en levensbeschouwing'. Haar bevindingen publiceerde zij in een rapport onder de titel *D66 en levensbeschouwing. Een onderzoek onder leden en politici van D66*.

Het Internationaal Democratisch Initiatief (IDI) onderhoudt en ontwikkelt namens D66 relaties met verwante partijen in Midden- en Oost-Europa. Eind september organiseerde het IDI een 'summerschool' voor vertegenwoordigers van partijen uit Bosnië, Bulgarije, Hongarije, Litouwen, Macedonië, Roemenië en Servië. Thema was 'nationalisme en nationale identiteit'.

personalia

Op 14 april overleed J.Th.M. Veldhuizen. In de jaren 1976-1981 was hij lid van het dagelijks bestuur van D66. In deze periode was hij ook campagneleider van D66. Ook was hij kortstondig Tweede-Kamerlid: van 1981-1982.

Oud-partijleider H.A.F.M.O. van Mierlo nam namens de Nederlandse regering deel aan de Europese conventie, die op 28 februari van start ging. Doel van de conventie was het voorbereiden van een grondwet voor de Europese Unie. Eind september legde Van Mierlo zijn functie neer. Hij meende dat de ambities van het nieuwe kabinet-Balkenende ten aanzien van de verdere integratie binnen de Europese Unie veel te bescheiden waren.

Op 4 juni werd het Tweede-Kamerlid A.D. Bakker aangewezen als voorzitter van de enquêtecommissie die onderzoek moest doen naar de val van de door de Verenigde Naties 'beschermd' moslimenclave

Srebrenica. Eerder had Bakker al de commissie geleid die het uitzenden van Nederlandse vredestroepen had bestudeerd.

De Groenen

Het jaar 2002 verliep voor De Groenen moeizaam. De gemeenteraadsverkiezingen brachten verlies; aan de Tweede-Kamerverkiezingen in mei werd niet deelgenomen. Daarnaast werd de partij geplaagd door interne strubbelingen.

samenwerking met Duurzaam Nederland

Duurzaam Nederland werd in januari 2002 opgericht, voornamelijk naar aanleiding van ontwikkelingen binnen Leefbaar Nederland – al behoorden niet alle oprichters tot die partij (zie in deze Kroniek onder Leefbaar Nederland). Een lid van het dagelijks bestuur van De Groenen, H.H. Poortman, trad toe tot het voorlopige bestuur van Duurzaam Nederland en kreeg de tweede plaats op de kandidatenlijst voor de Tweede-Kamerverkiezingen. Vanuit De Groenen bestond daar geen bezwaar tegen, aangezien zij in 2001 besloten hadden niet aan deze verkiezingen deel te nemen (zie ook *Jaarboek DNPP 2001*, blz. 52). Aanvankelijk wilde men ook formeel samenwerken en een kandidaat voor De Groenen op de lijst van Duurzaam Nederland laten kiezen die niet zoals Poortman twee petten op had. Mevr. H. Stafleu, eveneens lid van het dagelijks bestuur van De Groenen, stelde zich kandidaat maar kreeg onvoldoende steun op het congres van Duurzaam Nederland. De nieuwe partij behaalde overigens geen zetels op 15 mei.

Op het congres van De Groenen op 15 juni in Utrecht kreeg Poortman kritiek op zijn dubbele bestuursfunctie. Hij kondigde aan zich daarover te zullen beraden.

gemeenteraadsverkiezingen

De Groenen namen deel aan de gemeenteraadsverkiezingen in Amsterdam (samen met Amsterdam Anders), Haarlem, Leiden (samen met de stadspartij Leiden Weer Gezellig) en Zwolle (samen met GroenLinks) (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 51). .

Over het algemeen liepen de verkiezingen slecht af voor De Groenen. De Amsterdamse combinatie verloor twee van de drie zetels, terwijl de enige zetel in Haarlem verloren ging. In Leiden werd verlies geleden maar bleef de zetel behouden. Alleen in Zwolle boekten De Groenen samen met GroenLinks forse winst: van vier naar zes zetels. Zo traden twee Groenen tot de raad toe, terwijl lijstaanvoerder P.A.G.M. Pot

wethouder werd (met in zijn portefeuille onder meer onderwijs en stads-groen).

congressen en bestuursperikelen

Op het 28-ste partijcongres, gehouden op 15 juni in Utrecht, bleken de verhoudingen binnen het dagelijks bestuur niet meer werkbaar te zijn. Voorzitter O. ter Haar vroeg een mandaat om voor twee jaar herkozen te worden, al was zijn zittingsperiode formeel nog niet ten einde. Medebestuurslid Stafleu tekende daar bezwaar tegen aan. Op het congres staakten de stemmen (zes voor, zes tegen, één onthouding). Ter Haar trad daarop af, al bleef hij aan als waarnemend voorzitter.

Het voormalige Haarlemse raadslid B. Kal pleitte op het congres voor opheffing van de partij, vanwege het gebrek aan actieve leden. Zijn voorstel vond onvoldoende weerklank. Het congres stelde verder een permanente programcommissie in, die het partijprogramma elk jaar zou moeten actualiseren.

Op 14 december stonden in Utrecht huishoudelijke zaken op de agenda van het congres: wijziging van statuten en reglementen en verkiezing van het partijbestuur. Ter Haar had voorgesteld het dagelijks bestuur te laten opgaan in het partijbestuur, maar kreeg onvoldoende steun. Hij trad daarop ook als waarnemend voorzitter af. Stafleu had aan het begin van het congres al haar vertrek aangekondigd. Poortman bleef wel lid van het dagelijks bestuur. Het congres koos twee nieuwe leden in het dagelijks bestuur, A. Ligtvoet en J. de Coö. Laatstgenoemde, tevens raadslid in Leiden, zou het voorzitterschap tijdelijk waarnemen.

Tweede-Kamerverkiezingen 2003

Op 16 november was het congres in Leiden bijeengekomen om het ontwerppartijprogramma te behandelen en deelname aan de komende Tweede-Kamerverkiezingen te bespreken. Een meerderheid in het partijbestuur wilde aan de verkiezingen meedoen, niet eens zozeer om een zetel te winnen maar vooral om nieuwe leden te werven en het programma bekendheid te geven. Anderen vonden deelname te kostbaar en frustrerend. Met acht stemmen voor en twaalf stemmen tegen (drie onthoudingen) werd het voorstel door het congres verworpen.

Een extra congres om een kandidatenlijst vast te stellen, reeds voorzien voor 23 november, kwam zodoende te vervallen. Wel werd het programma met enkele wijzigingen vastgesteld. Milieubeleid, dierenwelzijn en ecologische landbouw kregen veel aandacht, maar daarnaast bevatte het program voorstellen voor staatkundige hervormingen (referendum, benoeming van de burgemeester door de gemeenteraad), een

basisinkomen losgekoppeld van arbeid, kleinschaliger ziekenhuizen en scholen, soepeler vreemdelingenbeleid, bevolkingspolitiek (beperking van kinderbijslag) en een inkomensafhankelijk boetesysteem.

GroenLinks

Oppositiepartij GroenLinks kon niet profiteren van de afkeer van ‘paars’ in 2002. Aan het begin van het jaar waren de peilingen al minder gunstig dan in 2001; de Tweede-Kamerverkiezingen leverden een zetel verlies op en aan het eind van het jaar dreigde dat verlies nog groter te worden. Het aftreden van politiek leider P. Rosenmöller droeg daar mischien ook toe bij.

crisis in Den Haag

In de afdeling Den Haag van GroenLinks was in mei 2001 een conflict uitgebroken over de samenstelling van de kandidatenlijst voor de gemeenteraadsverkiezingen in 2002. Aan het einde van 2001 scheurde de Haagse afdeling in twee delen, een groep rond de Turks-Nederlandse ondernemer A. Daskapan en een groep ‘Verontrusten’, ook wel ‘Noord-eindeberaad’ genoemd (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 55-56). De eerste groep leek iets groter dan de tweede. Het partijbestuur weigerde echter de lijst met Daskapan te erkennen. Hij zou als raadslid in de afgelopen vier jaar slecht hebben gefunctioneerd en was bovendien zelf in 2001 uit de fractie getreden. Beide groepen registreerden zich voor de gemeenteraadsverkiezingen, respectievelijk als Links Appèl en Links Den Haag. Aanvoerder van de eerste lijst werd de organisatieadviseur (en voormalig vice-voorzitter van de Politieke Partij Radikalen – PPR –, een der voorgangers van GroenLinks) J. de Jong, de tweede werd geleid door onderwijzer en actievoerder B. van Alphen. Daskapan stond op de tweede plaats bij Links Appèl. Tevergeefs trachtten afdelingsbestuur en partijbestuur in januari 2002 nog te bemiddelen tussen de twee groeperingen. Vervolgens besloot het partijbestuur toch de lijst van Links Den Haag te accepteren, zodat die zich alsnog ‘GroenLinks’ mocht noemen. GroenLinks verloor twee zetels, terwijl Links Appèl met 1,8% net geen zetel haalde. De GroenLinks-fractie telde deze keer geen allochtonen, ook al stonden die op de verkiesbare plaatsen twee en drie, omdat de kiezers de voorkeur gaven aan de nummers vier en vijf die (toevallig of niet) autochtoon waren. Om het evenwicht enigszins te herstellen, stond enkele dagen na de verkiezingen het ‘witte’ raadslid mevr. M. Vermin echter – onder druk gezet door het afdelingsbestuur – haar zetel af aan de van oorsprong Koerdische mevr. B. Bozbey.

gemeenteraadsverkiezingen

GroenLinks nam dit jaar in 256 gemeenten met een eigen lijst deel, meer dan de laatste keer. De uitkomsten varieerden sterk per gemeente. In Noord-Holland en in mindere mate in Zuid-Holland werd vaak verlies geleden, in het Noorden en Oosten des lands, maar ook in enkele kleinere Zuid-Hollandse gemeenten werd iets vaker winst geboekt (zie ook tabel 1). Het aandeel van allochtonen steeg van 7% naar 8%, het aandeel van vrouwen viel met 40% iets lager uit dan in 1998 (42%). Op de partijraad van 16 maart vond een evaluatie van de gemeenteraadsverkiezingen plaats.

In Amsterdam raakte de lijsttrekker voor de verkiezingen van de deelraad Westerpark, F. Kramer, in opspraak omdat hij een nog op te leveren appartement in de wijk had gekocht en vervolgens met flinke winst had verkocht. GroenLinks leed een zetel verlies in de deelraad. Kramer trok zich uit de deelraad terug.

In 59 gemeenten leverde GroenLinks wethouders, twaalf meer dan in 1998. In Amsterdam en Rotterdam bleef de partij buiten het college, maar in veel middelgrote steden was dat anders. Zo kwam in Nijmegen een links college tot stand met PvdA en SP, terwijl in Wageningen GroenLinks een coalitie sloot met CDA en VVD en in Eindhoven met CDA, D66, het Ouderen Appèl Eindhoven en Leefbaar Eindhoven. In Zwolle leidde de samenwerking met De Groenen tot zetelwinst en deelname aan het college met CDA, PvdA en ChristenUnie.

programma Tweede-Kamerverkiezingen 2002

Op 5 oktober 2001 had GroenLinks zijn ontwerpverkiezingsprogramma gepresenteerd (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 57). Het partijcongres stelde het op 11 en 12 januari 2002 zonder wezenlijke wijzigingen vast, al werd het op enkele punten aangescherpt. Zo werd nu gestreefd naar een verbod van de pelsdierfokkerij en de handel in bont en werd de privatisering van Schiphol onvoorwaardelijk afgewezen. De partij wilde tien miljard euro extra besteden aan natuur en duurzaamheid, onderwijs, zorg en welzijn. De hypotheekrenteaftrek zou vervangen moeten worden door een koopsubsidie, afhankelijk van het inkomen.

In zijn congresrede nam politiek leider Rosenmöller fel stelling tegen het paarse beleid – “dat kun je sterk noemen, maar niet sociaal”, een toespeling op de verkiezingsleus van de PvdA in 1998 ‘sterk en sociaal’ (*NRC Handelsblad*, 14 januari 2002). Veel applaus oogste hij met een uitval naar Fortuyn, ‘de Berlusconi van de lage landen’ (*de Volkskrant*, 14 januari 2002).

kandidatenlijst Tweede-Kamerverkiezingen 2002

Op 17 januari maakte GroenLinks de kandidatenlijst bekend, die een commissie onder leiding van de Rotterdamse wethouder H. Meijer had opgesteld (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 56). Zoals algemeen verwacht bedeelde zij Rosenmöller de eerste plaats toe. Verrassend was de tweede plaats: niet voor vice-fractievoorzitter mevr. M.B. Vos, maar voor de jongere mevr. F. Halsema. M. Rabbae, in 1994 nog met mevr. I. Brouwer duo-lijsttrekker, was van de lijst geschrapt, evenals T. Pitstra, die door de commissie 'uitermate solistisch' optreden werd verweten, vooral in de kwestie-Afghanistan (*Trouw*, 18 januari 2002). Het tweetal toonde zich teleurgesteld. Rabbae was zelfs 'verbijsterd, boos, woedend en zierend' en dreigde meteen op te stappen als kamerlid (*Trouw*, 23 januari 2002). Beiden steunden voorkeursacties van partijgenoten om hen toch een verkiesbare plaats te gunnen. Dat deed ook R.H.G. van Duijn, in 1989 lijsttrekker van De Groenen en sinds een jaar lid van GroenLinks (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 52), maar door de commissie eveneens te licht bevonden voor een kamerzetel. Het kamerlid H.J. van der Steenhoven kreeg een (waarschijnlijk) onverkiesbare dertiende plaats, mevr. C. Hermann had zich zelf niet herkiesbaar gesteld. De overige kamerleden kregen wel een verkiesbare plaats, al was die bij A.B. Harrewijn een zeer onzekere elfde positie. Vier nieuwelingen mochten eveneens op een kamerzetel rekenen, onder wie de milieu-activist (directeur van de Vereniging Milieudefensie) A.J.W. Duyvendak.

Op 9 februari stelde het congres van GroenLinks de kandidatenlijst vast, zonder veel aan het ontwerp te veranderen. Rabbae, die anders dan de kandidatencommissie begrepen had wel degelijk met een lagere verkiesbare plaats op de lijst genoeg had willen nemen, kreeg veel applaus maar geen plek op de lijst. Hij zou in april wethouder in Leiden worden. Pitstra slaagde evenmin in zijn opzet. Hij sprak verbitterd van 'politieke karaktermoord' (*Trouw*, 11 februari 2002). Van der Steenhoven lukte het wel om een plaats hoger op de lijst te komen. Dwars, de jongerenorganisatie van GroenLinks, wist zijn kandidaat A. Bonte van plaats twintig naar plaats vijftien op te doen schuiven. Van Duijn kreeg met moeite plaats zeventien en hoopte met voorkeursstemmen alsnog in de Kamer te komen. Een comité van vrienden riep onder de naam 'Een stoel voor Roel' via advertenties op hem daarin te steunen. Uiteindelijk zou hij op 15 mei krap 3.000 voorkeursstemmen krijgen, veel te weinig voor een zetel.

campagne Tweede-Kamerverkiezingen 2002

Op 10 januari startte GroenLinks haar campagne voor de gemeenteraadsverkiezingen én tevens voor de Tweede-Kamerverkiezingen in Den Haag onder het motto ‘Kies voor een nieuw evenwicht’. Voor de campagne had GroenLinks ruim 850.000 euro uitgetrokken. Voor het eerst zou de partij ook zendtijd op televisie kopen (voor circa 144.000 euro). Anders dan in 1998 kwam nu bij de kamerverkiezingen wel een lijstverbinding met de SP tot stand (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 58). Rosenmöller riep vanaf het begin van de campagne de PvdA op te kiezen voor een progressief kabinet en ried Balkenende af als ‘derde schoothondje’ van Fortuyn op te treden (*de Volkskrant*, 22 april 2002). Ook zette de aanvoerder van GroenLinks zich fel af tegen Fortuyn zelf (zie in deze Kroniek onder ‘hoofdmomenten’). Hoewel de leuze van GroenLinks – ‘Kies voor een nieuw evenwicht’ – ook duidde op het streven naar een coalitie met CDA en PvdA, leek Rosenmöller de kans daarop niet erg hoog aan te slaan. De GroenLinks-leider verdedigde in zijn campagne de multiculturele samenleving, al gaf hij toe dat zijn partij te weinig begrip had getoond voor de onzekerheid en onveiligheid die veel mensen daarbij voelden. Nederland was in zijn ogen echter een migratieland en daarom moest het poldermodel dan ook worden uitgebreid met overleg tussen allochtonen en autochtonen. Kort voor de verkiezingen tekende een aantal vooraanstaande GroenLinks-leden waaronder het Tweede-Kamerlid Halsema een manifest ‘Stop de angst, herstel het vertrouwen: manifest voor de multiculturele samenleving’, dat op 1 mei in Amsterdam werd gepresenteerd.

moord op Fortuyn

De moord op Fortuyn door de dierenrechtenactivist Volkert van der G. leidde tot negatieve aandacht voor de ‘milieu’-partij GroenLinks. In publicaties werd een verband gelegd tussen de partij en radicale elementen in de milieubeweging. Ook zouden enkele prominente GroenLinks-leden een radicaal actieverleden hebben. Partijleden werden anoniem bedreigd, mede vanwege de gepeperde oppositie die GroenLinks en zijn leider Rosenmöller tegen Fortuyn had gevoerd. Rosenmöller kreeg zelfs voortdurend persoonlijke beveiliging (zie verder in deze Kroniek onder ‘hoofdmomenten’).

overlijden Harrewijn

Vlak vóór de Tweede-Kamerverkiezingen, op 13 mei, overleed A.B. Harrewijn, Tweede-Kamerlid sinds 1998 en partijvoorzitter van 1995

tot 1998. Hij was bedrijfspastor en lid van de CPN geweest. Kort voor zijn dood had hij het boek *Bijbel, Koran, Grondwet* geschreven, een verslag van tien gesprekken over politiek en religie.

uitslag Tweede-Kamerverkiezingen

Het verlies van één kamerzetel viel tegen (zie tabel 2), daar peilingen GroenLinks in januari weliswaar slechts tien zetels maar in april nog vijftien zetels hadden beloofd. GroenLinks trok wel iets meer kiezers dan in 1998, maar vanwege de hogere opkomst betekende dit relatief een verlies. Vooral in de drie grote steden gingen stemmen verloren; in enkele middelgrote steden zoals Groningen, Nijmegen en Zwolle werd juist winst geboekt. Volgens onderzoek van het bureau Interview/NSS verloor GroenLinks niet alleen kiezers aan de SP (14% van de kiezers uit 1998) maar ook aan de PvdA (8%), D66 (5%) en de partijen rechts van het midden (ruim 20%).

Op de partijraad van 25 mei werden de Tweede-Kamerverkiezingen besproken. Rosenmöller weet de bescheiden resultaten van GroenLinks vooral aan het ‘bizarre klimaat’ in de Nederlandse politiek, niet aan de eigen campagne. Een aantal leden vreesde evenwel dat GroenLinks te weinig oppositie had gevoerd en te dichtbij de PvdA was gekomen. De partijleiding kondigde nader onderzoek naar eigen fouten aan.

In vijf regionale bijeenkomsten zou eind mei en begin juni de uitslag met partijleden worden besproken. Op de bijeenkomsten klonk vaak kritiek op Rosenmöller (die Fortuyn soms te hard aangevallen zou hebben) en op de tezeer op regeringssamenwerking gerichte koers van de partij. Vaak werd gevraagd om meer actie op straat en meer werkbezoeken van de fractie in het land. In de twee weken rond de verkiezingsdag van 15 mei meldde zich 1.000 nieuwe leden aan, waarschijnlijk ook om solidariteit te betuigen met een partij in verdrukking.

progressieve samenwerking

Na de verkiezingen stelde Rosenmöller aan PvdA, SP en D66 voor om een ‘oppositieakkoord’ te sluiten, maar dat wekte weinig geestdrift bij de drie anderen. Alleen het Tweede-Kamerlid Duivesteijn, doorgaans tot de linkervleugel van de PvdA gerekend, reageerde meteen positief. K.G. de Vries, een fractiegenoot van Duivesteijn die eerder tot de rechtervleugel behoorde, opperde in oktober een fusie van zijn partij met GroenLinks en D66 in een progressieve volkspartij. Dit idee, dat in de jaren zeventig veel aanhang genoot, werd door Rosenmöller en D66-leider De Graaf echter onmiddellijk verworpen. Ook GroenLinks-voorzitter mevr. M. de Rijk wees ‘linkse eenheidsworst’ af en verkoos

samenwerking boven samensmelting. Van samenwerking kwam in de praktijk overigens weinig terecht; ook daarover hadden de verschillende partijen uiteenlopende opvattingen.

programma en kandidatenlijst Tweede-Kamerverkiezingen 2003

Op 2 november kwam het GroenLinks Forum in Utrecht bijeen. Vanwege de onverwachte val van het kabinet-Balkenende in oktober richtte de discussie zich vooral op de vervroegde Tweede-Kamerverkiezingen in januari 2003. Rosenmöller presenteerde een links tienpuntenplan als alternatief voor het rechtse regeerakkoord en stelde SP en PvdA een lijstverbinding voor (zie ook in deze Kroniek onder SP). De GroenLinks-leider verklaarde verder nog één keer de kandidatenlijst aan te willen voeren om dan na de verkiezingen het fractievoorzitterschap over te dragen aan nummer twee op de lijst, Halsema.

Op 11 november presenteerde GroenLinks haar verkiezingsprogramma. Aan het bestaande program van 2002 werd een beknopt manifest toegevoegd, getiteld *Protest en Perspectief*. Veiligheid en integratie van migranten speelden daarin een prominentere rol dan voorheen, wat op het congres tot enig gemor leidde. De ontwerp-kandidatenlijst was evenmin sterk vernieuwd. De door Meijer geleide kandidatencommissie voor de Tweede-Kamerverkiezingen van mei 2002 was opnieuw in functie getreden en had op 7 november advies uitgebracht, na gesprekken met een vijftal kandidaten. Slechts op plaats elf zou een nieuweling moeten komen, de onderwijssocioloog P.L.M. Jungbluth, in plaats van de overleden Harrewijn.

Op 23 november stelde het congres in Zwolle de kandidatenlijst vast. Pas op plaats twaalf week het congres af van het advies van de kandidatencommissie door niet de Wageningse wethouder mevr. M.H.A. Strik maar de uit Turkije afkomstige vakbondsactiviste mevr. N. Özütok te kiezen. Ook stemde het congres in met het ontwerpverkiezingsprogramma.

relatie met SP

Bij de presentatie van het program viel Rosenmöller de SP fel aan, die het volgens hem had laten afweten op milieugebied en in debatten over bezuinigingen op Melkertbanen. Bovendien verweet hij de SP opportunisme in haar aanpak – met fluwelen handschoenen – van de LPF (zie ook in deze Kroniek onder SP). Marijnissen wierp de verwijten ver van zich en wees op de inhoudelijke kritiek van zijn partij op de ‘pimpelpaarse’ koers van Fortuyn. Hij weet de kritiek van GroenLinks aan haar slechte resultaten in de peilingen: terwijl de SP steeg naar 22 zetels,

stagneerde GroenLinks op tien. In een open brief aan Marijnissen zwakte Rosenmöller vervolgens zijn kritiek af en ‘betreurde het beeld van verwijdering’ dat door zijn toedoen was ontstaan (*NRC Handelsblad*, 14 november 2002).

vertrek Rosenmöller als partijleider

Op 15 november kondigde Rosenmöller onverwacht op een persconferentie zijn vertrek aan als leider van GroenLinks. Dat had niet veel te maken met zijn polemieken tegen de SP, maar meer met de dreigementen die hij en zijn gezin sinds 6 mei – na de moord op Fortuyn – ontvangen hadden en die grote druk op zijn gezinsleven uitoefenden. Maandenlang kon hij niet zonder politiebewaking de straat op. Voorts zei zijn ‘politiek gevoel’ hem dat het tijd was voor vernieuwing, ook binnen de top van GroenLinks. Weliswaar had hij na de val van het kabinet-Balkenende aangekondigd nog één keer “de kar te willen trekken”, maar al gauw was hij gaan twijfelen. Als opvolger beval hij Halsema aan, die ook de steun kreeg van partijbestuur en kandidatencommissie. Rosenmöller sloot daarmee ook zijn kamerlidmaatschap af, dat bijna veertien jaar had geduurd. Halsema verklaarde kort daarop, vooral stemmen bij het CDA en niet zozeer bij de SP te willen weg halen. Volgens een opiniepeiling van NIPO en ‘Twee Vandaag’ was Halsema bij ruim de helft van de bevolking nog onbekend.

Op 23 november verkoos het partijcongres Halsema met 97,6% van de stemmen tot lijsttrekker. Wel betreurden enkele leden dat er geen tegenkandidaten gesteld waren; dan had haar verkiezing een meer democratisch karakter gekregen. In een emotionele maar soms ook humoristische rede dankte Rosenmöller de partij, zijn politieke makkers en zijn echtgenote voor hun steun.

tussentijdse gemeenteraadsverkiezingen

Bij tussentijdse raadsverkiezingen vanwege gemeentelijke herindelingen won GroenLinks in november een zetel in Oss, waar zij voor het eerst meedeed. In Zwijndrecht werden twee zetels behaald, in Terneuzen één, in de twee overige Zeeuws-Vlaamse gemeenten geen, in Echt-Susteren evenmin. Alles bij elkaar waren het tamelijk teleurstellende tussentijdse verkiezingen voor GroenLinks.

partijbijeenkomsten

Het GroenLinks Forum kwam op 2 november in Utrecht bijeen. Er werden workshops gehouden over integratie op school, de ‘anders-

globaliseringsbeweging', Europese kwesties en de algemene situatie in Nederland. In het licht van de vervroegde verkiezingen kreeg bij het laatstgenoemde thema het verkiezingsmanifest veel aandacht. Ook de bijeenkomst over 'anders-globaliseren' werd vooral door jongeren goed bezocht. De discussie ging hier onder meer over de vraag hoe vrijheid van keuze voor het individu te verzoenen met respect voor andere culturen. Een andere actuele workshop richtte zich op de dreigende oorlog in Irak. Slechts een enkeling toonde daar enig begrip voor. Het Tweede-Kamerlid mevr. F. Karimi noemde oorlog als middel erger dan de kwaal. Kort voor deze bijeenkomst, op 26 oktober, had GroenLinks deelgenomen aan een demonstratie tegen de plannen van de Verenigde Staten om een oorlog tegen Irak te beginnen.

verwante instellingen en publicaties

Partij en Tweede-Kamerfractie hielden op 15 maart in Den Haag een discussiemiddag over de Vijfde Nota Ruimtelijke Ordening, vooral bedoeld voor raads- en statenleden. De stuurgroep raads- en statenleden organiseerde op 8 juni in Ede een conferentie over 'duale GroenLinks politiek', waarbij in workshops en rollenspelen het dualisme besproken en beoefend zou worden.

Het Wetenschappelijk Bureau GroenLinks publiceerde in de herfst de notitie *Wat beweegt de beweging? In gesprek met de Nederlandse andersglobalisten*, geschreven door W. Verhaak, D. de Hoogh en M. Nijland. Vertegenwoordigers van verschillende organisaties die verzet aantekenden tegen liberalisering van de wereldhandel leverden kritiek op de huns inziens te passieve houding van GroenLinks. In oktober verscheen van de hand van H. van den Berg en G. Pas *In de greep van de angst. Het immigratiedebat na 11 september*, een poging om het debat over immigratie weer zonder angst, zakelijk en open te voeren. Het Wetenschappelijk Bureau publiceerde in november de studie *Pim, de schok, de val en de toekomst. Verkiezingen op de schaal van Richter*, van de hand van de directeur van het bureau, C. van Dullemen, de bestuurskundige H. Gossink en de bedrijfskundige M. Straetmans. De opkomst van Fortuyn en het (tijdelijke) succes van zijn LPF werden geanalyseerd in vier verschillende perspectieven, waarna op speelse toon vijf scenario's voor de toekomst werden geschetst. In dezelfde maand verscheen *Agenda voor een democratische cultuur*, opgesteld door onder meer het Eerste-Kamerlid J.J.M. van der Lans en Van Dullemen, waarin verschillende denkrichtingen en problemen voor de democratie in Nederland werden besproken.

Dwars, de jongerenorganisatie van GroenLinks, sloot in januari een 'paprika-akkoord' met de jongerenorganisaties van CDA en PvdA (zie

in deze Kroniek onder CDA). Dwars hield van 8 tot 10 maart een congres in Nijmegen over de onderwerpen dierenrechten en emancipatie; van 14 tot 16 juni in Utrecht over conflictpreventie en defensie met betrekking tot het geval Srebrenica, en over pedofilie; en op 29 en 30 november en 1 december in Den Haag over globalisering.

Het Kleurrijk Platform GroenLinks – opgericht in 1998 om vraagstukken van de multiculturele samenleving en emancipatie van minderheden te bespreken – belegde op 19 oktober in Utrecht een bijeenkomst over het nieuwe integratiebeleid van de regering.

De Stichting Duurzame Solidariteit organiseerde samen met de Noord-Zuid-werkgroep op 19 april in Amsterdam een debat ‘Vier jaar Herfkens is genoeg!?’ met het GroenLinks Tweede-Kamerlid Karimi en mevr. Th. Fierens, kandidaat-kamerlid voor de PvdA. Voorts hield de Stichting enkele bijeenkomsten ter voorbereiding van de internationale conferentie over duurzame ontwikkeling die in september in Johannesburg plaatsvond. Op 18 november organiseerde de Stichting in Amsterdam een discussie over de verkiezingen in Marokko.

GroenLinks in Europa hield op 16 april in Amsterdam een debat over globalisering tussen de groene Europarlementariër D. Cohn-Bendit en staatssecretaris van Buitenlandse Zaken D.A. Benschop (PvdA). Op 12 december trad Europarlementariër J. Lagendijk in Utrecht in discussie met Turkse Nederlanders over toetreding van Turkije tot de Europese Unie. De Stichting GroenLinks in de Europese Unie publiceerde de brochure *Duurzame ontwikkeling. Van Rio naar Johannesburg en verder*, geschreven door M. Buitenkamp en Europarlementariër A. de Roo en geredigeerd door M. Schmitz. De brochure, die ook in het Engels werd vertaald, bevatte een overzicht van wat er bereikt was sinds de VN-conferentie over milieu en ontwikkeling in Rio de Janeiro in 1992 en een tiental voorstellen om duurzame ontwikkeling dichterbij te brengen. De Linker Wang, het platform voor geloof en politiek in GroenLinks, organiseerde op 13 april een bijeenkomst in Utrecht over spiritualiteit en politiek, met als inleiders mevr. K.G. Ferrier (CDA), oud-minister J.P. Pronk (PvdA) en Harrewijn. Op 5 oktober hield het platform een congres in Utrecht over ‘de toekomst van links’, met als sprekers Halsema, het D66-kamerlid B. van der Ham en H. van Heijningen (Solidariteitsfonds XminY).

Varma

In mei 2001 was mevr. T.O. Singh Varma uit de Tweede Kamer vertrokken, naar zij verklaarde wegens kanker (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 53-55). Zij was toen al in opspraak gekomen, omdat zij in 2000 financiële toezeggingen had gedaan aan projecten in India die ze

onmogelijk na kon komen. Ze werd aangeklaagd wegens oplichting, smaad en laster. In februari 2002 oordeelde het Openbaar Ministerie dat Varma weliswaar niet netjes had gehandeld, maar geen strafbare feiten had gepleegd. Op 25 april gaf Varma voor het eerst in het openbaar toe over haar ziekte te hebben gelogen en bood zij in het televisieprogramma 'Barend & Witteman' haar verontschuldigen aan 'alle kankerpatiënten in Nederland' aan. Ze beschouwde zichzelf overigens wel als geestelijk ziek.

personalia

Vice-voorzitter van de Tweede-Kamerfractie Vos werd op 6 februari gekozen tot voorzitter van de parlementaire enquêtecommissie naar fraude in de bouw. Het was de eerste keer dat een lid van een kleinere partij voorzitter werd van een parlementaire enquêtecommissie, en de eerste keer dat een vrouw dit deed.

Op 17 juni werd H.C.J.L. Borghouts, secretaris-generaal op het departement van Justitie, geïnstalleerd als Commissaris van de Koningin in Noord-Holland. Borghouts was in de jaren zeventig voor de PPR raads-lid in Heemstede geweest en was bij de kamerverkiezingen in mei lijstduwer van GroenLinks. Hij was het eerste lid van GroenLinks dat in deze functie werd benoemd.

In juli werd wegens schending van het ambtsgeheim aangifte gedaan tegen de Wageningse oud-wethouder J. Bogers van GroenLinks, omdat deze op 6 mei aan de voorzitter van de Vereniging Milieu-Offensief had doorgegeven dat een medewerker van deze vereniging zojuist was gearresteerd op verdenking Fortuyn te hebben doodgeschoten. Bogers erkende achteraf dat zijn handelwijze 'niet zo verstandig' was en keerde niet terug in het college van burgemeester en wethouders (*NRC Handelsblad*, 23 juli 2002).

Leefbaar Nederland

Het jaar 2002 begon voor Leefbaar Nederland uiterst veelbelovend, maar eindigde ronduit dramatisch. In de opiniepeilingen bleef de nieuwe partij aanvankelijk maar groeien. Was Leefbaar Nederland in december 2001 goed voor dertien zetels, eind januari 2002 stond zij al op zo'n twintig. De toename kwam vooral op het conto van lijsttrekker Fortuyn. Na een geruchtmakend interview met de partijaanvoerder in *de Volkskrant* van 9 februari, zag het bestuur van Leefbaar Nederland zich gedwongen Fortuyn de laan uit te sturen. Bij de Tweede-Kamerverkiezingen in mei behaalde de partij slechts twee zetels; en tegen het einde van het jaar leek zij na veel intern getwist op sterven na dood.

Leefbaar Rotterdam

Op 20 januari werd in Rotterdam de lokale politieke groepering Leefbaar Rotterdam opgericht. De partij had zich afgeplitst van de Stadspartij Leefbaar Rotterdam, nadat partijleider M. Kneepkens had gebroken met Leefbaar Nederland toen die in de herfst van 2001 Fortuyn als lijsttrekker had aangewezen (zie ook *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 22-23). Na de breuk met Leefbaar Nederland had de Stadspartij de term 'Leefbaar' uit haar naam geschrapt.

Tijdens de oprichtingsbijeenkomst maakte het bestuur van Leefbaar Rotterdam bekend dat Fortuyn bij de gemeenteraadsverkiezingen van 6 maart lijsttrekker zou zijn. Fortuyn meende dat hij de lokale Rotterdamse politiek en de Tweede Kamer zou kunnen combineren. Het Kamerlidmaatschap zou hem drie à vier dagen per week kosten, het raadslidmaatschap één. Het wethouderschap zei hij niet te ambiëren. De tweede plaats werd bezet door de medeoprichter van Leefbaar Rotterdam, R. Sörensen, die ook lid was van Leefbaar Nederland. Twaalfde op de lijst was de Surinaamse R.M. de Faria, in 2001 uitgeroepen tot 'zwarte zakenvrouw van het jaar'. Zij stond eveneens op de kandidatenlijst van Leefbaar Nederland. Na de breuk van deze partij met Fortuyn leidde deze dubbele kandidaatstelling tot politieke onduidelijkheid, zo meende De Faria. Zij koos vervolgens voor Leefbaar Nederland en meldde zich af bij Leefbaar Rotterdam. Zij bleef niettemin op de kandidatenlijst staan, omdat deze inmiddels was ingeleverd bij het plaatselijke stembureau.

De nieuwe politieke groepering bleek bij de Rotterdamse kiezer aan te slaan: een week na de oprichting was zij in de opiniepeilingen al goed voor tien van de 45 raadszetels in de havenstad (zie hierna in deze Kroniek onder LPF).

Leefbaar Nederland en de Vereniging voor Plaatselijke Politieke Groeperingen

De betrekkingen tussen Leefbaar Nederland en lokale politieke groeperingen die al dan niet in hun naam het begrip 'Leefbaar' voerden, waren enigszins gespannen, zo bleek op het congres dat de landelijke Vereniging voor Plaatselijke Politieke Groeperingen (VPPG) op 26 januari in Velsen hield. Centraal op de bijeenkomst stond de relatie tussen de bij de VPPG aangesloten groeperingen en Leefbaar Nederland. Nogal wat lokale partijen hadden zich geërgerd aan de veronderstelling van Leefbaar Nederland-voorzitter J.G. Nagel (en tegelijk leider van Leefbaar Hilversum) dat zijn partij op hun electorale steun zou kunnen rekenen. Zij beschouwden zich bepaald niet als de lokale afdeling van Leefbaar

Nederland, ook al omdat zij veelal niet met de politieke opvattingen van lijsttrekker Fortuyn geassocieerd wilden worden. “Leefbaar Nederland heeft niet het recht om de lokale partijen te annexeren”, zo verklaarde C. Verhoef, lid van de Utrechtse gemeenteraad namens Burger en Gemeenschap (*de Volkskrant*, 28 januari 2002). VPPG-voorzitter H. Jansen stelde dat lokale partijen die zich aan Leefbaar Nederland zouden binden, niet langer lid van de Vereniging konden blijven.

Leefbaar Nederland-lijsttrekker Fortuyn zei in zijn toespraak tot het congres dat zijn partij geen enkele bedoeling had de lokale groeperingen voor haar eigen karretje te spannen. Aan de ene kant nam hij zijn gehoor voor zich in door ter plekke Leefbaar Rotterdam op te geven als lid van de VPPG. Aan de andere kant streek hij tegen de haren van vele aanwezigen in door zijn (hierboven reeds vermelde) opvatting te herhalen dat een combinatie van het lidmaatschap van de Tweede Kamer en de gemeenteraad van Rotterdam geen enkel probleem was, zeker nu de raadsleden na de dualiseringsoperatie geacht werden zich alleen met de hoofdlijnen bezig te houden.

kandidatenlijst Tweede-Kamerverkiezingen 2002

Leefbaar Nederland had zich ten doel gesteld de politiek “dichter bij de kiezer te brengen”. Dit voornemen vormde het uitgangspunt bij de kandidaatstelling voor de Tweede-Kamerverkiezingen. De lijsttrekker diende door het landelijk partijcongres te worden gekozen, maar voor de volgende posities op de lijst zouden de kandidaten in voorverkiezingen door de kiezers per kieskring via internet moeten worden aangewezen – enigszins naar het voorbeeld van de *primaries* in de Verenigde Staten. Op deze wijze zou Leefbaar Nederland in elk kiesdistrict met een andere lijst uitkomen. Vanwege de grote fraudegevoeligheid en de hoge financiële kosten werd dit plan niet uitgevoerd. Op 25 november 2001 besloot het partijcongres vervolgens tot een procedure waarin de volgorde van de kandidaten op de lijst van een kiesdistrict (met uitzondering van nummer een) door de verschillende districtsledenvergaderingen werd bepaald (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 21 en 23). Tegelijk kreeg het hoofdbestuur expliciet de mogelijkheid om een eigen voorstel met betrekking tot de volgorde aan het partijcongres voor te leggen. Dit congres diende de definitieve volgorde vast te stellen.

Op 16 januari presenteerde partijvoorzitter Nagel de groslijst voor de Tweede-Kamerverkiezingen. Er hadden zich 353 kandidaten aangemeld. Van hen waren er 62 afkomstig uit de VVD, 21 uit de PvdA, 21 uit het CDA, achttien uit D66, zes uit de SP en vijf uit GroenLinks (*Nederlands Dagblad*, 22 januari 2002). De antifascistische onderzoeksgroep Kafka beschuldigde elf kandidaten ervan extreem-rechtse

sympathieën te koesteren, wat zou blijken uit het lidmaatschap van de Centrumdemocraten of CP'86. Nagel was van de aantijgingen niet onder de indruk: volgens hem was dit het gevolg van de open kandidaatstellingsprocedure waarvoor Leefbaar Nederland had gekozen. In een later stadium zou het partijbestuur de politieke antecedenten van de kandidaten onderzoeken. Wanneer zou blijken dat een kandidaat een extreem-rechts verleden had, dan zou deze meteen van de lijst worden afgevoerd.

Onder de kandidaten waren een aantal min of meer bekende Nederlanders, zoals de oud-minister van Verkeer en Waterstaat in het kabinet-Den Uyl Th.E. Westerterp, de Amsterdamse officier van justitie F. Teeven en de voorzitter van de Nederlandse Vakbond van Varkenshouders W. van den Brink. Ook het Eerste-Kamerlid van De Groenen, M. Bierman, stond op de lijst. In de pers werden de kandidaten getypeerd als 'tweede garnituur Bekende Nederlanders' (*NRC Handelsblad*, 17 januari 2002). Lijsttrekker Fortuyn was niet echt ingenomen met de lijst; hij vond deze 'een beetje dun'. Tevergeefs hadden hij en het bestuur van Leefbaar Nederland geprobeerd in hun ogen meer prominente kandidaten te vinden. De advocaten A. Moszkowicz en G. Spong, emeritus-hoogleraar anesthesie en columnist van *de Telegraaf* B. Smalhout, IOC-bestuurslid en ex-judoka A. Geesink en televisiepresentatrice C. Keijl hadden een plaats op de kandidatenlijst echter van de hand gewezen.

De oprichters van Leefbaar Nederland – Nagel, W. van Kooten, T. Luiting, B. Schnetz en H. Westbroek – hadden besloten zich niet te kandideren voor een kamerzetel. Zij wilden zo de schijn vermijden dat ze de partij als instrument zagen voor een politieke functie. Afgezien van Westbroek fungeerden zij als lijstduwer. Vanwege het feit dat er op de lijst weinig personen stonden met landelijke politieke en parlementaire ervaring, deed het partijbestuur eind januari een beroep op partijvoorzitter Nagel om zich kandidaat te stellen. Nagel zei eerst te willen wachten op de gemeenteraadsverkiezingen in Hilversum, waar hij voor Leefbaar Hilversum wethouder was. Na de tegenvallende uitslag voor zijn partij – vijf van de veertien zetels gingen verloren – besloot hij zich alsnog voor de Tweede Kamer te kandideren. Nagel kreeg de tweede plaats in het district Haarlem, die correspondeerde met de tiende plek op de landelijke kandidatenlijst.

conflict districtsbesturen met het partijbestuur

In februari werden de kandidatenlijsten in de negentien districten van Leefbaar Nederland opgesteld. Vrijwel overal plaatsten de ledenvergaderingen regionale grootheden bovenaan de lijst (onder de lijsttrekker),

waardoor kandidaten met enige landelijke bekendheid op niet-verkiesbare plaatsen terecht dreigden te komen. Het bestuur van Leefbaar Nederland was niet gediend van deze ontwikkeling en deed een aantal tegenvoorstellen (waartoe het gerechtigd was op grond van het door het congres van november 2001 aangenomen kandidaatstellingsreglement). Zo plaatste het Bierman in Groningen op de tweede positie om “van zijn ervaring als senator gebruik te kunnen maken”. Na protesten van het district Groningen zou Bierman zich echter terugtrekken. Ook in het district Amsterdam greep het bestuur in, waardoor de bijzonder hoogleraar Interculturele Communicatie aan de Universiteit van Amsterdam D. Pinto naar een onverkiesbare plaats zakte – Fortuyn zou niet van hem gecharmeerd zijn. In het district Den Bosch kwam Westerterp vanwege zijn landelijke politieke ervaring op de tweede plek. Varkensboerenleider Van den Brink haakte af, omdat de partijleiding hem geen verkiesbare plaats had toegewezen. Op 24 februari presenteerde het bestuur in Hilversum de aangepaste advieskandidatenlijsten van de districten. Het ingrijpen van het bestuur leidde tot onrust binnen de partij. Op 2 maart belegden dertien van de negentien districtsvoorzitters een spoedvergadering in Heeswijk-Dinther. Zij meenden dat de door de districten opgestelde kieslijsten leidend voor het congres dienden te wezen, en niet de door het bestuur aangepaste lijsten. Volgens J. Jetten, de voorzitter van het district Den Bosch, had het bestuur de regionale lijstvolgorde verstoord door landelijk populaire kandidaten op de lijst te plaatsen. Het bestuur ging aanvankelijk niet op de klachten in, maar aan de vooravond van het partijcongres van 10 maart kwamen de districten en de partijleiding toch tot een zekere overeenstemming. Het congres stelde met enkele kleine wijzigingen de lijsten vast.

breuk lijsttrekker Fortuyn met Leefbaar Nederland

Nog voordat het congres de kandidaatstellingsprocedure had afgerond, was Leefbaar Nederland zijn populaire lijsttrekker Fortuyn kwijtgeraakt. Op 9 februari publiceerde *de Volkskrant* een interview met Fortuyn, waarin deze zich voorstander toonde van een ‘uitermate restrictief vreemdelingenbeleid’. Hij verklaarde dat wat hem betreft geen asielzoeker meer in Nederland werd toegelaten. “Ik vind 16 miljoen Nederlanders wel genoeg. Het is een vol land.” Zo nodig moest het Vluchtelingenverdrag en het Verdrag van Schengen worden opgezegd. Dat Fortuyn zich met deze opvattingen van het officiële standpunt van Leefbaar Nederland ten aanzien van het asielbeleid verwijderde, deerde hem niet; “daar moest ik me maar eens niet zoveel meer van aantrekken”. Hij meende verder dat de voormalige leider van de Centrumdemocraten, J.G.H. Janmaat, voor een deel gelijk had gehad. Anders

dan de extreem-rechtse politicus wilde Fortuyn evenwel geen enkele allochtoon zijn burgerrechten ontnemen. In het vraaggesprek liet de Leefbaar Nederland-lijsttrekker zich verder negatief uit over de islam: “ik haat de islam niet. Ik vind het een achterlijke cultuur... Overal waar de islam de baas is, is het gewoon verschrikkelijk”. Fortuyn ontkende dat hij tot haat aanzette tegen buitenlanders. Hij gaf ook te kennen dat hij het ‘rare’ eerste artikel van de grondwet dat discriminatie verbiedt, wilde afschaffen omdat het een inbreuk zou vormen op de vrijheid van meningsuiting.

Het interview sloeg in als een bom. Politici van alle partijen vielen over Fortuyn heen. VVD-leider Dijkstal noemde het eerste grondwetsartikel “het hart van onze beschaving. Ik betreur zeer diep dat hij dat in discussie brengt”. D66-lijsttrekker De Graaf citeerde het dagboek van Anne Frank. Volgens PvdA-aanvoerder Melkert had Fortuyn een grens overschreden “die je niet mag passeren.... Nederland, wordt wakker”. GroenLinks-leider Rosenmöller verklaarde: “Dit is niet gewoon rechts, maar extreem-rechts” (*NRC Handelsblad*, 11 februari 2002). CDA-leider Balkenende meende dat Fortuyn de rechtsstaat afbrak.

Het bestuur van Leefbaar Nederland kwam 9 februari ’s avonds in spoedzitting bijeen in de bovenwoning van campagneleider K. van der Linden in Hilversum. Na lange gesprekken met Fortuyn – die erkende dat de gepubliceerde tekst juist was – besloot het bestuur met zes tegen twee stemmen de samenwerking met de lijsttrekker op te zeggen. De meerderheid vond dat hij met name met zijn uitspraken over het asielbeleid te ver was gegaan. ’s Avonds laat meldde partijvoorzitter Nagel de inmiddels verzamelde pers: “Nederland is niet vol... Artikel 1 moet niet worden afgeschaft” (*NRC Handelsblad*, 11 februari 2002). Verder was het bestuur unaniem van mening dat lijsttrekker Fortuyn verplicht was congresuitspraken te respecteren en te verdedigen, zo lichtte Nagel een dag later in het televisieprogramma ‘Buitenhof’ het bestuursbesluit toe. Later die dag zei Fortuyn in het programma ‘Netwerk’ te hopen dat de breuk nog kon worden gelijmd. Als dat niet mocht lukken, dan zou hij met een eigen lijst deelnemen aan de Tweede-Kamerverkiezingen. Nagel verklaarde echter dat er niets meer te helen viel, gezien de verschillen in opvatting over het asielbeleid. Fortuyn kondigde vervolgens aan op eigen kracht aan de verkiezingen mee te doen (zie verder in deze Kroniek onder LPF).

Het wegsturen van Fortuyn door het bestuur werd gesteund door een meerderheid van de districtscoördinatoren. Een aantal leden betuigde echter telefonisch sympathie aan Fortuyn. In de opiniepeilingen viel Leefbaar Nederland sterk terug: van 22 zetels in de week vóór het gedwongen vertrek van Fortuyn, naar zestien in de week erna. Een maand later stond de partij in de peilingen op zes zetels.

Het interview in *de Volkskrant* had geen gevolgen voor Fortuyns lijsttrekkerschap van Leefbaar Rotterdam, alhoewel het ook daar niet bij iedereen in goede aarde viel. Op 11 februari besprak het bestuur van de lokale partij de kwestie met Fortuyn. Tweede man op de kandidatenlijst Sörensen verklaarde het niet in alle opzichten met hem eens te zijn, maar geen aanleiding te zien de positie van Fortuyn ter discussie te stellen. Twee andere kandidaat-raadsleden stapten echter op. Ook Schnetz, mede-oprichter van Leefbaar Nederland die als campagneleider van Leefbaar Rotterdam zou fungeren, trok zich terug.

Teeven nieuwe lijsttrekker

Het bestuur van Leefbaar Nederland besloot op 12 februari de kandidaatstellingsprocedure voor een nieuwe lijsttrekker te heropenen. Westbroek, Schnetz en Nagel gaven te kennen niet in aanmerking te willen komen. Uiteindelijk stelden zich zeven personen kandidaat. Het bestuur gaf de voorkeur aan de oud-officier van justitie te Amsterdam en het gewezen VVD-lid F. Teeven. Het partijcongres van 10 maart koos Teeven met 164 van de 228 stemmen tot lijsttrekker. Teeven had eerder al gezegd dat hij geen Fortuyn was. “Ik ben geen denker of schrijver, maar een man van de praktijk” (*Leesbaar Nederland*, april 2002). In zijn toespraak tot het congres stelde Teeven dat alleen erkende politieke vluchtelingen in Nederland mochten worden toegelaten. Verder bepleitte hij de invoering van wettelijke minimumstraffen. Achter Teeven stond als tweede op de landelijke kandidatenlijst Westerterp, die als Teevens ‘*running mate*’ werd gepresenteerd.

programma Tweede-Kamerverkiezingen 2002

Het partijcongres rondde op 10 maart de behandeling van het ontwerp-verkiezingsprogramma af. Het behandelde drie amendementen waaraan het congres in november 2001 niet was toegekomen (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 23). Het voorstel van het bestuur om de WAO aan te passen, was omstreden. De partijleiding wilde de WAO beperken tot ziekten of ongevallen die aan het werk waren gerelateerd. Voor de overige gevallen zou er een WAO op ‘vrijwillige basis’ moet komen. Een meerderheid van het congres wenste echter een ruimere regeling. Niettemin werd het bestuursvoorstel in het verkiezingsprogramma opgenomen. Na het congres werden de paragrafen van het program die betrekking hadden op onderwijs, zorg, staatkundige vernieuwing en verkeer en vervoer, nader uitgewerkt door werkgroepen bestaande uit deskundige partijleden, bestuursleden en kamerkandidaten. Verder stemde het congres in met de financiële onderbouwing van het program.

partijfinanciën

Door het vertrek van Fortuyn raakte Leefbaar Nederland ook in financiële problemen. Al snel lieten makelaar H. Mens en twee andere geldschieters beslag leggen op banktegoeden van Leefbaar Nederland en de Stichting Vrienden van Leefbaar Nederland, de *fundraising*-organisatie van de partij. Het drietal zou in totaal ruim 200.000 euro geschonken hebben aan Fortuyn voor diens verkiezing, en wilde na diens breuk met Leefbaar Nederland dat deze gelden aan Fortuyn ten goede zouden komen. Volgens Nagel was bij deze giften niet nadrukkelijk bepaald dat het geld bestemd was voor de campagne van lijsttrekker Fortuyn. Bovendien kon Leefbaar Nederland de donaties niet teruggeven, omdat de partij daarvoor verplichtingen was aangegaan. Nadat de Stichting Vrienden van Leefbaar Nederland een bankgarantie had afgegeven, besloten twee donateurs het beslag op te heffen. Mens bleef echter teruggave eisen van zijn donatie, maar kwam enkele weken later ook tot een overeenkomst met Leefbaar Nederland.

uitslag Tweede-Kamerverkiezingen 2002

De uitslag van de Tweede-Kamerverkiezingen kwam als een grote teleurstelling voor Leefbaar Nederland. Hoewel de partij na het vertrek van Fortuyn in de opiniepeilingen al dramatisch was gezakt, waren de behaalde twee zetels minder dan waarop was gehoopt. Naast lijsttrekker Teeven was als tweede D. Jense verkozen. Hierdoor viel Westerterp, de beoogde *running mate* van Teeven, uit de boot. Hij vergaarde weliswaar landelijk meer stemmen dan Jense, maar die kreeg van alle kandidaten de meeste voorkeurstemmen in één kiesdistrict (Dordrecht).

Jetten partijvoorzitter

Naar buiten toe was Leefbaar Nederland altijd blijven uitgaan van tien kamerzetels, het minimumaantal dat de partijoprichters Nagel, Van Kooten, Schnetz en Westbroek zich destijds hadden gesteld. Deze laatsten hadden altijd gezegd dat zij zouden terugtreden uit het partijbestuur wanneer dit aantal niet werd gehaald. Westbroek besloot nu de politiek geheel te verlaten. Op 3 juni legde hij het voorzitterschap van de gemeenteraadsfractie van Leefbaar Utrecht neer. Zodra er een opvolger voor hem was gevonden, zou hij uit de raad stappen. Het motief voor zijn vertrek was het veranderde politieke klimaat; na de moord op Fortuyn was Westbroek diverse malen bedreigd.

Nagel, Van Kooten en Schnetz stelden hun functie op het partijcongres van 25 juni ter beschikking. Nagel werd als partijvoorzitter opgevolgd

door Jetten, die 78 van de 158 stemmen verwierf. In 1999 was Jetten nog kandidaat geweest voor het voorzitterschap van de PvdA. Op de bijeenkomst bleek dat er onenigheid bestond over de toekomst van de partij – één van de agendapunten. Zo wilde een deel van de leden – waaronder Westerterp – dat Leefbaar Nederland aansluiting zou zoeken bij de LPF. Partijleider Teeven wilde hiervan echter niets weten. Ook liepen de meningen uiteen over deelname aan de verkiezingen voor de Provinciale Staten in maart 2003. Een aantal leden was hiertegen, teneinde de provinciale partijen niet voor de voeten te lopen. Een evaluatie van de verkiezingsuitslag werd uitgesteld naar een volgend partijcongres. Dit uitstel was voor Westerterp mede aanleiding zijn werkzaamheden als adviseur voor Leefbaar Nederland te staken, zo meldde hij in oktober aan partijvoorzitter Jetten.

Nieuw Nederland

Vlak na de val van het eerste kabinet-Balkenende in oktober kondigde ex-partijvoorzitter Nagel aan met een nieuwe partij – Nieuw Nederland geheten – aan de komende kamerverkiezingen deel te nemen, wanneer pogingen om Leefbaar Nederland nieuw leven in te blazen zouden mislukken. Zijn bedoeling was kiezers die ontevreden waren over de gevestigde partijen, te behouden voor de ‘nieuwe politiek’. Op het congres van Leefbaar Nederland op 27 oktober kreeg Nagel zware kritiek te verduren; zo maakte een congresganger hem uit voor ‘politieke pyromaan’. Nagel verdedigde zich door te zeggen dat deelname van de nieuwe partij nog niet zeker was (*de Volkskrant*, 28 oktober 2002). Op 11 november maakte Nagel bekend dat Nieuw Nederland niet aan de verkiezingen zou meedoen, omdat de kans dat de nieuwkomer voldoende zetels zou halen erg gering was.

kandidatenlijst Tweede-Kamerverkiezingen 2003

Vanwege de vervroegde kamerverkiezingen had het partijbestuur een verkorte kandidaatstellingsprocedure gestart. Door het tijdsgebrek werden er geen verkiezingen voor de kamerkandidaten in de districten gehouden. In plaats daarvan diende het partijbestuur een conceptlijst op te stellen met een regionale spreiding, die dan door het congres moest worden goedgekeurd. Op het partijcongres van 27 oktober werd Teeven met zo’n driekwart van de 150 stemmen tot lijstaanvoerder verkozen. Na zijn verkiezing zei hij bereid te zijn plaats te maken wanneer er een betere kandidaat gevonden zou worden. Over de rest van de kandidatenlijst zou het partijcongres van 17 november zich uitspreken.

bestuurscrisis

Op 13 november trokken vier van de negen leden van het bestuur van Leefbaar Nederland, waaronder partijsecretaris H. ten Cate, zich terug uit onvrede over het functioneren van het bestuur. Vooral partijvoorzitter Jetten moest het ontgelden: hem werd eigenmachtig optreden verweten. In de partij zou het een chaos zijn: zo was er nog geen campagneleider en geen verkiezingsfonds. Bovendien zou de opstelling van de kandidatenlijst voor de kamerverkiezingen “eerder zijn ingegeven door cliëntelisme dan door politieke kwaliteit”, aldus het persbericht van het viertal. Jetten en de overige bestuursleden wezen de kritiek van de hand; zij meenden dat de opposanten nog altijd onder de invloed van de teruggetreden voorzitter Nagel zouden staan. Ten Cate werd ervan beschuldigd dat hij te laat de aanvraag voor de overheidssubsidie ten behoeve van het wetenschappelijk bureau had ingediend, waardoor Leefbaar Nederland 80.000 euro zou zijn misgelopen. Partijleider Teeven was erg ongelukkig met wat hij noemde de ‘LPF-achtige toestanden’ (*de Volkskrant*, 14 november 2002). Hij had tevergeefs gepoogd te bemiddelen.

Op het partijcongres van 17 november wees een meerderheid van de 150 aanwezigen een motie van wantrouwen tegen partijvoorzitter Jetten af, waarmee het congres zich achter de overgebleven bestuursleden schaarde. Dit was voor de Leefbaar Nederland-oprichters Nagel, Westbroek, Schnetz en Luiting aanleiding om als partijlid te bedanken (de vijfde oprichter Van Kooten verbleef in het buitenland). Volgens het viertal zou partijvoorzitter Jetten als een ‘dictator’ Leefbaar Nederland leiden. Politiek leider Teeven zou zich ‘apathisch’ hebben opgesteld (*NRC Handelsblad*, 18 november 2002).

programma en kandidatenlijst Tweede-Kamerverkiezingen 2003

Ook inhoudelijke redenen speelden een rol bij de breuk van het viertal met Leefbaar Nederland. Op het partijcongres van 17 november was het verkiezingsprogramma van mei 2002 bevestigd, zij het met enige wijzigingen. Zo werd besloten het percentage van het Bruto Nationaal Product dat Nederland aan ontwikkelingssamenwerking zou moeten besteden, te verlagen van 0,8 naar 0,7 procent. De gelden die hierdoor vrij kwamen, dienden aan onderwijs te worden besteed. Volgens de vier oprichters had Leefbaar Nederland hiermee zijn “vernieuwende en sociale gezicht definitief verloren” (*de Volkskrant*, 19 november 2002). Op het partijcongres werd de kandidaatstelling voor de Tweede-Kamerverkiezingen afgerond. Zoals vermeld was Teeven al door het partijcongres van 27 oktober tot lijsttrekker verkozen. Nu werd de door het

bestuur opgestelde ontwerpkijslijst van dertig kandidaten vastgesteld. Slechts één tegenkandidaat lukte het om zich een plaats op de lijst te verwerven. Achter Teeven kwam het andere kamerlid, Jense, op de tweede plek. Verrassende derde was mevr. H. van de Linde, de halfzus van de vroegere campagneleider K. van de Linde. De vierde plaats was ingeruimd voor R. Koop, die in 1998 en 2002 als lijsttrekker van de Vrije Indische Partij aan de kamerverkiezingen had deelgenomen.

Ratelband lijsttrekker?

Nog geen maand nadat het partijcongres in oktober Teeven als lijsttrekker had aangewezen, kwam het bestuur van Leefbaar Nederland met een nieuwe lijstaanvoerder op de proppen. Op 22 november presenteerde partijvoorzitter Jetten de entertainer en communicatietrainer E. Ratelband, bekend van zijn uitroep ‘tsjakka’. Teeven reageerde verontwaardigd. Zoals hierboven vermeld had hij op het partijcongres in oktober gezegd desgewenst ruimte te willen maken voor een betere lijsttrekker, maar van Ratelband was hij niet gediend. “Een kermisattractie maakt op de kiezer geen goede indruk”, zo meende hij (*NRC Handelsblad*, 22 november 2002). Hij trok zich meteen terug, gevolgd door de nummers twee en drie van de lijst, Jense en Van de Linde.

In de media werd de aanwijzing van Ratelband gezien als een electorale wanhoopsdaad van de partijleiding. In de peiling stond Leefbaar Nederland op nul zetels; met een bekende lijstaanvoerder zou het tij wellicht gekeerd kunnen worden. “Teeven heeft niet het charisma en de babbels”, zo lichtte voorzitter Jetten zijn voordracht toe (*NRC Handelsblad*, 23 november 2002). Een tournee van Ratelband om zich voor te stellen aan de leden, trok echter weinig publiek.

In de achterban van Leefbaar Nederland leidde de vervanging van Teeven door Ratelband tot grote onrust. De voorzitters van de partijdistricten wezen de nieuwe kandidaat af. Het ingelaste partijcongres van 8 december moest uitkomst brengen. Een motie van wantrouwen tegen het bestuur die was ingediend door Teeven en Jense behaalde wel een meerderheid, maar niet de statutair benodigde tweederde (160 voor; 86 tegen; enige tijd na het congres bleek dat niet alle volmachten ten gunste van Teeven door het zittende bestuur bij de stemming waren ingebracht). Teeven trok zich daarop als kandidaatlijsttrekker terug. Het congres wees vervolgens Ratelband af als nieuwe lijsttrekker. In twee stemmingen kreeg hij 73 stemmen, twee minder dan Van de Linde, die zich tijdens de vergadering kandidaat had gesteld. Zij was medewerkster van de Tweede-Kamerfractie van Leefbaar Nederland. Met haar 22 jaar was zij naar alle waarschijnlijkheid de jongste lijsttrekker in de Nederlandse parlementaire geschiedenis. Nadat Van de Linde was verkozen,

trad het bestuur van Leefbaar Nederland af, inclusief voorzitter Jetten. H. van Galen, bestuurder van het district Limburg, werd interim-voorzitter.

Lijst Ratelband

Direct nadat hij de strijd om het lijsttrekkerschap van Leefbaar Nederland had verloren, besloot Ratelband een eigen partij op te richten, de LijstRatelband.nl. Hij had slechts een dag de tijd om een kandidatenlijst op te stellen en de benodigde 570 handtekeningen (ondersteuningsverklaringen) verdeeld over de negentien kiesdistricten bijeen te halen, aangezien deze op 10 december bij de Kiesraad dienden te zijn ingeleverd. Op de kandidatenlijst stonden na lijstaanvoerder Ratelband op de tweede, derde en vijfde plek ex-leden van Leefbaar Nederland; achter-eenvolgens mevr. I. Hogenbirk en de oud-bestuursleden Jetten en F. Schirris.

Lijst Pim Fortuyn (LPF)

Het jaar 2002 was voor de LPF een bizar jaar. In februari werd de partij opgericht. Op 6 mei werd haar oprichter en politiek leider W.S.P. Fortuyn vermoord. Negen dagen later behaalde de LPF bij de Tweede-Kamerverkiezingen 26 zetels – veel meer dan een nieuwkomer vóór haar ooit had behaald. In juli trad de LPF toe tot de regering. Nog geen drie maanden later leidde grote interne onenigheid al weer tot de val van het kabinet. In deze korte tijd wisselde de fractie twee keer van voorzitter, en werden er drie leden buiten de deur gezet. In de opiniepeilingen van Interview/NSS stond de LPF aan het einde van 2002 op slechts zeven zetels.*)

oprichting Lijst Pim Fortuyn (LPF)

Op 9 februari kwam het tot een breuk tussen Leefbaar Nederland en Fortuyn, die in november 2001 tot lijsttrekker van deze partij was gekozen. Aanleiding was het interview van Fortuyn in *de Volkskrant* van 9 februari 2002 (zie in deze Kroniek onder Leefbaar Nederland). Toen het bestuur van Leefbaar Nederland een toenaderingspoging van Fortuyn had afgewezen, besloot de laatste met een eigen lijst deel te nemen aan de verkiezingen. Fortuyn had aanvankelijk de moed verloren,

---

*) Voor deze paragraaf over de LPF is ook gebruik gemaakt van J. Chorus en M. de Galen, *In de ban van Fortuyn. Reconstructie van een politieke aardschok*, Amsterdam, 2002.

maar zijn vrienden A.F.Th. de Booij – eigenaar van ‘Speakers Academy’, een organisatiebureau dat voor bekende Nederlanders (waaronder Fortuyn) spreekbeurten arrangeert –, de vastgoedhandelaar J.G.W. Dost en de atoomfysicus en ondernemer P.J.K. Langendam wisten hem over te halen. Op 14 februari richtten zij de Politieke Vereniging ‘Lijst Pim Fortuyn’ (LPF) op. Fortuyn zelf werd voorzitter, Dost vice-voorzitter, Langendam secretaris-penningmeester en De Booij tweede secretaris. Een dag later werd de LPF bij de Kiesraad ingeschreven. De partij stelde in alle negentien kieskringen coördinatoren aan die als taak hadden ervoor te zorgen dat overal tijdig de dertig vereiste handtekeningen werden gezet.

kandidatenlijst Tweede-Kamerverkiezingen 2002

Voor de rekrutering van de kandidaten had Fortuyn weinig tijd, omdat uiterlijk 2 april de kandidatenlijst moest zijn ingediend. Op 21 maart presenteerde de partijleider zijn selectie. Na Fortuyn kwam op de tweede plaats J.M. Varela, een allochtoon van Kaapverdiaanse afkomst en bedrijfseconoom bij een cosmeticabedrijf. De derde positie was toegewezen aan oud-CDA-er J.L. Jansen van Raay, lid van het Europees Parlement in de jaren 1979-1996. Als enige vrouw bij de eerste vijftien kandidaten stond op nummer vier de landbouwdeskundige mevr. W.E. de Jong. Zij werd gevolgd door de oud-hoofddirecteur van het weekblad *Elsevier*, F.A. Hoogendijk, die na vijftig jaar zijn lidmaatschap van de VVD had opgezegd. De zesde plaats was ingeruimd voor M. Herben, die voorlichter was op het ministerie van Defensie. Hij werd meteen als woordvoerder van de LPF aangewezen. Boerenleider W. van den Brink (die zich eerder kandidaat had gesteld voor Leefbaar Nederland) trok zich vlak voor de presentatie terug, omdat hij ontevreden was over de onverkiesbare 43-ste plaats die hem was toebedeeld. Toen kandidaat nummer twintig van haar positie op de lijst afzag, kreeg Van den Brink deze toegewezen.

Van de eerste 32 kandidaten waren er acht afkomstig van de lijst van Leefbaar Nederland. Eerder had Fortuyn verklaard geen kandidaten van zijn vorige partij te willen; “dat zijn opportunisten” (*NRC Handelsblad*, 22 maart 2002). Het merendeel van de kandidaten had zich zelf bij Fortuyn gemeld; vrijwel niemand had politieke ervaring.

problemen met enkele kamerkandidaten

Al snel na de presentatie van de lijst raakten enkele kandidaten in opspraak. Tegen de op nummer zeven staande M. Kievits, docent aan het Landelijk Selectie- en Opleidingsinstituut (LSOP) van de politie,

bleek aangifte te zijn gedaan wegens mishandeling en bedreiging. Ook zou hij enkele jaren eerder door zijn werkgever zijn gestraft vanwege seksuele intimidatie. Vlak voordat de kandidatenlijsten bij de Kiesraad moesten worden ingeleverd, schrapte de LPF Kievits van de lijst. Kievits ontkende alle beschuldigingen en spande een rechtzaak aan tegen het LSOP. In mei oordeelde de rechter dat het LSOP openlijk diende te verklaren dat Kievits nooit beschuldigd was van seksuele intimidatie.

Ook rond de op de dertiende plaats gekandideerde exploitant van pornosites C. Eberhard ontstond rumoer. Volgens vice-voorzitter Schnetz van Leefbaar Nederland zou hij het bestuur van die partij geld hebben aangeboden in ruil voor een plaats op de kandidatenlijst van Leefbaar Nederland voor de kamerverkiezingen. Eberhard gaf toe dat hij had aangeboden financieel bij te dragen aan de verkiezingscampagne van Leefbaar Nederland, maar ontkende dat hij zo een zetel zou hebben willen 'kopen'. Later werd bekend dat hij in zijn sollicitatiebrief aan de LPF deze partij eveneens geld in het vooruitzicht had gesteld.

Ook de op nummer 24 geplaatste optometrist Th. de Graaf zou tijdens zijn sollicitatie als kamerkandidaat de LPF hebben voorgesteld geld te doneren. Hij zou 25.000 euro hebben aangeboden. Naar aanleiding van deze geruchten verzocht kamervoorzitter F.W. Weisglas in oktober justitie een onderzoek in te stellen. In november besloot het openbaar ministerie bij gebrek aan bewijs van vervolging af te zien.

In april ontzegde het bestuur van de LPF Eberhard en de nummer zestien op de kandidatenlijst, H. Smolders, de toegang tot het partijbureau. Aanleiding was een klacht die twee vrouwelijke kamerkandidaten van de LPF, mevr. I. Pantelic en mevr. A. Viljac, het partijbestuur deden toekomen. Het tweetal werkte als vrijwilliger op het partijbureau. Volgens hen zouden Smolders, die belast was met de dagelijkse leiding van het kantoor, en partijbestuurder Langendam zich schuldig hebben gemaakt aan 'seksistische avances' (*de Volkskrant*, 24 april 2002). Nadat zij hun duidelijk hadden gemaakt daarvan niet gediend te zijn, zou Smolders Viljac van de kandidatenlijst hebben gehaald en Pantelic op een onverkiesbare plaats hebben gezet. Toen Eberhard het voor de beide kandidates opnam, zou hij slaande ruzie met Smolders hebben gekregen. Zowel Eberhard als Smolders kregen daarop van het partijbestuur te horen dat zij tot 15 mei zich niet meer op het partijbureau mochten vertonen. Fortuyn zelf wilde zich niet met de kwestie bezig houden; hij deed deze af als 'een kantoorruzie van zestien in het dozijn' (*NRC Handelsblad*, 24 april 2002).

gemeenteraadsverkiezingen

Inmiddels was Fortuyn ook lijsttrekker geworden van Leefbaar Rotterdam (zie in deze Kroniek onder Leefbaar Nederland). Eind februari besloot hij voor Leefbaar Rotterdam geen campagne meer te voeren op straat. Tijdens de opnames voor een televisiespotje bij een metrostation werd hij door een groepje allochtone jongeren uitgescholden voor racist en fascist en met stenen bedreigd.

In de weken tussen de oprichting van de LPF en de gemeenteraadsverkiezingen was de partij van Fortuyn in de opiniepeilingen omhoog geschoten. Op 27 februari meldde het onderzoeksbureau Nipo dat de LPF twintig zetels zou halen. De andere partijen begonnen fel stelling te nemen tegen Fortuyn. De PvdA opende tijdens de campagne voor de raadsverkiezingen de aanval op Fortuyn (zie ook in deze Kroniek onder 'hoofdmomenten'). Premier Kok meende dat Fortuyn geen oplossingen bood, en hij suggereerde dat zijn opponent haat zaaide en mensen tegen elkaar opzette. Op 6 maart, de dag van de raadsverkiezingen, nam Kok het woord 'haat' weer terug. Ook de VVD kritiseerde Fortuyn heftig. Begin maart noemde oud-partijleider Bolkestein Fortuyn 'de Emile Ratelband van de politiek' (*NRC Handelsblad*, 5 maart 2002), die wat hem betreft niet als coalitiepartner in aanmerking kwam.

Leefbaar Rotterdam

De gemeenteraadsverkiezingen op 6 maart verliepen voor Leefbaar Rotterdam zeer succesvol. De nieuwkomer behaalde onder leiding van Fortuyn in de havenstad maar liefst zeventien van de 45 zetels. Behalve de ChristenUnie moesten alle andere partijen zetels inleveren. De opkomst bedroeg 54,7%; ruim 6% meer dan in 1998. Duitse en Belgische kranten spraken van 'zwarte woensdag' en trokken vergelijkingen met de verkiezingszege van het Vlaams Blok in Antwerpen (*Trouw*, 9 maart 2002). Van F. Dewinter, de leider van het Vlaams Blok, kreeg Fortuyn – door hem niet gewenste – gelukswensen. Op de avond van de verkiezingen deed Fortuyn mee aan het op televisie uitgezonden lijsttrekkersdebat, waar hij de partijleiders van de PvdA en de VVD, Melkert en Dijkstal, te kijk zette (zie in deze Kroniek onder 'hoofdmomenten').

Meteen na de verkiezingen splitste N. Kok zich van de fractie van Leefbaar Rotterdam af; hij besloot zelfstandig verder te gaan. Al voor de verkiezingen had hij zich van Fortuyn gedistantieerd vanwege diens opvattingen over asielzoekers. Wel zitting in de fractie van Leefbaar Rotterdam nam De Faria, die eerder had aangekondigd af te zien van haar zetel vanwege haar landelijke kandidatuur voor Leefbaar Nederland (zie in deze Kroniek onder Leefbaar Nederland).

De vorming van het college van burgemeester en wethouders verliep aanvankelijk stroef. Onder leiding van een ‘informatuur’ (de hoogleraar politicologie M.P.C.M. van Schendelen) kwam er uiteindelijk een college tot stand tussen Leefbaar Rotterdam, het CDA en de VVD. Voor het eerst sinds de Tweede Wereldoorlog maakte de PvdA geen deel uit van het Rotterdamse gemeentebestuur. Leefbaar Rotterdam leverde drie wethouders (waaronder De Faria); de beide andere coalitiepartijen elk twee. Eind april werd het nieuwe college geïnstalleerd.

In juni zocht het Vlaams Blok toenadering tot Leefbaar Rotterdam. Twee fractieleden, M.J. Smit en H.G. Maronier, zouden belangstelling hebben voor een nadere kennismaking; de rest van de fractie wilde hier niets van weten. Een maand later haalde Smit – eerder lid van de VVD – de pers door een verbod te bepleiten op de voertalen Arabisch, Marokkaans en Turks in de moskeeën in Rotterdam. Verder meende hij dat Somaliërs die de wet hadden overtreden, het land uit moesten. Smit kreeg in oktober een waarschuwing van fractieleider Sörensen, toen bekend werd dat hij onder een pseudoniem deelnam aan extreemrechtse discussiefora op internet. Ook kreeg hij een spreekverbod opgelegd.

programma Tweede-Kamerverkiezingen 2002

Op 14 maart presenteerde Fortuyn in het perscentrum Nieuwspoort in Den Haag zijn boek *De puinhopen van acht jaar paars. Een genadeloze analyse van de collectieve sector en aanbevelingen voor een krachtig herstelprogramma*, dat als verkiezingsprogramma van de LPF zou fungeren. Twee dagen eerder lag het echter al in de winkel. In zijn boek nam Fortuyn de beide paarse kabinetten zwaar onder vuur: zij waren verantwoordelijk voor de wachtlijsten in de gezondheidszorg, de schaalvergroting in het onderwijs en de slechte staat van dienst van het openbaar vervoer. Bovendien zouden de paarse politici zich weinig van de kiezer aantrekken. Op het terrein van de sociale zekerheid deed Fortuyn ingrijpende voorstellen: zo wilde hij de WAO-utkeringen beperken tot mensen met een “objectief meetbare ziekte die gerelateerd is aan het werk” (*Trouw*, 13 maart 2002) en de individuele huursubsidie afschaffen. Verder meende hij dat Nederland alleen vluchtelingen uit omliggende landen moest toelaten. Het verdrag van Schengen moest worden opgezegd en nationale grenscontroles weer worden ingevoerd. Ook wilde Fortuyn een verbod op hoofddoekjes bij de politie, justitie en in de gezondheidszorg. Verder was hij voorstander van een gekozen minister-president.

De leiders van de grote partijen reageerden afwijzend op het program van Fortuyn. PvdA-lijsttrekker Melkert meende dat Nederland door de

plannen van Fortuyn ‘minder sterk en minder sociaal’ zou worden. Evenals D66-lijstaanvoerder De Graaf sloot hij samenwerking met Fortuyn na de verkiezingen uit. GroenLinks-leider Rosenmöller vond het program ‘uitgesproken nationalistisch en isolationistisch’ (*NRC Handelsblad*, 14 maart 2002). De lijsttrekkers van het CDA en de VVD waren eveneens teleurgesteld over de voorstellen van Fortuyn. Balkenende miste aandacht voor de morele kant van de samenleving; Dijkstal constateerde dat de financiële onderbouwing ontbrak. Beiden hielden echter de mogelijkheid van een coalitie open. Voor Fortuyn was dit aanleiding om te concluderen dat zich een coalitie van CDA, VVD en de LPF uitkristalliseerde. Wat hem betreft zou die onder leiding van VVD-corifee H. Wiegel komen te staan.

Twee dagen vóór de kamerverkiezingen presenteerde de LPF nog de financiële onderbouwing van haar programma. De partij wilde onder meer het ‘kwartje van Kok’ (een extra heffing op brandstof) teruggeven aan de automobilisten. Ook diende de belasting op erfenissen te worden verlaagd. Daarnaast bepleitte de LPF meer steun voor startende ondernemers.

demonisering I

De officiële presentatie van het boek *De puinhopen van acht jaar paars* werd verstoord door enkele actievoerders die tot de zogeheten ‘Biologische Bakkers Brigade’ behoorden. Zij wierpen Fortuyn drie stinkende taarten in het gezicht. “De taarten dienen het charisma van de onaanastbare extreem-rechtse populist te doorbreken en hem van zijn voetstuk te stoten”, zo luidde hun verklaring (*de Volkskrant*, 15 maart 2002). Fortuyn stelde de PvdA verantwoordelijk: zowel in Rotterdam als op landelijk niveau zou deze partij bezig zijn ‘mij te demoniseren’ (*Trouw*, 15 maart 2002). Hij deed een klemmend beroep op premier Kok om hem bescherming te bieden. Een week later deed Fortuyn aangifte tegen de actievoerders. Op 14 mei arresteerde de politie drie verdachten, die in oktober tot een boete van 500 euro werden veroordeeld.

Op 17 maart noemde minister van Financiën G. Zalm Fortuyn in een televisieprogramma ‘een gevaarlijke man’. Fortuyn zou kiezersbedrog plegen door zaken veel te simpel voor te stellen.

generaal pardon

In de campagne voor de Tweede-Kamerverkiezingen verraste Fortuyn vriend en vijand door plotseling in een vraaggesprek met een aantal regionale dagbladen een generaal pardon te bepleiten voor alle illegalen die langer dan vijf jaar in Nederland woonden, goed Nederlands konden

spreken en van ‘onbesproken gedrag’ waren – naar schatting zo’n 6.000 personen (*Trouw*, 4 mei 2002). De migranten die op de lijst van de LPF stonden, hadden hem ervan overtuigd dat er iets gedaan moest worden aan deze schrijnende gevallen. Als tegenprestatie wilde hij dat het toelatingsbeleid een stuk strenger zou worden.

De VVD-woordvoerder asielbeleid in de Tweede-Kamer, H. Kamp, reageerde verbijsterd. Hij meende dat dit voorstel het hele vreemdelingenbeleid zou ondergraven. “Dit hebben zelfs GroenLinks en de SP nog nooit voorgesteld. Ik ben me rot geschrokken” (*NRC Handelsblad*, 4 mei 2002). Ook CDA en PvdA reageerden afwijzend.

moord op Fortuyn

Op 6 mei werd Fortuyn in het Mediapark te Hilversum doodgeschoten (zie in deze Kroniek onder ‘hoofdmomenten’). Binnen de LPF was de verslagenheid en ontredde groot. Kandidaat-kamerleden en bestuursleden verzamelen zich in het partijkantoor in Rotterdam. Partijsecretaris Langendam was ‘totaal kapot’. Meteen na de moord beschuldigde LPF-woordvoerder Herben de linkse partijen er op de televisie van dat zij een klimaat hadden geschapen waarin de moord kon gebeuren. Volgens Herben was er sinds de gemeenteraadsverkiezingen sprake van “een haatcampagne van links, de PvdA voorop” (*Trouw*, 7 mei 2002). Na een telefoongesprek met premier Kok bond Herben in en riep hij op tot kalmte.

De volgende dag sprak een delegatie van het kabinet met een vertegenwoordiging van de LPF over de verkiezingen. Naast de partijbestuurders Langendam, De Booij en Dost en de kamerkandidaten Varela, De Jong en Herben maakte ook Fortuyns broer Marten hiervan deel uit. Op aandrang van de LPF besloot de regering de verkiezingen op 15 mei te laten doorgaan. Na afloop maakten premier Kok en LPF-woordvoerder Herben de uitkomsten van het overleg aan de pers bekend.

Makelaar H. Mens, één van de geldschietters van de LPF en een persoonlijke vriend van Fortuyn, verklaarde op 6 mei ‘s avonds dat de LPF beter opgeheven kon worden. Fortuyn zou zich tegenover hem bezorgd hebben getoond over de kwaliteit van een aantal LPF-kandidaten.

partijleiderschap

Met het wegvallen van Fortuyn was de LPF haar leider kwijt – de aanvoerder van de kandidatenlijst en de voorzitter van de partij. Op 7 mei zou Dost Fortuyns broer Marten hebben gepolst voor het leiderschap van de LPF, zo werd later bekend. M. Fortuyn zou het aanbod van de hand hebben gewezen. De Booij trok zich die dag terug uit de leiding

van de LPF. Eveneens op 7 mei wezen de kamerkandidaten van de LPF Langendam als voorlopige partijvoorzitter aan. Uit respect voor Fortuyn besloten zij pas na de verkiezingen een nieuwe partijleider aan te wijzen. Totdat het zover was, zou Herben als voorlopige partijleider fungeren.

Op 10 mei, de dag van de teraardebestelling van Fortuyn, eiste Dost onverwachts op de televisie het partijleiderschap op: “ik ben altijd op de achtergrond gehouden, maar nu ben ik de leider en niemand anders”. Dosts uitspraken ontlokten onmiddellijk een reactie van Herben: “voorlopig zet ik de lijnen uit” (*de Volkskrant*, 13 mei 2002). Een dag later zei Dost dat hij nogal emotioneel had gereageerd omdat De Booij hem niet voor de begrafenis van Fortuyn had uitgenodigd. Dost bood zijn verontschuldiging aan partijvoorzitter Langendam aan.

Zeer kort na zijn aantreden als voorzitter kondigde Langendam zijn terugtreden al weer aan. In een interview had hij de PvdA en Groen-Links medeverantwoordelijk gesteld voor de moord op Fortuyn: “de kogel kwam van links, niet van rechts” (*het Parool*, 13 mei 2002). De leiders van andere partijen reageerden verontwaardigd. Premier Kok vond de uitspraak ‘ontstellend’; Rosenmöller sprak van stemmingmakerij (*Trouw*, 14 mei 2002). Interim-partijleider Herben weigerde zich echter te distantiëren van de uitlatingen van de LPF-voorzitter. Op 14 mei nam het LPF-bestuur echter wel afstand van de uitspraken van Langendam. Deze liet weten zijn excuses aan te bieden. “Ik ontken dat mensen medeverantwoordelijk zijn voor de moord. Ik betreur het als mensen het zo opvatten” (*NRC Handelsblad*, 14 mei 2002). Langendam kondigde aan direct na de kamerverkiezingen te zullen aftreden; hij meende dat zijn positie als partijvoorzitter door het incident onhoudbaar was geworden. Ondanks deze toezegging bleef hij voorlopig aan.

uitslag Tweede-Kamerverkiezingen

De verkiezingen bleken een eclatant succes voor de LPF. De partij behaalde maar liefst 17% van de stemmen – goed voor 26 zetels (zie tabel 2 alsmede het artikel van V. Mamadouh en H. van der Wusten in dit Jaarboek). Nog niet eerder in de parlementaire geschiedenis was een electorale debutant zo succesvol geweest.

Omringd door de media hield de LPF haar verkiezingsavond in het zwaar beveiligde Hotel Des Indes in Den Haag. Zanger G. Joling zong een overwinningslied, ‘At your service’ geheten. Herben hield een toespraak.

Herben voorzitter Tweede-Kamerfractie

Op 16 mei kwam de Tweede-Kamerfractie van de LPF voor het eerst bijeen. Zij koos Herben als haar voorzitter. Hij versloeg onder anderen Hoogendijk en Varela, die vice-fractievoorzitter werden. Mevr. R.R.P. Bijlhout en J. Eerdmans werden fractiesecretaris. De Jong, die zichzelf als opvolger van Fortuyn zag, was niet aanwezig bij de verkiezing. Door alle emoties na de moord op Fortuyn was zij overspannen geraakt.

De gewezen voorlichter van het ministerie van Defensie Herben zag zichzelf als de persoon binnen de LPF die het best op de hoogte was van het gedachtegoed van Fortuyn, ook al omdat hij geruime tijd met Fortuyn door het land was getrokken: “ik kan alles wat hij dacht dromen” (*NRC Handelsblad*, 17 mei 2002). Aanvankelijk was hij actief voor Leefbaar Nederland, maar nadat Fortuyn met deze partij had gebroken, ging hij over naar de LPF. Eind juni kwam hij in opspraak toen Schnetz, de voormalige vice-voorzitter van Leefbaar Nederland, liet weten dat Herben in januari 2002 tegen hem had gezegd dat Fortuyn drugs zou gebruiken (*de Volkskrant*, 26 juni 2002). Herben zou dat hebben gedaan tijdens een gesprek over een eventuele plaats op de kandidatenlijst van Leefbaar Nederland om zo een hogere plaats af te dwingen. Herben ontkende de beschuldigingen en noemde ze een ‘kwalijke hetze’ (*de Volkskrant*, 27 juni 2002).

Op de eerste fractievergadering bleek dat de zevende kandidaat op de lijst, A. Peperkoorn, zich had teruggetrokken. Zijn plaats werd ingenomen door H.H.R. Wijschenk. Een dag later bedankte L. Geurts voor het kamerlidmaatschap, nadat bekend was geworden dat hij zich ten onrechte had uitgegeven voor doctorandus in de bedrijfseconomie.

kabinetsformatie

Gezien de verkiezingsuitslag lag het voor de hand dat de LPF deel zou gaan uitmaken van de regeringscoalitie. Op 21 mei verklaarde informateur Donner dat hij een coalitie van de LPF met het CDA – de andere grote winnaar van de verkiezingen – op het oog had, met mogelijk een derde partij. In de formatie was fractievoorzitter Herben de onderhandelaar namens de LPF. Hij werd gesecundeerd door vice-fractievoorzitter Hoogendijk en fractiesecretaris Eerdmans (zie voor het inhoudelijke verloop van de kabinetsformatie in deze Kroniek onder ‘hoofdmomenten’).

Tijdens de formatieonderhandelingen werd Herben kritisch gevolgd op de diverse internet-sites die aan Fortuyn waren gewijd. In vele reacties werd zijn optreden als kleurloos bestempeld. Ook zou hij zich teveel laten ‘inpakken’ door de onderhandelaars van het CDA en de VVD,

Balkenende en Zalm (*de Volkskrant*, 12 juni 2002). Ook binnen de fractie leefde kritiek, onder meer omdat Herben akkoord zou zijn gegaan met de teruggave op termijn van het 'kwartje van Kok' aan de automobilisten. De op 3 juli gehouden algemene ledenvergadering van de LPF toonde zich echter in overgrote meerderheid tevreden over de door Herben behaalde resultaten.

Nadat op 4 juli Balkenende tot formateur was benoemd, kwamen de onderhandelaars op 11 juli tot een definitief akkoord over de verdeling van de posten in het nieuwe kabinet. De LPF kreeg het ministerie van Economische Zaken, Volksgezondheid, Verkeer en Waterstaat en van Integratie toebedeeld, en een aantal zware staatssecretariaten. Herbens fractie was echter ontevreden, omdat de LPF de voor het gewenste stringente veiligheidsbeleid onmisbare departementen van Justitie of Binnenlandse Zaken niet had gekregen. Herben werd tweemaal teruggestuurd naar de onderhandelingstafel. Toen aan de portefeuille van de door de LPF aan te wijzen minister van Integratie de post Vreemdelingenbeleid werd toegevoegd, stemde de fractie in.

Na het akkoord over de zetelverdeling had de LPF grote moeite met het vinden van geschikte kandidaten. Eigenlijk was het alleen zeker dat oud-PvdA-lid Bomhoff voorgedragen zou worden als minister van Volksgezondheid en als vice-premier voor de LPF. Nadat het CDA en de VVD op 15 juli hun bewindsliedenploeg rond hadden, maande formateur Balkenende Herben tot spoed aan. Nogal wat aangezochte kandidaten lieten echter weten geen belangstelling te hebben. Ook medepartijoprichter De Booij – die met de gewezen topman van McKinsey, W. Huibregtsen, betrokken was bij het rekruteren van kandidaten – weigerde een post. Op 16 juli had Herben zijn lijst rond. Tot ergernis van formateur Balkenende waren de namen al bekend voordat hij de kandidaten zelf had kunnen spreken (zie voor de LPF-bewindslieden verder in deze Kroniek onder 'hoofdmomenten').

kortstondig staatssecretariaat Bijlhout

De enige bewindspersoon die uit de Tweede-Kamerfractie kwam was Bijlhout: zij werd staatssecretaris van Emancipatie en Gezinszaken. Bijlhout was de eerste vrouwelijke allochtone bewindspersoon in de Nederlandse parlementaire geschiedenis. Zij was afkomstig uit Suriname en lid geweest van de Volksmilitie van legerleider Bouterse, die in 1980 aan de macht was gekomen. Bijlhout verklaarde dat zij vóór de Decembermoorden in 1982 daar weer was uitgestapt. Op de dag van de beëdiging van het kabinet-Balkenende op 22 juli werd bekend dat zij pas in de loop van 1983 de Volksmilitie vaarwel had gezegd. Na spoedberaad met premier Balkenende en vice-premier Bomhoff stelde zij haar

portefeuille ter beschikking. Hoewel Bijlhout nog geen acht uur in functie was geweest, had zij twee jaar recht op wachtgeld. De vier regiocoördinatoren van de LPF in Zuid-Holland waren van mening dat zij hiervan maar een deel mocht accepteren en dat zij beter de partij kon verlaten. De Tweede-Kamerfractievoorzitter Herben daarentegen zag Bijlhout later graag via een opengevallen plaats weer in de fractie terugkeren.

Als opvolger van Bijlhout stelde Herben mevr. F. de Vilder voor, een voormalig hotelmanager en een buurvrouw van Hoogendijk, zo lekte op 25 juli uit. Pas na twee weken had zij een – informeel – gesprek met premier Balkenende, nadat deze van vakantie was teruggekeerd. Volgens de media zou de premier zijn bedenkingen hebben gehad bij de voordracht. De Vilder besloot hierop van het staatssecretariaat af te zien: zij achtte zichzelf niet geschikt. Begin september schoof de LPF K.L. Phoa naar voren. Phoa was directeur van de Stichting Verantwoord Alcoholgebruik en de vader van de vriendin van LPF-kamerlid Varela. Op 9 september werd Phoa beëdigd.

publieke omroepen en de LPF

Tijdens de kabinetsformatie raakte de verhouding tussen de LPF en de publieke omroepen ernstig verstoord. Op 2 juli merkte Herben in het *Algemeen Dagblad* op met de omroepen nog “een appeltje te schillen” te hebben. Hij meende dat de LPF sinds de raadsverkiezingen van maart door de publieke omroepen alleen maar zou zijn tegengewerkt. Een paar dagen later zei Bijlhout – toen nog mediaspecialist van de LPF-fractie – dat programma’s als het ‘Journaal’ of ‘Den Haag Vandaag’ niet objectief over de LPF zouden berichten. Zij deelde mee dat de LPF tijdens de formatie had voorgesteld een onafhankelijke commissie in te stellen die toezicht moest houden op de publieke omroepen. “Dan kunnen wij het mediabeleid schrijven en die commissie laten controleren of de omroepen zich daaraan houden” (*de Volkskrant*, 5 juli 2002). Beoogd coalitiepartner CDA was hiervan echter niet gediend en wees de uitlatingen van Herben en Bijlhout van de hand. De NOS en de Nederlandse Vereniging van Journalisten reageerden bezorgd. Na de Algemene Beschouwingen verklaarde Herben op 25 september dat de openstaande rekening van de LPF met de publieke omroepen was vereffend door de tijdens de formatie afgesproken korting van 30 miljoen euro op het omroepbudget.

demonisering II

Na de moord op Fortuyn onderzochten de advocaten G. Spong en O. Hammerstein – gesteund door het LPF-bestuur – de mogelijkheid van

het indienen van een strafklacht tegen een aantal politici en journalisten wegens het aanzetten tot haat tegen Fortuyn. Fortuyn zou dit al eerder met beide advocaten hebben besproken, voor het geval hem iets zou overkomen. Op 13 mei deed het duo samen met LPF-voorzitter Langendam aangifte tegen onder meer medewerkers van *NRC Handelsblad* en *Trouw*, en de politici M. van Dam (PvdA), D66-lijsttrekker De Graaf, VVD-voorzitter B. Eenhoorn en het PvdA-Tweede-Kamerlid R. Oudkerk. De aangeklaagden werden niet verantwoordelijk gehouden voor de moord op Fortuyn, maar zij zouden hem wel “op kwalijke wijze in verband (hebben) gebracht met het nazisme” (*de Volkskrant*, 14 mei 2002).

Op 4 juni besloot het openbaar ministerie van vervolging af te zien. Spong en Hammerstein tekenden tegen deze beslissing hoger beroep aan bij het gerechtshof in Den Haag. Partijleider Herben zei vlak daarna dat de fractie de aanklacht niet steunde. Hij deed een beroep op het net aangetreden interim-bestuur van de LPF om zich eveneens hiervan verre te houden. De broer van Fortuyn, Marten, wilde dat de zaak werd doorgezet. Advocaat Spong verklaarde enkele dagen later dat het beroep bij het gerechtshof mede namens de LPF was ingediend: Dost had zijn handtekening onder het klaagschrift gezet. Eind juli lekte uit dat Herben op 13 juni eveneens achter de beroepsprocedure stond, maar dat om politiek-strategische redenen ‘*low profile*’ wilde houden (*Trouw*, 27 juni 2002).

Eerder al, op 14 mei, hadden minister De Vries van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties en minister Korthals van Justitie de onafhankelijke Commissie Feitenonderzoek Veiligheid en Beveiliging Pim Fortuyn geïnstalleerd. Deze commissie had tot taak te onderzoeken of de overheid voldoende maatregelen had genomen ‘met betrekking tot de veiligheidssituatie van Pim Fortuyn’ (zie voor het rapport van deze commissie en de reactie van de LPF daarop in deze Kroniek onder ‘hoofdmomenten’).

partijcrisis

Al snel na de Tweede-Kamerverkiezingen belandde de LPF in een diepe crisis. In de partij was onrust ontstaan over het gebrekkige functioneren van de partijorganisatie. Het partijbureau reageerde nauwelijks op brieven, e-mails en telefoontjes, en de ledenadministratie zou niet goed bijgehouden worden. Ook bestond er twijfel over de wijze waarop Dost de partijboekhouding voerde – met name bij de Tweede-Kamerfractie. Met het oog op de toekenning van overheidssubsidies aan de LPF wilden de fractieleden F. Schonewille en Wijnschenk samen met de jurist C.H.J. van Leeuwen de boeken controleren, maar Dost weigerde inzage. Om

de impasse te doorbreken, werd op initiatief van de fractie op 5 juni een ‘bestuursraad’ ingesteld – formeel gemachtigd door het LPF-bestuur, dat bestond uit Dost en Langendam. Dit orgaan moest de interne organisatie van de LPF opzetten, nieuwe statuten en een huishoudelijk reglement opstellen en de algemene ledenvergadering van 3 juli voorbereiden. Het was de bedoeling dat deze achtkoppige raad als een soort interim-bestuur zou fungeren en op het partijcongres als bestuur zou worden verkozen. Voorzitter van dit interim-bestuur – ook wel ‘gedelegeerd bestuur’ genoemd – werd T. Sleeswijk Visser. Als vice-voorzitter werd Van Leeuwen aangewezen; secretaris werd A. Daniels. Ook Dost maakte er deel van uit.

Dat er in de achterban van de LPF veel kritiek leefde op het optreden van het partijbestuur, bleek uit de reacties op een website die in juni was geopend door de Rotterdamse internet-ondernemer R.P. Both. De opzet van de site was “de onvrede, die al zo kort na de verkiezingen hoorbaar is binnen een grote groep LPF-stemmers, een stem te geven” (www.lpfleden.nl, 12 juni 2002). Nogal wat leden zouden menen dat de partijleiding zich te weinig van de achterban aantrok: het ‘parachuteren’ van het interim-bestuur was hiervan een voorbeeld (*Trouw*, 12 juni 2002). Both meende verder dat de leden te weinig inspraak zouden krijgen in de door het interim-bestuur voorgestelde partijstructuur. De regiocoördinatoren waren evenmin gerust over de plannen voor de opbouw van de partijorganisatie. Zij vreesden dat aan hun centrale positie tussen leiding en achterban een einde zou komen. Een gesprek op 13 juni tussen Both en een vertegenwoordiger van de regiocoördinatoren met Sleeswijk Visser, Langendam, Dost en Herben leek de kou uit de lucht te halen. De partijleiding zei toe de interne communicatie te zullen verbeteren.

Nieuwe, ‘voorlopige’ voorstellen voor de statuten die het interim-bestuur vervolgens op 23 juni op de partysite publiceerde, leidden echter tot een escalatie. Volgens critici zouden in deze plannen op het partijcongres alleen regiovertegenwoordigers en niet de partijleden stemrecht krijgen. Dost en Langendam – formeel gezien de enige leden van het partijbestuur – stelden zich achter de ontevreden leden op, nadat zij op 26 juni in botsing waren gekomen met het interim-bestuur en de Tweede-Kamerfractie. Deze organen wilden dat beide bestuursleden zouden terugtreden, wat door hen werd geweigerd. Een dag later trokken Langendam en Dost het aan het interim-bestuur verleende mandaat in, officieel omdat het meningsverschil over “de vorm en de mate van participatie van de leden” in hun ogen onoverbrugbaar was geworden (www.pimfortuyn.nl, 28 juni 2002). Het duo zag het interim-bestuur niet langer als het toekomstige partijbestuur; de partijleden werden uitgenodigd op de komende algemene vergadering tegenkandidaten te

stellen. Tegelijkertijd maakten zij kenbaar als bestuurslid aan te willen blijven.

Dost en Langendam kwamen nu ook openlijk in botsing met de Tweede-Kamerfractie, die zich onmiddellijk achter het interim-bestuur schaarde. Fractievoorzitter Herben, die door het conflict de formatie-onderhandelingen moest onderbreken, vice-voorzitter Hoogendijk en fractiesecretaris Eerdmans zeiden Dost en Langendam de wacht aan. Wanneer het tweetal als bestuurslid zou aanbleven, “dan betekent het een breuk. We treden dan uit de partij”, aldus Hoogendijk (*Trouw*, 28 juni 2002). De fractie beschuldigde Dost van financieel wanbeheer en eiste inzage in de financiële administratie. Een bemiddelingspoging die het Tweede-Kamerlid en financieel specialist G. van As op verzoek van Herben ondernam, mislukte. Op 29 juni stelden de negentien regiocoördinatoren die in Rotterdam bijeengekomen waren voor dat Dost en Langendam – geholpen door een management-team – tot het einde van het jaar aan zouden blijven om dan plaats te maken voor een nieuw bestuur. Voor de Tweede-Kamerfractie was dit compromis onaanvaardbaar.

Op 1 juli had er crisISOverleg plaats in hotel Des Indes in Den Haag. Aanwezig waren Herben, Hoogendijk en Van As, de beide bestuursleden Dost en Langendam, alsmede twee donateurs van de LPF, de onroerendgoed-handelaren E.A.M. Maas en Chr. Thünnessen. Er leek een compromis te zijn bereikt dat erop neerkwam dat de verkiezing van een nieuw partijbestuur door de ledenvergadering zou worden uitgesteld tot de herfst. Langendam en Dost zouden tot die tijd deel blijven uitmaken van het LPF-bestuur, maar zij zouden zich niet herkiesbaar stellen. Een in te stellen management-team diende een professionele partijorganisatie op te zetten. Maas zei toe een deel van de schulden die de LPF had gemaakt (ruim 300.000 euro) te zullen betalen. Ook wilde hij toetreden tot het management-team.

De Tweede-Kamerfractie was niet te spreken over het akkoord en stelde aanvullende eisen. Zij wilde dat Dost en Langendam een notariële verklaring zouden ondertekenen waarin zij vastlegden dat zij in de herfst zouden terugtreden. Ook moest het tweetal schriftelijk toezeggen zich niet meer met de gang van zaken in de LPF te bemoeien. Deze voorwaarden schoten Langendam in het verkeerde keelgat: op 2 juli trad hij af. De fractie eiste nu van Dost dat ook hij zou vertrekken, maar dat weigerde deze. Onder zware druk van Herben trok Dost zich echter toch vlak voor het begin van de ledenvergadering op 3 juli terug; hij droeg zijn bevoegdheden over aan Maas en Van Leeuwen (die vice-voorzitter van het oude interim-bestuur was geweest).

algemene ledenvergadering 3 juli

Op 3 juli 's middags vond de eerste ledenvergadering van de LPF plaats in de het congrescentrum De Doelen in Rotterdam. De 800 leden die waren komen opdagen konden formeel geen besluiten nemen, omdat als gevolg van enkele procedurefouten de vergadering niet rechtsgeldig was. Met applaus begroetten de meeste leden de suggestie van Herben dat Maas en Van Leeuwen als een soort tijdelijk bestuur kandidaten voor een nieuw interim-bestuur zouden selecteren – daartoe zoals reed vermeld gemandateerd door Dost, vlak voordat hij die ochtend als bestuurslid aftrad. Dat orgaan diende de ledenadministratie te reorganiseren, een democratische organisatiestructuur voor de LPF te ontwerpen en binnen twaalf maanden een rechtsgeldige algemene ledenvergadering uit te schrijven. Both, medestander van Dost en Langendam, werd het op de bijeenkomst onmogelijk gemaakt het woord te voeren. Hij kondigde aan zelf een algemene ledenvergadering te gaan organiseren, omdat “de kritische leden de mond is gesnoerd” (*Trouw*, 4 juli 2002). De ledenvergadering sprak verder haar steun uit aan de Tweede-Kamerfractie en haar voorzitter Herben. Tweede man Hoogendijk moest het daarentegen ontgelden vanwege de respectloze en arrogante manier waarop hij zich had opgesteld tegen de partijoprichters Dost en Langendam.

Maas interim-voorzitter

Vanaf de ledenvergadering van 3 juli werd Maas beschouwd als de interim-voorzitter van de LPF. De leden hadden op eveneens informele wijze ingestemd met Herbens verzoek om de voormalige interim-voorzitter Sleswijk Visser bij de opbouw van de partijorganisatie te betrekken, maar Maas en Van Leeuwen – die op 23 juli uit het tijdelijk bestuur zou treden vanwege zijn benoeming tot staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen – boden hem niet meer dan een adviseursrol aan. Sleswijk Visser wees dit aanbod van de hand en nam op 18 juli contact op met de regiocoördinatoren om gezamenlijk onder zijn leiding de verkiezingen voor de Provinciale Staten van maart 2003 voor te bereiden. Maas dreigde daarop met juridische stappen wanneer de ‘groep-Sleswijk Visser’ niet zou inbinden. Ook mocht Sleswijk Visser zich niet presenteren als partijvoorzitter van de LPF. Op 22 juli spraken de regiocoördinatoren hun vertrouwen uit in Maas.

In de loop van juli stelde Maas een management-team samen dat de reorganisatie van de partij ter hand moest nemen. Hierin benoemde hij Hammerstein, Both, J.A. van Dillen en het gemeenteraadslid van Leefbaar Rotterdam Maronier. Maas meende dat zijn team nog maanden

nodig had om de partij organisatorisch en financieel op orde te krijgen. Pas als de herstructurering was afgerond, kon er op een ledenvergadering een nieuw bestuur worden gekozen. De Tweede-Kamerfractie reageerde argwanend op het optreden van Maas. Het fractielid Schoneville sprak van ‘ondemocratisch gedrag’ (*Trouw*, 7 augustus 2002); Maas zou teveel op eigen houtje zijn bestuur samenstellen en treuzelen met het uitschrijven van een ledenvergadering waarop een bestuur kon worden gekozen. Schonewille stoorde zich vooral aan de benoeming van Both, die eerder de fractie zwaar onder vuur had genomen. Maas ergerde zich op zijn beurt zeer aan de kritiek uit de fractie op zijn leiding en dreigde op te stappen. Ook meende hij dat de fractieleden dienden mee te betalen om de financiële problemen van de LPF te helpen oplossen. Hij had weliswaar toegezegd de schulden te zullen saneren, maar wilde niet alles zelf betalen. Een deel van het tekort was volgens hem veroorzaakt door een paginagrote advertentie die de dag vóór de Tweede-Kamerverkiezingen in opdracht van de latere fractiewoordvoerdster mevr. I Scheffers in een aantal dagbladen was geplaatst.

vertrek Herben als fractievoorzitter

In de tussentijd namen ook binnen de Tweede-Kamerfractie de spanningen toe. Tegen de achtergrond van een forse daling van de LPF in de opiniepeilingen (eind juli maakte het bureau Interview/NSS bekend dat de partij op elf zetels verlies stond) werd de onvrede groter over het functioneren van voorzitter Herben. Volgens jongere leden als Schonewille, Wijnschenk, Eerdmans en Varela had hij in de formatie steken laten vallen en in zijn onervarenheid teveel hebben weggegeven aan CDA en VVD. Daarnaast werd het hem verweten dat hij had ingestemd met een baan voor oud-PvdA-lijsttrekker Melkert in de Verenigde Staten – wat riekte naar ‘achterkamertjespolitiek’ (zie in deze Kroniek onder PvdA). Ook zijn optreden in het debat over de regeringsverklaring op 26 juli werd gelaakt; Herben zou te weinig weerwerk hebben geboden aan de linkse oppositie.

Begin augustus speculeerden fractieleden in het openbaar over Herbens positie. Op 5 augustus lieten ook de regiocoördinatoren weten dat Herben moest opstappen. Vice-voorzitter Hoogendijk vond de discussie ongepast, omdat Herben zich niet kon verdedigen omdat hij op vakantie was. De LPF-leider wachtte de bui niet af. Vanaf zijn vakantie-adres maakte hij op 8 augustus bekend met ingang van 1 september terug te treden als fractievoorzitter, officieel wegens oververmoeidheid.

Wijnschenk nieuwe fractievoorzitter

Op 20 augustus koos de Tweede-Kamerfractie Wijnschenk als opvolger van Herben. Voor de stemming had driekwart van de fractie te kennen gegeven het liefst te zien dat Herben zou aanblijven, maar dat wilde deze niet. In de laatste stemronde kreeg Wijnschenk zestien stemmen en zijn rivaal Van As vijf van de 23 aanwezige leden. Na zijn nederlaag luchtte Van As zijn gemoed: volgens hem dreigde het met de LPF onder Wijnschenk “helemaal de verkeerde kant op te gaan” (*Trouw*, 22 augustus 2003).

De uitgever van motorbladen Wijnschenk was ooit lid geweest van de VVD. Met een 28-ste plek op de kandidatenlijst van de LPF maakte hij aanvankelijk geen deel uit van de Tweede-Kamerfractie; hij debuteerde kort na de verkiezingen toen een hoger geplaatste kandidaat zich terug trok. Wijnschinks ster rees snel: tijdens de kabinetsformatie was hij één van de ‘souffleurs’ van fractievoorzitter Herben en betrokken bij de rekrutering van de kandidaat-bewindslieden.

Bij zijn verkiezing tot fractievoorzitter kondigde Wijnschenk aan in de fractie een ‘brede bestuurslaag’ van politieke adviseurs te willen vormen, vanwege zijn gebrek aan politieke en bestuurlijke ervaring. Op 27 augustus werd dit negen leden tellende ‘brede fractiebestuur’ gekozen, dat een dag later op een fractiedag in Noordwijk werd gepresenteerd. Naast Wijnschenk – die nu officieel het fractievoorzitterschap van Herben overnam – maakten hiervan onder anderen deel uit F.A. Palm (fractiesecretaris), Eerdmans (tweede fractiesecretaris) en Varela (penningmeester). Penningmeester Van As stelde zich niet kandidaat voor de ‘brede bestuurslaag’. Vice-fractievoorzitter Hoogendijk raakte zijn functie kwijt; hij werd nu verantwoordelijk voor de politieke strategie van de fractie. Verder werd er een ‘raad van advies’ benoemd, waarvan onder meer oud-fractievoorzitter Herben deel uitmaakte. Dit orgaan kon desgewenst meevergaderen met het fractiebestuur.

Aan het einde van de bijeenkomst waarop Wijnschenk het nieuwe fractiebestuur presenteerde, bood hij het Nederlandse volk zijn excuses aan. “Het spijt mij enorm dat we de afgelopen tijd zo rommelig zijn overgekomen” (*de Volkskrant*, 29 augustus 2002).

extreem-rechtse adviseur

Al meteen na zijn verkiezing tot fractievoorzitter op 20 augustus raakte Wijnschenk in politieke problemen. Op diezelfde dag meldde het televisieprogramma ‘Nova’ dat het LPF-Tweede-Kamerlid W. van der Velde werd geassisteerd door J.H. Boiten. Deze was in het verleden lid geweest van de extreem-rechtse Centruumpartij en de inmiddels verboden

CP'86 en had voor deze partijen ook diverse malen bij verkiezingen kandidaat gestaan. Wijnschenk ontkende echter Boiten te kennen, terwijl deze beweerde dat Wijnschenk hem wèl kende. Een dag later schorste het LPF-bestuur Boiten, “in afwachting van een beslissing omtrent zijn uitzetting uit het lidmaatschap” (*NRC Handelsblad*, 22 augustus 2002). Wijnschenk herriep de volgende dag zijn eerdere uitspraak dat hij Boiten niet kende; dat was volgens hem gebeurd in de hectiek van zijn verkiezing tot fractievoorzitter. Korte tijd later kondigde hij een fractiestatuut aan, waarmee de leden door ondertekening beloven geen extreem-linkse of -rechtse opvattingen te zullen uitdragen. Boiten had overigens Fortuyn zelf bij de oprichting van de LPF geadviseerd.

opnieuw ophef rond Eberhard

Al vóór de Tweede-Kamerverkiezingen was Eberhard in opspraak geraakt (zie hiervoor onder ‘problemen met enkele kamerkandidaten’). Op 24 augustus schreef *het Algemeen Dagblad* dat Eberhard aan het begin van de jaren negentig tweemaal was veroordeeld wegens verduistering en diefstal. Bij zijn sollicitatie naar een plaats op de kandidatenlijst zou hij zijn strafblad verzwegen hebben. Het fractiebestuur van de LPF besloot op 26 augustus Eberhard voor twee weken op non-actief te zetten waarin hij opheldering moest geven over de beschuldigingen. Ook wilde het bestuur weten wat er waar was van de aantijging dat Eberhard bij zijn overstap van Leefbaar Nederland naar de LPF het ledenbestand van de eerstgenoemde partij had gestolen.

Eberhard ontkende dat hij een strafblad had; wel gaf hij toe dat hij bij de opbouw van de LPF gebruik had gemaakt van e-mailadressen van Leefbaar Nederland. Hij meende dat Wijnschenk achter de verdachtmakingen zat en zou hem ‘een flapdrol’ hebben genoemd (*Trouw*, 27 augustus 2002). Hij verdacht de nieuwe fractievoorzitter ervan diens tegenstanders – dat wil zeggen: degenen die op Van As hadden gestemd – weg te willen zuiveren. Eberhard schakelde advocaat Spong in, die *het Algemeen Dagblad* sommeerde tot rectificatie over te gaan. Op 31 augustus ging de krant hiertoe over. Er was destijds wel aangifte tegen Eberhard gedaan, maar hij was nooit vervolgd en veroordeeld. Na een gesprek met het fractiebestuur, waarin hij ook de beschuldiging weerlegde dat hij zich e-mailadressen van Leefbaar Nederland had toegeëigend, kwam Eberhard weer in functie. Hij ontkende dat hij fractievoorzitter Wijnschenk als een ‘flapdrol’ had aangeduid.

Op 18 september hield Wijnschenk tijdens de Algemene Beschouwingen zijn *maiden speech* in de Tweede Kamer. In de media werd zijn optreden tijdens de debatten niet als succesvol beschouwd: zo deed de onervaren fractievoorzitter twee verschillende voorstellen om een bepaald bedrag van 200 miljoen euro uit te geven. Ook bleek Wijnschenk zichzelf tijdens interrupties meermalen tegen te spreken. Volgens een interne notitie die was opgesteld door R. Asberg, de persoonlijk medewerker van LPF-kamerlid De Jong, zou Wijnschenk in de voorbereiding en tijdens het debat uitsluitend hebben geleund op Hoogendijk.

Op 26 september dreigde De Jong de fractie te verlaten. Aanleiding was het ontslag op staande voet door de fractieleiding van Asberg, omdat die de kritische evaluatie van het optreden van Wijnschenk tijdens de Algemene Beschouwingen ondanks een verbod onder de fractieleiden had verspreid. De Jong, die Asberg meteen weer in dienst nam, zei alleen te willen blijven als Wijnschenk en zijn 'souffleur' Hoogendijk zouden opstappen. Zij noemde hen 'de rotte appels uit de fractie' en beschuldigde Hoogendijk ervan zijn zetel te hebben 'gekocht' met een donatie (*NRC Handelsblad*, 27 en 28 september 2002). Ook hekelde zij de door Wijnschenk opgezette bestuursstructuur van de fractie. De Jong – die een dag later terugkwam op haar voornemen uit de fractie te stappen – werd gesteund door haar fractiegenoot Eberhard, die nog een appeltje te schillen had met Wijnschenk. Ook LPF-voorzitter Maas, met wie De Jong uitvoerig had gesproken, stelde zich achter haar op. Alledrie wensden zij een reorganisatie van de ondemocratisch geachte bestuursstructuur van de fractie.

Omringd door persfotografen kwam op 1 oktober de LPF-fractie voor crisisberaad bijeen. In het gedrang kreeg een van de fotografen een klap van het LPF-kamerlid T. Alblas, die later na een gesprek met kamer-voorzitter Weisglas zijn excuses hiervoor aanbood. Tijdens de tien uur durende bijeenkomst wilde een meerderheid van de fractie aanvankelijk niet ingaan op de eis van voorzitter Wijnschenk om De Jong en haar medestander Eberhard uit de fractie te zetten. Nadat Wijnschenk had gedreigd zelf met een aantal andere leden uit de fractie te zullen stappen en een 'nieuwe LPF' op te richten, besloot een meerderheid van respectievelijk negentien tegen nul en dertien tegen acht met De Jong en Eberhard te breken (*de Volkskrant*, 2 oktober 2002). Na hun verbanning bleef het duo in de Tweede Kamer zitten onder de naam 'Groep De Jong'.

Binnen de partij rees verzet tegen het besluit van de kamerfractie zich te ontdoen van De Jong en Eberhard. De twaalf provinciale besturen van

de LPF – die kort daarvoor waren verkozen – meenden na een bijeenkomst met het interim-bestuur op 2 oktober dat fractievoorzitter Wijnschenk en tweede man Hoogendijk zich hadden misdragen, en vroegen interim-partijvoorzitter Maas na te gaan of er tegen het tweetal disciplinaire maatregelen konden worden genomen – zo nodig in de vorm van royementen. Fractievoorzitter Wijnschenk beschuldigde dezelfde dag Maas ervan zijn positie te misbruiken om ‘vriendjes uit het vastgoed’ aan plaatsen op de kandidatenlijsten voor de Provinciale Statenverkiezingen van maart 2003 te helpen (*de Volkskrant*, 3 oktober 2002). Wijnschenk vond verder dat Maas niets te zeggen had over de fractie.

strijd over het fractievoorzitterschap en het politiek leiderschap

Het interim-bestuur en de provinciale besturen namen het Wijnschenk ook kwalijk dat hij op 30 september plotseling een ‘klemmend beroep’ had gedaan op minister van Economische Zaken Heinsbroek om de politiek leider van de LPF te worden. De fractievoorzitter meende dat deze functie moest worden uitgeoefend door een ‘man met gezag en ideeën’ (*Trouw*, 1 oktober 2002). Wijnschenk deed zijn appèl nadat hij een enkele minuten durend overleg had gevoerd met partijvoorzitter Maas en vice-premier Bomhoff. Zijn gesprekpartners waren overonderd door het aanzoek van Wijnschenk aan Heinsbroek. Ook de fractie was er niet in gekend.

Nadat hij van de oproep van Wijnschenk had gehoord, keerde Heinsbroek vervoegd terug van een vergadering van de Europese Unie in Brussel. Hij gaf te kennen het wel een ‘sympathiek idee’ te vinden (*Trouw*, 1 oktober 2002). Wanneer de partijleiding, de fractie en de overige LPF-bewindslieden hem steunden, was hij bereid het leiderschap van de LPF op zich te nemen. Heinsbroek verbond daaraan de eis dat Bomhoff dan ook het vice-premierschap aan hem zou overdragen – iets wat voor de laatstgenoemde onbespreekbaar was. Ook Maas was tegenstander van het plan.

Op 3 oktober kwamen fractievoorzitter Wijnschenk, Hammerstein als vertegenwoordiger van het interim-bestuur en de LPF-bewindslieden onder voorzitterschap van Bomhoff voor crisisberaad bijeen op het ministerie van Volksgezondheid. Na afloop verklaarden alle partijen voor de camera’s weer op één lijn te zitten. Heinsbroek stelde nooit het vice-premierschap te hebben geambieerd en Wijnschenk trok zijn hierboven vermelde beschuldiging aan het adres van interim-partijvoorzitter Maas in. Dat laatste was overigens eerder die dag afgesproken op een vergadering van de Tweede-Kamerfractie. Een groep kamerleden onder aanvoering van Van As had geen vertrouwen meer in Wijnschenk. Zij eisten zijn vertrek als voorzitter, tenzij hij ‘diepe kniebuigingen’ zou

maken voor Maas. Wijnschenk erkende daarop ‘ongegronde’ beschuldigingen te hebben gedaan (*NRC Handelsblad*, 4 oktober 2002).

De vrede leek hiermee getekend, maar dat was slechts schijn. Twee dagen later, op 5 oktober tijdens een bijeenkomst in Utrecht, deden de twaalf voorzitters van de provinciale afdelingen een oproep om de breuk met De Jong en Eberhard te lijmen. Tegelijk zeiden zij unaniem het vertrouwen op in fractievoorzitter Wijnschenk. Hammerstein, die de vergadering voorzat, verklaarde dat het interim-bestuur zich hierbij aansloot. Als mogelijke opvolger van Wijnschenk – die nauwelijks een maand in functie was – viel de naam van Herben. Interim-partijvoorzitter Maas zei na afloop er niet rouwig om te zijn wanneer Wijnschenk en zijn aanhangers – “mensen die onrust stoken” (*Trouw*, 7 oktober 2002) – zouden opstappen en een eigen fractie zouden vormen. Wijnschenk was echter niet van plan zomaar het veld te ruimen. Op de eerstkomende reguliere fractievergadering op 8 oktober wilde hij een stemming laten houden over zijn positie. In verband met het overlijden van prins Claus op 6 oktober werd deze bijeenkomst echter uitgesteld tot 16 oktober, de dag na de uitvaart van de prins.

kabinetscrisis

De machtsstrijd in de top van de LPF culmineerde in de val van het kabinet-Balkenende (zie ook in deze Kroniek onder ‘hoofdmomenten’). Op de vergadering van 5 oktober kreeg Wijnschenk alleen de openlijke steun van Heinsbroek. Vice-premier Bomhoff zou zich officieel neutraal hebben opgesteld, maar inmiddels al wel de zijde van interim-voorzitter Maas en de provinciale voorzitters hebben gekozen (*NRC Handelsblad*, 7 oktober 2002). De relatie tussen beide LPF-bewindslieden verslechterde verder toen Heinsbroek de redevoering van Bomhoff op deze bijeenkomst als een ‘lulverhaal’ kwalificeerde. Een paar dagen later kwam het tot een nieuwe botsing, toen uitlekte dat Bomhoff wilde dat het Centraal Planbureau (CPB) zijn economische modellen zou aanpassen. Heinsbroek, die als minister van Economische Zaken verantwoordelijk was voor het CPB, wees dit van de hand. Het conflict tussen beide LPF-bewindslieden begon een bedreiging te vormen voor het voortbestaan van het kabinet, zo meende minister-president Balkenende. Op de ministerraad van 11 oktober zei hij dat het interne geruzie binnen de LPF-bewindsliedenploeg afgelopen moest zijn. Ook VVD-leider Zalm maakte zich zorgen: “Twee ruziënde ministers, die elkaars bloed wel kunnen drinken, daar kan geen kabinet mee voortbestaan” (*Trouw*, 14 oktober 2002).

Op 13 oktober kwamen de LPF-bewindslieden bijeen om over het conflict tussen Bomhoff en Heinsbroek te overleggen. Een meerderheid van

de bewindslieden eiste het vertrek van Bomhoff, maar de staatssecretarissen Phoa en Van Leeuwen waren tegen. De volgende dag maakte minister De Boer bekend dat de hulp van ‘externe adviseurs’ zou worden ingeroepen. Hij had de Rotterdamse hoogleraar Van Schendelen op het oog, die zoals reeds vermeld eerder als informateur had gefungeerd bij de collegeonderhandelingen in Rotterdam. Na de bijzetting van prins Claus op 15 oktober kwamen de bewindslieden van de LPF opnieuw bijeen. Zij zeiden nu allen hun vertrouwen op in Bomhoff en Heinsbroek. Het tweetal weigerde op dat moment op te stappen: allebei wilden zij de volgende ochtend het vertrouwen vragen van de fractie.

Diezelfde avond, onmiddellijk na het LPF-crisisberaad, vergaderde het kabinet. De bedoeling was dat er over de uitbreiding van de Europese Unie gesproken zou worden. Het conflict tussen Bomhoff en Heinsbroek domineerde echter het overleg, dat werd geschorst tot de volgende middag. Premier Balkenende had de LPF voorgehouden alleen te willen doorregeren wanneer de LPF-fractie zich eensgezind achter haar nieuwe voorzitter zou scharen en Bomhoff en Heinsbroek op eigen initiatief zouden terugtreden. De coalitiepartners CDA en VVD evenwel hadden inmiddels genoeg gekregen van het voortdurende geruzie binnen de LPF-gelederen. De volgende ochtend, op 16 oktober, vóór de hervatting van de ministerraad, zeiden de fractievoorzitters van CDA en VVD, Verhagen en Zalm, het vertrouwen in het kabinet op.

Diezelfde ochtend kwam de Tweede-Kamerfractie van de LPF bijeen om zich te buigen over de problemen tussen de beide ministers en om een nieuwe voorzitter te kiezen. In afwezigheid van Wijschenk wezen de fractieleden Herben als opvolger aan. Zij namen tevens een motie aan waarin Wijschenk werd verzocht uit de fractie te stappen (op 13 november liet deze kamervoorzitter Weisglas weten dat hij niet langer deel uitmaakte van de LPF-fractie). Inmiddels werd in de loop van de ochtend bekend dat vice-premier Bomhoff had besloten af te treden. De fractie eiste nu ook van Heinsbroek dat hij zijn ontslag zou indienen, hetgeen hij kort daarop deed. De nieuwe fractievoorzitter Herben dacht dat daarmee aan de voorwaarden die premier Balkenende had gesteld, was voldaan. Tot zijn ontsteltenis bemerkte hij dat het te laat was: de coalitiegenoten hadden het kabinet inmiddels laten vallen. De LPF-top zou hiervoor VVD-leider Zalm als de kwade genius aanwijzen.

Op 19 december publiceerde Bomhoff zijn relaas over zijn periode als minister onder de titel *Blinde ambitie – mijn 87 dagen met Zalm, Heinsbroek en Balkenende*. In dit boek gaf Bomhoff onder meer gesprekken weer die in vertrouwelijkheid van de ministerraad waren gevoerd. Deze citaten vormden voor premier Balkenende aanleiding om justitie te laten onderzoeken of Bomhoff het ambtsgeheim had geschonden.

Maas partijvoorzitter

Een paar dagen na de val van het kabinet, op 19 oktober, hield de LPF haar ledenvergadering in Utrecht. Op deze besloten bijeenkomst, waarop bijna 700 leden aanwezig waren, was het enige agendapunt de verkiezing van het partijbestuur. Naast Maas hadden zich nog enkele anderen kandidaat gesteld voor het partijvoorzitterschap, waaronder het gepasseerde kandidaat-kamerlid Kievits en A. van den Hurk, lid van het bestuur van de Jonge Fortuynisten (zie hierna onder ‘jongerenorganisatie’). Na de kabinetscrisis bedankte deze laatste echter voor de LPF, vanwege de in zijn ogen bedenkelijke rol die de partij had gespeeld. Maas – die op vakantie was en daardoor op het congres schitterde door afwezigheid – werd met grote meerderheid tot partijvoorzitter gekozen. Verder maakten de drie andere interim-bestuurders Hammerstein (als partijsecretaris), Both en Van Dillen van het nieuwe bestuur deel uit. Daarnaast werden A. de Jong, J. van Eijck en E.C.A.M. Boot gekozen. De broer van Fortuyn, Marten, werd als adviseur van het bestuur aangesteld.

Tijdens de vergadering, die door Hammerstein werd voorgezeten, uitten enkele leden kritiek op de wijze waarop het bestuur werd verkozen en de bijeenkomst was georganiseerd. Kandidaat-bestuurslid IJ. van der Krieken maakte bezwaar tegen het feit dat het interim-bestuur zich als één blok verkiesbaar stelde en op het stembiljet veel meer herkenbaar was afgedrukt dan de andere kandidaten. De fractievoorzitter van Leefbaar Rotterdam, Sörensen, sprak van een ‘geleide democratie’ (*Trouw*, 21 oktober 2002).

Maas na juridische bezwaren opnieuw tot voorzitter verkozen

Twee LPF-leden (de Haarlemse advocaat L. Koenen en E. Witvoet, taxichauffeur uit Lelystad) waren het niet eens met de procedure die was gevolgd bij het bijeenroepen van de ledenvergadering. Zij betwistten de rechtsgeldigheid van de bijeenkomst, omdat die zou zijn uitgeschreven door Dost terwijl die op dat moment geen bestuurslid meer was. Het tweetal spande een kort geding aan tegen het partijbestuur van de LPF, dat op 13 november diende. De rechter stelde hen op 21 november in het gelijk: hij noemde de besluiten die op de vergadering waren genomen onrechtmatig en dus ‘non-existent’, waarmee het pas verkozen bestuur weer ontbonden was (*Trouw*, 22 november 2002). De rechter bepaalde dat Maas en Hammerstein zich niet langer voorzitter of secretaris van de LPF mochten noemen, op straffe van een dwangsom van duizend euro per dag. Verder machtigde hij tien procent van de naar schatting 3.800 (*Trouw*, 26 november 2002) partijleden om een nieuwe

vergadering bijeen te roepen, waarop dan alsnog een geldig partijbestuur kon worden verkozen. Het lid van het ontbonden bestuur Both bevestigde op grond van de machtigingen van tien procent van de leden op 3 december een ledenvergadering in Utrecht.

Vlak na de uitspraak spanden Koenen en Witvoet op 27 november opnieuw een kort geding aan tegen de voormalige partijbestuurders Maas en Hammerstein. Zij stelden dat het ontbonden partijbestuur door zou gaan met onrechtmatig handelen door zelf de nieuwe bestuursverkiezingen te organiseren, en eisten onder meer een verbod op het houden van de uitgeschreven bijeenkomst. De gewezen partijvoorzitter Maas noemde hierop de deelname van de LPF aan de kamerverkiezingen 'zeer twijfelachtig' (*NRC Handelsblad*, 27 november 2002). Zonder formeel goedgekeurd bestuur zou het onmogelijk zijn de kandidaten te screenen en de lijsten op tijd (uiterlijk op 10 december) bij de Kiesraad in te dienen. Dit keer wees de rechter de eis van de twee klagers af; de LPF kreeg toestemming om haar uitgeschreven ledenvergadering te houden.

Op 3 december kozen ruim driehonderd leden met een dubbel aantal machtigingen in een besloten vergadering in Utrecht een nieuw partijbestuur. Marten Fortuyn riep de leden op om eenstemmig voor het 'oude' bestuur te kiezen, hetgeen gebeurde. Maas werd opnieuw verkozen tot voorzitter, en Hammerstein tot secretaris. De 'dissidente' leden Koenen en Witvoet werden geroyeerd.

Nawijn kandidaat-lijsttrekker

Na de val van het kabinet deed het interim-bestuur van de LPF, gesteund door de Tweede-Kamerfractie en de overgebleven bewindslieden van de LPF, een beroep op demissionair minister Nawijn van Integratie en Vreemdelingenzaken om lijsttrekker van de LPF te worden. Na twee weken bedenktijd stelde Nawijn zich op 1 november kandidaat. Fractievoorzitter Herben werd zijn *running mate*. Nawijn kondigde aan zich sterk te willen maken voor de vergroting van veiligheid en de aanscherping van het asielbeleid. Zijn doel was de regeringsdeelname van de LPF in het nieuw te vormen kabinet voort te zetten. Nawijn wilde in dat geval zijn ministerschap continueren; hij wilde niet beloven dat hij in het geval de LPF in de oppositie zou belanden, in de Kamer zitting zou nemen. Een week later toonde hij zich alsnog hiertoe bereid. Midden november zorgde Nawijn voor ophef, toen hij in *Nieuwe Revu* de herinvoering van de doodstraf bepleitte. Op 18 november liet hij zich ook in het televisieprogramma 'Nova' in dezelfde zin uit. Balkenende noemde de opvattingen van de demissionaire minister 'merkwaardig..., ondenkbaar en onuitvoerbaar'. Op aandrang van Balkenende gaf Nawijn

een dag later een verklaring uit, waarin hij schreef spijt te hebben het onderwerp te hebben aangeroerd. Vrijwel alle politieke partijen reageerden principieel afwijzend, waarbij Nawijn ook werd verweten zich te mengen in de rechtszaak tegen de van de moord op Fortuyn verdachte Volkert van der G. LPF-fractievoorzitter Herben kon wel enig begrip voor Nawijns opvattingen opbrengen, maar hij nam toch afstand van zijn uitlatingen; hij meende dat de kandidaat-lijsttrekker ‘een particuliere mening’ had verwoord (*de Volkskrant*, 19 november 2002). In een spoeddebat dat de Tweede Kamer op 19 november hield, bleek dat een grote meerderheid van de kamerleden geen vertrouwen meer had in de demissionaire minister. Zij zagen er echter van af een motie van wantrouwen tegen Nawijn in te dienen, uit angst dat de LPF uit zijn heenzenden electoraal voordeel zou kunnen halen. “Nawijn mag geen martelaar worden”, zo meende PvdA-leider Bos (*NRC Handelsblad*, 20 november 2002).

Nawijn trekt zich terug; Herben wordt lijsttrekker

Binnen de LPF werd getwijfeld aan de kandidatuur van Nawijn. Partijvoorzitter Maas bijvoorbeeld zei op 3 december op de ingelaste algemene ledenvergadering dat een betere kandidaat welkom was. De Rotterdamse hoogleraar H. Beunders, die de LPF bij de kandidaatstelling voor de Tweede-Kamerverkiezingen van januari 2003 adviseerde, stelde staatssecretaris van Financiën Van Eijck voor, maar deze toonde geen belangstelling. Nadat Nawijn eerder al had laten merken te twijfelen, trok hij zich op 6 december – een dag voor het partijcongres dat de kandidatenlijst zou vaststellen – toch nog onverwachts terug als kandidaat-lijsttrekker. Als reden gaf hij op dat sinds hij zijn kandidatuur had gesteld, de andere politieke partijen het op hem hadden gemunt. Volgens Hammerstein speelden ook bedreigingen aan zijn adres mee. Nawijn maakte zijn besluit bekend tijdens de presentatie van zijn boek *De visie van Nawijn*, dat was geschreven door zijn woordvoerder B. Bakker. Hierin ontvouwde hij zijn ideeën als minister van Integratie en Vreemdelingenzaken.

Ook partijvoorzitter Maas was verrast door het besluit van Nawijn. Na lang aandringen door de partijtop bleek vervolgens Herben bereid de koppositie in te nemen. Op 7 december wees de algemene vergadering van de LPF in Rotterdam Herben als lijsttrekker aan. Nawijn belandde op nummer 35, naar zijn zeggen omdat hij het ‘even een beetje rustig aan’ wilde doen. Hij wilde alleen met voldoende voorkeurstemmen zitting nemen in de Tweede Kamer.

Op de ledenvergadering noemde Nawijn de Tweede Kamer ‘één groot ritueel’, waarmee hij weinig op had (*de Volkskrant*, 9 december 2002).

Onder druk van demissionair premier Balkenende zwakte hij die uitspraak later weer af. Op 10 december moest Nawijn zich in de Tweede Kamer verdedigen. Vrijwel alle oppositiepartijen steunden een motie van wantrouwen tegen hem; de regeringspartijen CDA en VVD stemden met tegenzin tegen. Kamervoorzitter Weisglas stemde vóór de motie, omdat hij vond dat Nawijn de democratie schade had toegebracht. De LPF-fractie beklagde zich daarop in een open brief over de wijze waarop Weisglas het spoeddebat had geleid.

kandidatenlijst Tweede-Kamerverkiezingen 2003

In de voorbereiding van de kamerverkiezingen van januari 2003 was de LPF van de regionale kandidaatstelling afgestapt; zij stelde nu één landelijke lijst op. Op 14 november sloot de termijn waarbinnen kandidaten zich konden aanmelden. Van de demissionaire bewindslieden stelden zich naast Nawijn ook de staatssecretarissen B.J. Odink en Phoa kandidaat; van de zittende LPF-kamerleden wilden er veertien verdergaan. Op 23 november zou de LPF haar ledenvergadering houden waarop de kandidatenlijst moest worden vastgesteld. Vlak daarvoor werd de bijeenkomst uitgesteld: vanwege de vele kandidaten (ruim 200) die zich hadden aangemeld had de selectiecommissie – waarvan naast Beunders ook de journalist W. Oltmans deel uitmaakte – meer tijd nodig om de kandidaten te beoordelen. Op 28 november maakte het partijbestuur de advieskandidatenlijst openbaar die deze commissie had opgesteld.

Op 7 december zetten de LPF-leden het kamerlid Eerdmans na Herben op de tweede plaats. De door het partijbestuur op nummer twee geplaatste Varela zakte naar de vijfde positie; boerenleider Van den Brink steeg van acht naar zes. Partijvoorzitter Maas en Hammerstein werden lijstduwers.

verkiezingsprogramma Tweede-Kamerverkiezingen 2003

Na de kabinetscrisis zette een commissie zich aan het opstellen van een nieuw verkiezingsprogramma. Eind december was het program gereed; op 6 januari 2003 zou het worden gepresenteerd.

Voorafgaand aan het verkiezingsprogramma had de LPF-fractie drie ‘aanvalsplannen’ gepubliceerd, die zij als hoofdpunten in de campagne voor de kamerverkiezingen van 2003 beschouwde. Op 28 oktober presenteerde het fractielid Eerdmans het *Aanvalsplan tegen geweld*. Hierin werd onder meer voorgesteld om minimumstraffen voor ernstige geweldsdelicten in te voeren. De kamerleden F.I.M. Bonke en J.H.S. van Ruiten schreven het *Aanvalsplan voor het onderwijs. Durf en daadkracht*. Hierin werd een verregaande autonomie voor scholen bepleit.

Op 22 november verscheen de notitie van de commissie Binnenlandse Zaken van de Tweede-Kamerfractie, *Aanvalsplan tegen bureaucratie* geheten. In navolging van Fortuyn meende de commissie dat de overheid te zeer was uitgedijd en dat de ‘menselijke maat’ was verdwenen door ‘standaardprocedures en ambtelijke circulaire’s’. Zij deed een aantal voorstellen waarmee de overmaat aan bureaucratie moest worden teruggedrongen.

Conservatieven.nl

Eind oktober richtte de uit de LPF-fractie gestapte De Jong samen met J.J. Mampaeij de politieke partij De Conservatieven.nl op. De Jong werd lijsttrekker voor de Tweede-Kamerverkiezingen van januari 2003. Drie raadsleden van Leefbaar Rotterdam kregen een plaats op de lijst: de omstreden Smit kwam op nummer twee, op de vijfde en achtste positie J.G. van Heijgen en J.C.M. Soijer. In december beschuldigde de antifascistische onderzoeksgroep Kafka De Conservatieven.nl ervan in extreem-rechtse kringen ondersteuningsverklaringen voor de kamerverkiezingen te werven.

Lijst Nieuwe Politiek

Het vertrek van Heinsbroek als minister betekende niet dat hij van plan was de politiek vaarwel te zeggen. Samen met Wijnschenk liet hij op 21 oktober de Lijst Nieuwe Politiek (LNP) registreren bij de Kiesraad. LNP-voorzitter Heinsbroek – op dat moment ook nog LPF-lid – zei te mikken op minimaal tien kamerzetels. Hij liet deelname aan de verkiezingen afhangen van de kandidaten die hij kon vinden. Begin november stond de LNP in de diverse opiniepeilingen op drie tot acht zetels. Op 6 november besloot Heinsbroek dat de LNP niet aan de Tweede-Kamerverkiezingen zou deelnemen. Als reden gaf hij aan dat het niet mogelijk was geweest een kwalitatief goede kandidatenlijst op te stellen. “Aan ministerskandidaten geen gebrek, maar veel mensen willen niet de moeite nemen het handwerk van de Tweede Kamer onder de knie te krijgen” (*de Volkskrant*, 7 november 2002). Na deze bekendmaking stelde de LPF een gesprek voor om tot samenwerking te komen, maar dat wees Heinsbroek resoluut van de hand.

jongerenorganisatie

In het voorjaar nam de student W. Wijnmaalen het initiatief tot de vorming van de jongerenorganisatie van de LPF, de Jongeren Lijst Pim Fortuyn (JLPF) genaamd. Het LPF-bestuur wees aanvankelijk een

aparte jongerenorganisatie van de hand, omdat Fortuyn zelf hiertegen zou zijn geweest. Na een gesprek op 18 juni erkende de LPF toch de jongerenorganisatie. Vier dagen later doopte de JLPF zich om tot 'Jonge Fortuynisten'. Voorzitter werd P. van der Veld.

Op 22 december hielden de Jonge Fortuynisten hun eerste algemene ledenvergadering in Zwijndrecht. Het was de bedoeling om een nieuw bestuur te kiezen, maar dat lukte niet omdat de statutair benodigde opkomst van tweederde van alle leden niet was gehaald. De vergadering stelde daarop een interim-bestuur aan dat werd voorgezeten door Wijnmaalen. Dit bestuur moest een nieuwe ledenvergadering voorbereiden, waar dan een nieuw bestuur kon worden gekozen.

Partij van de Arbeid (PvdA)

Voor de sociaal-democraten was het een dramatisch, wellicht ook traumatisch jaar: 'hun' minister-president W. Kok trad af, en na een onverwacht groot verlies bij de Tweede-Kamerverkiezingen ruimde ook zijn beoogde opvolger, A.P.W. Melkert, het veld als fractievoorzitter en politiek leider. Door de nederlaag belandde de PvdA na een regeerperiode van dertien jaar in de oppositie. Het grote verlies gaf aanleiding tot vernieuwing, en in het bijzonder tot verdergaande democratisering van de partij. Een lichtpuntje vormde de ledenwinst die geboekt werd (zie tabel 3).

journalisten

Journalisten die aan de PvdA gelieerd waren zouden de nieuwe partij Leefbaar Nederland verdacht maken, aldus verklaarde Nagel, voorzitter van Leefbaar Nederland en zelf journalist en oud-PvdA-lid, op 10 februari in het televisieprogramma 'Buitenhof'. Vooraanstaande journalisten zoals W. Breedveld (*Trouw*), M. Kranenburg (*NRC Handelsblad*) en H. Wansink (*de Volkskrant*) bleken lid te zijn van de werkgroep 'partijpolitieke processen' van de Wiardi Beckman Stichting (WBS), het wetenschappelijk bureau van de PvdA. Wansink had samen met een collega in *de Volkskrant* een interview met Fortuyn gepubliceerd dat de aanleiding vormde voor diens breuk met Leefbaar Nederland (zie in deze Kroniek onder Leefbaar Nederland). De voorzitter van de werkgroep, de politicoloog B.A.G.M. Tromp, noemde de verwijten 'volstreekte onzin', aangezien de werkgroep onafhankelijk van de PvdA optrad en open stond voor niet-leden (*NRC Handelsblad*, 11 februari 2002). Kranenburg besloot zijn lidmaatschap van de werkgroep en zijn lidmaatschap van de PvdA op te zeggen naar aanleiding van de kritiek, ook al vond hij die niet terecht.

gemeenteraadsverkiezingen

Evenals bij GroenLinks ontstond bij de PvdA in de Haagse afdeling een etnisch getint conflict over de kandidatenlijst voor de gemeenteraadsverkiezingen. M. Demir, bij de rechtbank tolk Turks-Nederlands, trok zich in januari terug als kandidaat uit protest tegen de kandidatuur van M. Ersoy, die volgens Demir verbonden was met een nationalistische Turkse beweging en dus geen echte sociaal-democraat zou zijn.

In Amsterdam-Zuid-Oost vorderde een veertigtal leden een nieuwe ledenvergadering om de kandidatenlijst voor de deelraadsverkiezingen vast te stellen. Dertig van hen werden in november 2001 van stemming uitgesloten omdat ze nog geen drie weken lid zouden zijn (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 69). De rechter oordeelde dat vier van de dertig ten onrechte waren uitgesloten, maar achtte dat onvoldoende grond om een nieuwe vergadering te houden. Een interne commissie van twee senatoren – E.C.M. Jurgens en mevr. I.Y. Tan – kwam tot een soortgelijke conclusie, al stelde ze wel een aanpassing van de statuten voor om herhaling van dit soort conflicten te voorkomen.

Op 16 februari opende Melkert als politiek leider de campagne voor de gemeenteraadsverkiezingen met een toespraak tot het jubileumcongres van het Centrum voor Lokaal Bestuur in Arnhem. Veiligheid en criminaliteitsbestrijding stonden centraal in de campagne, waarin Melkert als politiek leider een belangrijke rol speelde.

De uitslag van de raadsverkiezingen van 6 maart viel de PvdA tegen (zie tabel 1). Met name het verlies in Rotterdam, waar de sociaal-democraten door Leefbaar Rotterdam van de eerste plaats verdrongen werden, kwam hard aan. In de Maasstad bedroeg het verlies 8%, in enkele kleinere plaatsen lag het nog hoger (in Veendam bijvoorbeeld 13%). Daarentegen werd in Amsterdam lichte winst geboekt en bleef de partij in Den Haag vrijwel gelijk. Ook in sommige kleinere plaatsen deed de partij het relatief goed. De verschillen werden wel toegeschreven aan het contact dat PvdA-wethouders in sommige steden wel en in andere juist niet met burgers zouden onderhouden via ‘koffie-ochtenden’, *chat*-sessies op het internet en andere middelen. Een commissie van vooraanstaande Rotterdamse PvdA-leden stelde in november vast dat de partij de afgelopen jaren teveel aandacht had besteed aan grote bouwwerken en te weinig aan de alledaagse zorgen van gewone mensen.

In het lijsttrekkersdebat over de uitslag van de raadsverkiezingen op de avond van de verkiezingsdag maakte Melkert een chagrijnige, vermoeide en arrogante indruk (zie in deze Kroniek onder ‘hoofdmomenten’). Journalisten en mediadeskundigen waren unaniem in hun kritiek op het optreden van de PvdA-aanvoerder. Melkert gaf zelf naderhand toe dat het debat hem niet goed af ging. Partijvoorzitter R.A. Koole

gebruikte krachtiger taal: “het was vreselijk” (*NRC Handelsblad*, 8 maart 2002). De kritiek van de partijvoorzitter op de eigen campagne werd hem echter niet in dank afgenomen. Op het Politiek Forum in Utrecht op 9 maart nam Koole afstand van sommige uitspraken; deze zouden verkeerd in de krant zijn gekomen.

Kiezers hadden niet alleen lokaal gestemd maar ook het kabinet ‘een gele kaart’ uitgedeeld, zo meende premier Kok (*NRC Handelsblad*, 9 maart 2002). Hij wilde meer nadruk gaan leggen op de positieve balans van zijn kabinet.

Tijdens een evaluatie van de uitslagen vroeg de Amsterdamse burgemeester Cohen aan voorzitter R. Oudkerk van de PvdA-raadsfractie of Fortuyn in de hoofdstad ook zoveel succes gehad zou hebben als in Rotterdam. “Wij hebben hier toch ook kut-Marokkanen”, antwoordde Oudkerk. Een cameraploeg van het televisieprogramma ‘Twee Vandaag’ had de dialoog opgenomen en op 19 maart uitgezonden. Oudkerk bood excuses aan voor zijn woordkeuze, maar handhaafde zijn standpunt, dat een – op zich vrij kleine – groep jongens van Marokkaanse afkomst in Amsterdam veel problemen veroorzaakte.

Ondanks de slechte verkiezingsresultaten bleef de PvdA goed vertegenwoordigd in de bestuurscolleges van de grote steden. In Rotterdam, Eindhoven en Zaanstad belandde zij weliswaar in de oppositie, maar in Amsterdam, Den Haag, Arnhem, Nijmegen, Amersfoort, Maastricht, Groningen, Leiden, Enschede en Den Bosch bleef zij wethouders leveren. De meeste wethouders waren eerst in de raad gekozen, slechts in enkele gevallen kwamen ze van buiten.

campagne Tweede-Kamerverkiezingen 2002

In december 2001 had het PvdA-congres de kandidatenlijst en het programma voor de Tweede-Kamerverkiezingen van mei 2002 vastgesteld (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 67-68). De campagne voor de raadsverkiezingen overlapte voor een groot deel die voor de Tweede-Kamerverkiezingen. Melkert voerde eigenlijk de eerste vier maanden van het jaar voortdurend campagne. In een nieuwjaarstoespraak in Westerbork koos hij voor een iets hardere lijn in de bestrijding van criminaliteit: ‘nul tolerantie en honderd cellen erbij’ voor smokkelaars van cocaïne via Schiphol (*Trouw*, 8 januari 2002). Op 13 februari verdedigde hij in Nijmegen in een debat met GroenLinks-lijsttrekker Rosenmöller een strengere aanpak van uitkeringsgerechtigden die wel konden maar niet wilden werken: de uitkering zou dan niet gehalveerd maar volledig gestaakt moeten worden. Drie dagen later pleitte Melkert in Arnhem voor een hardere benadering van personen die regelmatig misdrijven pleegden. Bij elke herhaling zou de straf met eenderde

moeten worden verhoogd. Criminologen waren niet zo enthousiast over de hardere lijn van de sociaal-democraten.

Op een verkiezingsbijeenkomst op 27 februari in Delft vroeg Melkert om de aanstelling van 6.000 extra agenten. Op dezelfde bijeenkomst viel premier Kok Fortuyn fel aan. De leider van de LPF zou 'angst, haat en onverdraagzaamheid' zaaien maar geen oplossingen bieden (*Trouw*, 28 januari 2002). Op 5 maart nuanceerde Kok voor de TROS-televisie zijn gebruik van de term 'haat', maar hij sprak opnieuw zijn bezorgdheid uit over dreigende vooringenomenheid en onverdraagzaamheid jegens buitenlanders (zie ook in deze Kroniek onder 'hoofdmomenten' en onder LPF).

Na het lijsttrekkersdebat op 6 maart zei Melkert de adviezen en kritiek ter harte te nemen. Hij kondigde op een bijeenkomst met de PvdA-kamerkandidaten op 19 maart in Scheveningen een andere stijl van campagnevoeren aan. De LPF zou serieuzer genomen worden, zonder al te veel te polariseren. De PvdA zou meer duidelijkheid en daadkracht tonen. Op één punt deed de lijsttrekker dat meteen: partijgenote mevr. T. Netelenbos kreeg geen steun meer voor haar plan (als minister van Verkeer en Waterstaat) de luchthaven Schiphol te privatiseren. Niettemin sprak Melkert niet duidelijk een voorkeur uit voor een coalitie, ook niet toen VVD-lijsttrekker Dijkstal zich op een partijcongres (op 12 april) nogal laatdunkend uitliet over samenwerking met de PvdA.

Pas op 20 april opende de PvdA formeel de campagne in Den Bosch, waarbij partijvoorzitter Koole de kandidaten voorstelde. In een debat met Balkenende op 24 april zocht Melkert toenadering tot het CDA en nam hij afstand van de VVD. Hij uitte echter kritiek op het 'gefliert' van de CDA-lijsttrekker met Fortuyn, die alleen maar op zou komen voor de sterken in de samenleving (*NRC Handelsblad*, 25 april 2002). Op 29 april presenteerde Melkert samen met minister W.A.F.G. Vermeend van Sociale Zaken en Werkgelegenheid en mevr. J. van Nieuwenhoven, voorzitter van de Tweede Kamer, in Den Haag het 'Contract met Nederland', een tienpuntenplan om de bestuurscultuur in Nederland te verbeteren. Een nieuw kabinet zou in de eerste honderd dagen van zijn bewind een aantal zaken duidelijk moeten regelen. Ministers zouden nadrukkelijk doelstellingen moeten aangeven en zo nodig moeten aftreden als ze die niet wisten te bereiken.

Hoezeer Melkert zich ook inspande, de kritiek op zijn campagnestijl verstomde niet. Partijvoorzitter Koole merkte in een interview met het weekblad *Nieuwe Revu* op dat de lijstaanvoerder weinig mediageniek was. Al eerder had Koole gezegd dat de campagne rond veiligheid en criminaliteit te 'rechts' was, dat er teveel nadruk werd gelegd op repressie en te weinig op preventie en begrip voor slachtoffers. Op de grote 1 mei-viering in Maastricht beet Melkert fel van zich af: "ik ben het zat,

dat gezeur en gezeik over mijn imago” (*de Volkskrant*, 2 mei 2002). In zijn toespraak richtte hij zijn gram verder op Fortuyn, die het recht van de sterkste zou laten zegevieren en vrouwen terug naar de keuken stuurde. Ook Kok viel Fortuyn in Maastricht fel aan. De LPF-lijsttrekker zou om Nederland een hek willen zetten en een karikatuur van de werkelijkheid maken. De inmiddels demissionaire minister-president riep zijn partijgenoten op hun volle steun aan Melkert te geven, die dat volgens hem had verdiend.

Netelenbos

In april beschuldigde F. Teeven, de lijstaanvoerder van Leefbaar Nederland, minister Netelenbos van kiezersbedrog. Zij had ingestemd met de zesde plaats op de kandidatenlijst van de PvdA voor de Tweede-Kamerverkiezingen en tegelijkertijd gesolliciteerd naar de functie van Commissaris van de Koningin in Noord-Holland. Teeven diende daarover een klacht in bij de Raad van State. Op 15 april verwierp de Raad de klacht, omdat zowel de Grondwet als de Kieswet toetsing van de intenties bij instemmingsverklaringen van kandidaten niet toestaan. Overigens werd Netelenbos niet de nieuwe Commissaris, ondanks de steun van een deel van de Provinciale Staten in Noord-Holland.

moord op Fortuyn

Na de moord op Fortuyn op 6 mei staakte de PvdA haar campagne, al gaf met name staatssecretaris van Financiën W.J. Bos nog wel een aantal interviews (zie verder in deze Kroniek onder ‘hoofdmomenten’). Melkert, die al op de avond na de moord met de kreet ‘Melkert moorde-naar!’ persoonlijk verantwoordelijk werd gesteld door aanhangers van de vermoorde politicus en dreigementen ontving in de vorm van kogelbrieven en zelfs een pistool opgestuurd kreeg, hield zich bewust op de achtergrond. Vanuit het partijbureau werden kort voor de verkiezingen aanhangers gebeld, met de bedoeling zo het kernelectoraat te mobiliseren. Ook premier Kok zette zich in voor zijn partij en nam het op voor Melkert, onder meer via het televisieprogramma ‘Barend & Van Dorp’ op 14 mei.

uitslag Tweede-Kamerverkiezingen

De PvdA had op basis van opiniepeilingen wel gerekend op verlies, maar was toch geschokt door de omvang van de nederlaag op 15 mei (zie tabel 2). Met een teruggang van 22 zetels brak zij het treurige record van het CDA, dat in 1994 twintig zetels had verloren. De PvdA

had in haar geschiedenis nog nooit zo weinig zetels gehad. De verliezen waren het grootst in het Zuiden van het land en in Rotterdam. In de Limburgse gemeente Kerkrade verloor de PvdA bijna 60% van haar aanhang, in de Maasstad meer dan 40%. In Amsterdam viel de teruggang met krap 30% nog enigszins mee. Het verlies kwam vooral de LPF ten goede, maar ook het CDA, dat daarmee waarschijnlijk veel kiezers terugwon die in de jaren negentig naar de sociaal-democraten waren overgelopen.

In analyses werd de oorzaak van het verlies meestal gelegd bij de paarse coalitie, die de traditionele tegenstellingen verdoezelde en de PvdA minder ruimte bood zich te profileren, maar ook een aantal problemen niet goed wist op te lossen – met name de integratie van immigranten en de wijd verbreide gevoelens van onveiligheid. Pessimisten vreesden voor een structurele neergang van de sociaal-democratie, ten gevolge van maatschappelijke veranderingen zoals individualisering, terwijl optimisten herstel verwachtten via vernieuwing van inhoud en verjongd leiderschap.

vertrek Melkert

Op de avond van 15 mei trad Melkert meteen af – zij het volgens campagnemanager J. Monasch pas nadat Koole en Kok zware druk op hem hadden uitgeoefend. Melkert bleef wel lid van de Tweede Kamer. In augustus besloot het kabinet-Balkenende hem voor te dragen voor de functie van bewindvoerder bij de Wereldbank in Washington DC. Een aantal kamerleden van regeringspartij LPF protesteerden tevergeefs tegen deze benoeming. Melkert waarschuwde in zijn afscheidsrede voor ‘weg-met-ons-schuldbesef’ en achtte het verkiezingsprogramma van de PvdA een goede basis voor oppositie tegen het nieuwe kabinet. Overigens keek de gewezen partijleider met een zekere bitterheid terug op de verkiezingscampagne, zoals bleek uit een lang interview op Radio 1 op 30 augustus.

Als opvolger van Melkert koos de Tweede-Kamerfractie op 16 mei Van Nieuwenhoven als voorzitter. Zij legde daarop het voorzitterschap van de Tweede Kamer neer. Demissionair staatssecretaris van Buitenlandse Zaken en campagneleider D.A. Benschop had zich aanvankelijk ook kandidaat gesteld, maar zich tijdens de vergadering al terug getrokken. Van Nieuwenhoven verklaarde echter meteen dat zij zich niet als politiek leider van de partij beschouwde.

Na de vernietigende verkiezingsuitslag kwam er in de partij veel kritiek los. De voormalige leiders van de jongerenbeweging Niet Nix (opgeheven in 1999), L. Booijs en E. van Bruggen, opperden op 24 mei dat na Melkert partijvoorzitter Koole eveneens zou moeten aftreden. Dat vond oud-minister A. Peper ook. Koole achtte zich echter niet volledig verantwoordelijk voor de verkiezingscampagne, die al vóór zijn verkiezing in 2001 op de rails gezet was. Wel gaf hij toe fouten te hebben gemaakt. Op 1 juni bezon het Politiek Forum zich in Utrecht over de verkiezingsnederlaag. Er werd veel zelfkritiek geuit. “We hebben te veel de warme multiculturele deken over de samenleving gelegd”, verklaarde de afgetreden voorzitter van de gemeenteraadsfractie in Rotterdam, mevr. E. Kuijper (*de Volkskrant*, 3 juni 2002).

De campagnemanager van de PvdA, Monasch, betreurde dat zijn partij in de verkiezingscampagne teveel nadruk had gelegd op sociaal-economische onderwerpen en te weinig op problemen in de publieke sector, veiligheid en immigratiebeleid (*de Volkskrant*, 22 mei 2002). Hij liet in november een boek het licht zien over de campagne, *De strijd om de macht. Politieke campagnes, idealen en intriges*, waarin hij vooral de tweespalt binnen het campagneteam hekelde. De politicoloog Ph. van Praag stelde het hele campagneteam verantwoordelijk voor de campagne, die te zeer zou zijn geënt op die van 1994 en 1998 en teveel de schijnwerpers op Melkert had gericht (*de Volkskrant*, 31 mei 2002). Oud-staatssecretaris Benschop, die de campagne geleid had, trok het boetekleed aan: hij en zijn team hadden duidelijker moeten kiezen tussen verdediging van het paarse beleid of vernieuwing; en ze hadden problemen in de zorg en integratie van minderheden voortvarender moeten aanpakken. Hij onthulde overigens dat de PvdA-top in 2001 een breuk met de VVD had overwogen, maar toen die bereid bleek tot zeven miljard extra uitgaven hadden de sociaal-democraten daar van afgezien (*de Volkskrant*, 6 juni 2002).

Op regionaal niveau werden in juni vier bijeenkomsten gehouden om de nederlaag te verwerken. De Tweede-Kamerfractie zelf hield op 14 en 15 juni in het Noord-Hollandse Bergen een besloten bijeenkomst, ook wel aangeduid als ‘therapeutische praatsessie’ (*Dagblad van het Noorden*, 14 juni 2002). Benschop gaf hier zijn analyse van de nederlaag, waarin naast de hierboven reeds vermelde zelfkritiek indirect veel kritiek op lijsttrekker Melkert doorklonk.

Kort na 15 mei kwam een informeel gezelschap van jongere kamerkandidaten rond P.P.M.M. Maes bijeen als pressiegroep voor vernieuwing. De groep liet in augustus het manifest *Een onstuitbare vernieuwing* verschijnen. Hierin werd gepleit voor een aanscherping van het programma

op enkele hoofdpunten, zoals integratie van immigranten (die moesten zich “aanpassen aan de Nederlandse identiteit”), zorg en veiligheid. Daarnaast vroeg de groep om meer invloed van partijleden, via referenda en ‘fractiesteungroepen’ die toezicht zouden uitoefenen op de soms te geïsoleerd werkende Tweede-Kamerfractie.

Een andere groep, voornamelijk twintigers en dertigers in Brabant en Twente, presenteerde zich op 14 september onder de naam ‘Sambal’ met een website en een pamflet getiteld *Rood en spicy*. Het bevatte eisen als werk, welvaart en leefbaarheid voor iedereen en een sterke maar slanke overheid. Kamerleden zouden meer moeten controleren en niet meebesturen, leden en kiezers dienden meer macht te krijgen. Het stuk werd door meer dan vijftig partijleden ondertekend, waaronder P.F.G. Depla, G.C.F.M. Depla, Oudkerk en Van Bruggen. Volgens de Tilburgse wethouder J. Hamming wilde de groep van de PvdA weer een volkspartij maken, die zou luisteren naar wat de kiezer te zeggen heeft.

verjonging Tweede-Kamerfractie

Op het Politiek Forum van 1 juni riep Van Nieuwenhoven de zittende kamerleden op om in de zomer bij zichzelf na te gaan of ze aan wilden blijven om oppositie te voeren of plaats wilden maken voor jongere kandidaten. Een aantal oudgedienden bleek inderdaad tot dit laatste bereid. Al in mei trad oud-minister J.P. Pronk van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer terug als kamerlid, spoedig gevolgd door demissionair staatssecretaris mevr. A.M. Vliegthart van Volksgezondheid, Welzijn en Sport. In hun plaats kwamen mevr. S.E.A. Noorman-Den Uyl – al eerder lid van de Kamer – en J. Tichelaar, voormalig voorzitter van de Algemene Onderwijsbond. In juni besloot ook demissionair minister Vermeend zijn kamerzetel op te geven. Mevr. G.A. Verbeet, tijdens de vorige kabinetsperiode assistente en woordvoerder van Melkert, volgde hem op. Op 17 juli zag ook oud-minister mevr. E.L. Herfkens van Ontwikkelingssamenwerking af van haar kamerzetel, die toeviel aan het oud-kamerlid J.P. Rehwinkel. Op 23 augustus kondigde oud-staatssecretaris Benschop zijn vertrek aan, omdat hij zich niet geschikt achtte voor het voeren van oppositie. Hij werd opgevolgd door het oud-kamerlid G.J.W. van Oven, omdat de hoger geplaatste mevr. M. Wagenaar voor de eer bedankte.

De Tweede-Kamerfractie trok zich op 29 en 30 augustus opnieuw terug in de Bergense duinen, nu vooral om zich te beraden over de strategie van het oppositie voeren. Van Nieuwenhoven verklaarde na afloop dat de oppositie selectief zou zijn: “we zeggen niet op voorhand dat het niet deugt” – maar ook duidelijk (*de Volkskrant*, 31 augustus 2002).

partijvernieuwing

Naar aanleiding van de verkiezingsuitslag besloot het partijbestuur op 1 juli een ‘Werkgroep Politiek Inhoudelijke Koers’ in te stellen, die voorstellen zou moeten doen voor de inhoudelijke vernieuwing van de partij. Het Tweede-Kamerlid en oud-minister mevr. M. de Boer zou de commissie voorzitten. Kort daarna, op 10 juli, werd een tweede commissie ingesteld, officieel ‘Werkgroep Organisatie en Politieke Cultuur’ geheten, die onder leiding van organisatie-adviseur H. Andersson de organisatorische vernieuwing van de partij zou voorbereiden.

Op 24 september publiceerde het partijbestuur het rapport van de Commissie-De Boer, getiteld *De kaasstolp aan diggelen*, toen delen ervan waren uitgelekt – zoals de conclusie dat het campagne-team “het verkeerde script geschreven [had] voor de verkeerde hoofdrolspeler” (*de Volkskrant*, 24 september 2002). Uiterlijk na het rampzalige lijsttrekkersdebat op 6 maart had het team van koers dienen te veranderen en niet langer Melkert centraal stellen, maar een andere, minder ‘Haagse’ en minder bestuurlijke stijl moeten hanteren om zo de ‘bestuurlijke kaasstolp’ te doorbreken. Ook partijvoorzitter Koole werd niet gespaard, aangezien hij deel had uitgemaakt van het – volgens de commissie slecht functionerende – campagne-team. De werkgroep zocht echter ook naar diepere oorzaken van de nederlaag: identiteitsverlies van de sociaal-democratie en programmatische onzekerheid over fundamentele kwesties. Voor de toekomst beval de werkgroep aan om over deze belangrijke zaken (multiculturalisme en emancipatie, ‘meritocratie’ en democratie, Europese eenwording) een open debat te voeren en een nieuw beginselprogramma of tenminste een ‘*mission statement*’ te produceren.

Oud-minister Peper suggereerde in een televisieprogramma op 26 september dat partijvoorzitter Koole maar beter kon opstappen. Het partijbestuur en de Tweede-Kamerfractie toonden zich weinig ingenomen met het rapport, dat zich teveel op de campagne en te weinig op inhoud zou richten. Koole noemde het rapport “soms onnodig kwetsend, onjuist en unfair” (*NRC Handelsblad*, 25 september 2002). Enige dagen later nuanceerde hij overigens zijn kritiek op het rapport. Ook Melkert en Van Nieuwenhoven reageerden geprikkeld. Commissievoorzitter De Boer achtte deze ‘pijnlijke schok’ echter noodzakelijk voor een veranderingsproces (*de Volkskrant*, 25 september 2002). P. Kalma, secretaris van de Commissie-De Boer en directeur van het wetenschappelijk bureau van de PvdA, trachtte de verwijten te weerleggen: “was het maar zo dat Ad Melkert de schuld had, zou ik haast zeggen... Zijn zwakke kanten waren de zwakke kanten van de partij” (*NRC Handelsblad*, 26 september 2002). Kalma signaleerde een ‘programmatisch tekort’ bij de

PvdA, dat niet in een paar maanden opgeheven zou kunnen worden. Daarom pleitte hij voor uitstel van de verkiezing van een politiek leider. Zijn pleidooi kreeg steun van De Boer en Van Nieuwenhoven, maar niet van het partijbestuur.

Het rapport van de Commissie-Andersson was getiteld *Onder een gesloten dak groeit geen gras* en verscheen tegelijk met het rapport van de Commissie-De Boer, maar het trok minder aandacht. Om de partijorganisatie te verbeteren en een meer open partijcultuur te ontwikkelen stelde deze werkgroep vooral drie maatregelen voor: verschillende soorten lidmaatschap, bijvoorbeeld naast kaderlidmaatschap ook een proef- en een issue-lidmaatschap; meer invloed voor de leden, met name bij selectie van lijsttrekkers en mogelijk ook kamerleden; en een professionelere communicatie tussen partijtop, volksvertegenwoordigers en leden, via internet maar ook via regionale ‘huiskamerbijeenkomsten’.

Op 5 oktober besprak het Politiek Forum in Den Haag de rapporten van de Commissie-De Boer en de Commissie-Andersson. Over het algemeen kon men zich vinden in de conclusies van beide rapporten.

procedure aanwijzing partijleider

Op 24 mei stelde partijvoorzitter Koole voor dat de leden via een referendum in het najaar een nieuwe voorzitter van de Tweede-Kamerfractie (en daarmee een nieuwe partijleider) zouden moeten kiezen uit de 23 Tweede-Kamerleden. De kersverse fractievoorzitter Van Nieuwenhoven reageerde terughoudend en wees er op dat de Tweede-Kamerfractie haar eigen leider hoorde aan te wijzen. Vice-fractievoorzitter A.Th. Duivesteijn juichte wel een ledenraadpleging toe, maar vond het daarvoor nog te vroeg. Hij zou zich eventueel wel kandidaat willen stellen voor het leiderschap en pleitte voor een linkse koers en samenwerking met andere progressieve partijen. Het Politiek Forum – dat geen beslissingsbevoegdheid heeft maar wel zwaarwegende adviezen kan geven – stemde op 1 juni met Koole’s voorstel in.

In juli besloot het partijbestuur om de leden in november te raadplegen over zowel het voorzitterschap van de Tweede-Kamerfractie als het lijsttrekkerschap voor de Eerste-Kamerverkiezingen van 2003. Mogelijk zouden tegelijkertijd ook lijsttrekkers voor de Provinciale Statenverkiezingen van dat jaar door de leden geselecteerd worden. In september zouden de kandidaten voor deze functies zich moeten aanmelden; later werd dit mogelijk gemaakt tot 25 oktober. De groep ‘Een onstuitbare vernieuwing’ stelde voor ook niet-fractieleden kandidaat te laten staan voor het politiek leiderschap, maar Koole achtte deze suggestie onpraktisch, vanwege de kans dat “iemand vanaf zijn zolderkamer tje politiek leider van de PvdA zit te wezen” (*NRC Handelsblad*, 26 juli 2002).

Op 2 september stelde het partijbestuur de procedure voor de verkiezing van de partijleider vast. De leden zouden hem of haar moeten kiezen met een absolute meerderheid en met een opkomst van tenminste 15% van het totale ledental. Werd aan die voorwaarden niet voldaan, dan kreeg de fractie alsnog de vrije hand om een voorzitter aan te wijzen, die dan echter niet vanzelfsprekend de politiek leider zou zijn.

verkiezingscampagne partijleider

Demissionair staatssecretaris W.J. Bos, die op 15 mei ruim 120.000 voorkeursstemmen had verworven, verklaarde op 12 juni – op een bijeenkomst waar de verkiezingen werden besproken – een kandidatuur voor het fractievoorzitterschap niet zonder meer af te wijzen. Op 27 augustus stelde hij zich formeel kandidaat, via een open brief aan de partijleden en het bestuur. Hij kondigde aan het debat te willen zoeken “zonder vanuit in beton gegoten posities te vertrekken” (*NRC Handelsblad*, 27 augustus 2002). Daarbij hoopte hij wel dat zijn partij meer herkenbare en duidelijke standpunten zou verkondigen.

Op 29 september kondigde oud-minister K.G. de Vries in het televisieprogramma ‘Buitenhof’ zijn kandidatuur aan – vooral bedoeld om de leden een echte keuze te geven, zo verklaarde hij. Hij pleitte voor meer samenwerking met D66 en GroenLinks, liefst uitmondend in één progressieve volkspartij. Een dag later deelde Duivesteijn mee van een kandidatuur af te zien. De verkiezing kwam volgens hem te vroeg en zou zo de vereiste inhoudelijke vernieuwing doorkruisen.

Op 5 oktober presenteerden Bos en De Vries zich als kandidaat-leiders op het Politiek Forum in Den Haag. Inhoudelijk bleken ze zich weinig van elkaar te onderscheiden, maar wel vielen verschillen in stijl op: Bos had zich informeel gekleed en hield een ernstig betoog, De Vries verscheen in pak maar doorspekte zijn toespraak met veel humor. Bos beloofde zijn gehoor een miljoen kiezers terug te winnen bij de komende verkiezingen, indien de PvdA weer de problemen van gewone mensen zou aanpakken. Hij zag voor de politiek leider een taak als voortrekker, terwijl De Vries aan een meer passieve *pater familias*-rol dacht.

Op 20 oktober kondigde Van Nieuwenhoven alsnog haar kandidatuur aan, eveneens in het televisieprogramma ‘Buitenhof’. Ze had lang getwijfeld, maar de val van het kabinet en het kamerdebat daarover gaven bij haar de doorslag. Van Nieuwenhoven stelde zich ten doel om tenminste zeven zetels voor de PvdA terug te winnen. Op 15 mei had ze – als nummer twee op de lijst – ruim 230.000 voorkeursstemmen getrokken. Te elfder ure – op 24 oktober – meldde zich nog een vierde kandidaat, de Leidse hoogleraar bestuurskunde J. de Vries.

De kandidaten gingen vervolgens op verschillende plaatsen met elkaar in debat, waarbij ze vaak volle zalen trokken. De sfeer bleef doorgaans vriendelijk. Bos trok aandacht met zijn voorstel om de hypotheekrenteaftrek voor hogere inkomens te beperken. K.G. de Vries oogstte applaus met zijn oproep “Trek de stekker uit Zalm!”, een toespeling op de rol die de VVD-leider gespeeld had bij de val van het eerste kabinet-Balkenende (*NRC Handelsblad*, 22 oktober 2002). Van Nieuwenhoven bleek zich inhoudelijk nauwelijks van de eerste twee kandidaten te onderscheiden, al legde ze iets meer nadruk op traditionele sociaal-democratische waarden als gelijke kansen, solidariteit en emancipatie. J. de Vries hamerde juist vooral op ‘rechtse’ thema’s, zoals onveiligheid en vreemdelingenbeleid.

Op 12 november maakte het partijbestuur in Amsterdam op feestelijke wijze de uitslag van de ledenraadpleging bekend. Bos behaalde met ruim 60% van de stemmen een royale meerderheid, Van Nieuwenhoven kreeg 32%, K.G. de Vries 5% en J. de Vries 3%. Bijna 32.000 van de krap 60.000 leden (54%) hadden een stem uitgebracht. Over het algemeen werd de grote steun voor Bos geduid als verlangen naar verjonging en vernieuwing. Op 16 november bevestigde het partijcongres (bij acclamatie) de keuze van de leden.

Joint Strike Fighter

De aanschaf van een nieuw gevechtsvliegtuig, de *Joint Strike Fighter* (JSF) genoemd, leidde tot verdeeldheid binnen de PvdA. Het vliegtuig zou de F-16 te zijner tijd moeten vervangen. Nederland zou mogelijk bij de productie in de Verenigde Staten betrokken worden, maar dan moesten afzien van samenwerking met Europese partners die eveneens met de ontwikkeling van een nieuw vliegtuig wilden beginnen. Het Tweede-Kamerlid mevr. H. Molenaar sloot zich als enige van de sociaal-democratische fractie aan bij de campagne ‘Geen zeven miljard euro voor JSF-bommenwerpers’. Ook oud-minister van Defensie H. Vredeling en de Jonge Socialisten (JS) steunden de campagne. De fractie had aan het begin van het jaar formeel nog geen standpunt ingenomen. Op het Politiek Forum dat op 9 maart in Utrecht gehouden werd, bleek de afkeer van de JSF overweldigend. Het belangrijkste bezwaar gold de kosten. Het Tweede-Kamerlid F.C.G.M. Timmermans, woordvoerder voor defensiezaken, koesterde toenemende twijfels, verklaarde hij. Europarlementariër M.J. van den Berg pleitte voor een ander toestel in het kader van de Europese samenwerking. Minister De Vries verdedigde het standpunt van het kabinet, dat in principe wel tot aanschaf wilde overgaan omdat dit vliegtuig uiteindelijk moderner zou zijn dan alle alternatieven en het Nederlandse bedrijfsleven zou kunnen profiteren

van samenwerking met de Amerikaanse producenten. Het Politiek Forum stemde echter unaniem voor een 'zwaarwegend advies' aan de Tweede-Kamerfractie om af te zien van de JSF.

In april besloot de fractie aanvankelijk onder voorbehoud in te stemmen met aanschaf. Het bestuur van de JS dreigde in dat geval zijn lidmaatschap van de PvdA op te zullen zeggen. De toenmalige partijleider Melkert kondigde op een bijeenkomst op 20 april echter aan dat men om pragmatische financiële redenen toch zou tegenstemmen. Hem werd overigens door andere partijen en critici in eigen gelederen zwak leiderschap in deze zaak verweten. Op 23 april staakten de stemmen in de Tweede Kamer over een motie van D66 om af te zien van deelname aan het project. Op 4 juni nam de nieuwe Tweede Kamer nog duidelijker stelling, door een tegen de JSF gericht amendement van D66 op de begroting van Economische Zaken te verwerpen.

Srebrenica

Kritiek van minister Pronk van VROM op het Nederlandse beleid rond Srebrenica in 1995 leidde tot spanningen binnen de PvdA (zie ook in deze Kroniek onder 'hoofdmomenten'). Pronk verklaarde in het televisieprogramma 'Nova' op 28 maart dat zijns inziens het eerste kabinet-Kok had gefaald in zijn instructies aan de Nederlandse militairen die daar de Bosnische moslims hadden moeten beschermen tegen de Bosnische Serviërs. De zelfkritiek van Pronk, die minister van Ontwikkelingssamenwerking was geweest in dat kabinet en nadrukkelijk over 'wij' sprak, wekte afkeuring bij minister-president Kok. In de Tweede Kamer noemde hij de uitlatingen van zijn minister 'onjuist' en 'onverstandig' (*NRC Handelsblad*, 4 april 2002; zie verder in deze Kroniek onder 'hoofdmomenten').

Peper

A. Peper was in 2000 als minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties afgetreden vanwege een kritisch rapport over zijn declaratiegedrag als burgemeester van Rotterdam in de periode 1982-1998 (zie *Jaarboek 2000 DNPP*, blz. 142-144). Op 13 juni stelde het College van Beroep voor het Bedrijfsleven echter vast dat het rapport, dat was opgesteld door het accountantsbedrijf KPMG, veel verdachtmakingen bevatte die niet goed onderzocht waren. Drie accountants werden berispt voor hun nalatigheden.

Peper hield overigens op 30 oktober een intreerede als hoogleraar Public Management aan de Nijenrode Universiteit, die later gepubliceerd werd onder de titel *Een dolend land. Over de politieke architectuur van*

Nederland. Daarin pleitte hij met name voor een duidelijker scheiding tussen politiek en ambtenarenapparaat.

Hirsi Ali

Mevr. A. Hirsi Ali, die na haar vlucht uit Somalië na enige omzwervingen politicologie in Leiden had gestudeerd, werkte sinds 2001 bij de WBS, het wetenschappelijk bureau van de PvdA. Zij vestigde binnen de PvdA de aandacht op de emancipatie van allochtone vrouwen, een zaak die de partij volgens haar had verwaarloosd. Nadat zij zich op 11 en 12 september in enkele televisieprogramma's nogal kritisch had uitgelaten over de islam – vooral vanwege de opvattingen van deze religie over de verhouding tussen man en vrouw –, ontving ze bedreigingen die haar noopten niet meer in het openbaar op te treden en enige tijd in het buitenland door te brengen (*NRC Handelsblad*, 18 september 2002). Een aantal publicisten betuigde op 25 september in een dagbladadvertentie steun aan Hirsi Ali. Drie vrouwelijke politici, G. Verburg (CDA), M. de Boer (PvdA) en N. Kroes (VVD), vormden een steuncomité onder de naam 'Geef een stem aan Ayaan'. De WBS riep een fonds in het leven om Hirsi Ali's verblijf in het buitenland te bekostigen. Aan de andere kant toonden veel islamieten in en buiten de PvdA zich veront-rust over de uitspraken van Hirsi Ali en de ongenueanceerde bijval die zij oogstte.

Eind oktober bereikte Hirsi Ali vanuit de VVD het verzoek om zich kandidaat te stellen voor de Tweede Kamer (zie ook in deze Kroniek onder VVD). Na enig nadenken besloot ze daarop in te gaan. Kroes had hierbij een belangrijke rol gespeeld. De liberale partij zou Hirsi Ali meer ruimte bieden voor haar kritiek op het multiculturalisme en haar strijd voor de emancipatie van allochtone (en in het bijzonder islamitische) vrouwen dan de sociaal-democraten. De PvdA werd in haar ogen teveel beheerst door aanhangers van het multiculturalisme. Op 31 oktober maakte Hirsi Ali bekend haar lidmaatschap van de PvdA te verruilen voor dat van de VVD. PvdA-voorzitter Koole, die zich in de voorafgaande periode nogal voor haar had ingespannen, reageerde geschokt en verbaasd. In zijn ogen werd haar mening over integratie en emancipatie juist in brede kringen van de PvdA gedeeld.

afscheid Kok

Op 3 november vierde de partij het afscheid van Kok, die al eerder als politiek leider was teruggetreden (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz.65-66). In videoboodschappen richtten de voormalige Amerikaanse president W.J. Clinton en de vroegere Zuid-Afrikaanse president N. Mandela zich

in lovende woorden tot Kok. In zijn dankwoord uitte deze zijn bezorgdheid over de politieke crisis in Nederland. Kok beschreef het kabinet-Balkenende, dat enkele weken eerder ten val was gekomen, als een renpaard dat door zijn hoeven is gezakt nog voordat het is gaan draven (*Trouw*, 4 november 2002).

kandidatenlijst Tweede-Kamerverkiezingen 2003

Op 18 oktober, enkele dagen na de val van het kabinet-Balkenende, beraadde het partijbestuur zich over de kandidaatstellingsprocedure voor de vervroegde verkiezingen. De verkiezing van de fractievoorzitter (en partijleider) werd meteen ook verkiezing van een lijsttrekker; de kandidaten hoefden daarmee geen kamerlid meer te zijn. Aanmelding was zoals reeds vermeld mogelijk tot 25 oktober. Ook voor lagere plaatsen op de kandidatenlijst diende men zich voor die dag aan te melden.

De Zaanse burgemeester R. Vreeman werd voorzitter van de commissie die de ontwerp-kandidatenlijst zou opstellen. De commissie telde enkele oudgedienden onder haar leden, maar ook veel voorstanders van vernieuwing, zoals de Tilburgse wethouder Hamming en de Nijmeegse wethouder P.F.G. Depla. Vreeman wilde vooral vrouwen, vertegenwoordigers van minderheden en van de verschillende regio's beter op de lijst vertegenwoordigd zien.

Op 12 november maakte het partijbestuur de ontwerp-kandidatenlijst bekend. De verslagen kandidaat-lijsttrekkers Van Nieuwenhoven en K.G. de Vries kregen de tweede respectievelijk derde plaats op de lijst, gevolgd door mevr. N. Albayrak en mevr. M. Bussemaker. Nieuwkomers kwamen op de zevende, achtste en negende plaats: achtereenvolgens de Brabantse gedeputeerde A.J.W. Boelhouwer, de voorzitter van de Groningse gemeenteraadsfractie mevr. M.J. van Dijken en voormalig Greenpeace-medewerker D.M. Samsom. Het kamerlid J.P. Rehwinkel trok zich verontwaardigd terug uit de kamer toen bleek dat hij niet op één van de eerste dertig (verkiesbare) plaatsen kon rekenen. Als vertegenwoordiger van een minderheid, namelijk homoseksuelen, meende hij die wel verdiend te hebben. Ook het kamerlid mevr. S.E.A. Noorman-Den Uyl nam geen genoegen met haar 35-ste plaats. In haar streven naar een hogere plek op de lijst kreeg zij steun van een aantal fractiegenoten en bestuursleden, maar zonder resultaat.

Op 16 november stelde het partijcongres in Rotterdam de kandidatenlijst vrijwel ongewijzigd vast.

programma Tweede-Kamerverkiezingen 2003

Eind oktober presenteerde het partijbestuur een manifest, bedoeld als actualisering en aanscherping van het oude verkiezingsprogram. Het was geschreven door Koole en twee andere bestuursleden, A. Pinto en J.P.C.M. van Zijl, samen met drie van de vier kandidaat-lijsttrekkers – de vierde meldde zich te laat om nog een bijdrage te leveren. Het manifest legde veel nadruk op veiligheid en integratie van immigranten. Het voorstel van Bos om de hypotheekrenteaftrek te beperken voor hogere inkomens, had zijn weg naar het manifest gevonden. Nieuw waren voorts het streven naar een kiesstelsel waarbij kiezers – evenals in Duitsland – een stem op een landelijke lijst en een stem op een regionale kandidaat zouden kunnen uitbrengen.

Op 9 november vonden vijf regionale voorcongressen plaats waar het manifest werd besproken en amendementen op elkaar afgestemd werden. Een week later stelde het partijcongres in Rotterdam het verkiezingsmanifest vast.

campagne Tweede-Kamerverkiezingen 2003

De campagne kwam in december op gang. Op 8 december stelden Bos en Zalm in hun eerste lijsttrekkersdebat (in het televisieprogramma ‘Buitenhof’) vast dat ze beter niet met elkaar zouden kunnen regeren. De verschillen lagen vooral op financieel-economisch gebied. Terwijl Bos pleitte voor extra overheidsuitgaven om de economie te stimuleren, hield Zalm vast aan extra bezuinigingen. De kwestie-Irak ontwikkelde zich tijdens de campagne allengs tot belangrijk verkiezingsthema. Bos merkte op dat het kabinet-Balkenende “sinds september zelfs voor de Amerikaanse troepen uit” liep (*NRC Handelsblad*, 14 december 2002) en wees eenzijdig Amerikaans optreden categorisch af. In zijn campagne nam Bos afstand van het kabinet-Kok en de paarse coalitie: “het was niet de keuze van het kader en de leden, er was een enorm tegenwil-en-dank gevoel” (*de Volkskrant*, 14 december 2002). Er was teveel geld besteed aan de infrastructuur en te weinig aan onderwijs, zorg en veiligheid. Daarnaast legde de lijstaanvoerder de nadruk op integratie van immigranten en achtte hij zowel openbare als bijzondere scholen verplicht om allochtone leerlingen te accepteren. Zo nodig moest daartoe de grondwet veranderd worden. Niettemin streefde Bos naar een coalitie met het CDA, mogelijk aangevuld met GroenLinks, SP en/of ChristenUnie. Weinig vertrouwen stelde hij in D66: ‘zwalkend’ en ‘warrig’ noemde hij de Democraten (*de Volkskrant*, 14 december 2002), al sloot hij een coalitie niet helemaal uit (zie ook in deze Kroniek onder D66).

K.G. de Vries, nummer drie op de kandidatenlijst, kreeg veel kritiek op zijn rol als minister van Binnenlandse Zaken in het tweede kabinet-Kok bij de beveiliging van Fortuyn. Een commissie onder leiding van de oud-president van het Amsterdams Gerechtshof H.F. van den Haak stelde in haar rapport over deze zaak vast dat De Vries te laks was geweest (zie in deze Kroniek onder 'hoofdmomenten'). Peper, de voorganger van De Vries als minister van Binnenlandse Zaken, meende dat deze zich nu diende terug te trekken als kandidaat voor de Tweede Kamer: "je kunt niet de regering controleren als je zelf hebt gefaald" (*NRC Handelsblad*, 18 december 2002). De Vries handhaafde echter zijn kandidatuur, na overleg met de lijsttrekker en de partijvoorzitter.

progressieve samenwerking in de oppositie?

Na de verkiezingen van mei leek er enige toenadering tussen PvdA, GroenLinks en SP op gang te komen (zie ook in deze Kroniek onder GroenLinks en SP). Eind augustus besloot het partijbestuur dat de PvdA zich zou aansluiten bij het platform 'Keer het tij', dat het maatschappelijk verzet tegen het beleid van het kabinet-Balkenende wilde bundelen. In dit platform speelden GroenLinks en vooral SP een belangrijke rol. Rosenmöller stelde begin november PvdA en SP een lijstverbinding met GroenLinks voor. De meeste kandidaat-leiders van de PvdA voelden hier wel voor, alleen J. de Vries wees het af. De SP bleek er ook weinig voor te voelen.

Het kamerlid Bussemaker verklaarde op 30 november een links meerderheidskabinet te zullen steunen. Bos achtte dat geen optie. Hij wilde wel meer samenwerken met GroenLinks en SP, overigens ook met de ChristenUnie, maar streefde toch vooral naar een coalitie met het CDA.

Eerste-Kamerverkiezingen 2003

Zoals hierboven reeds is vermeld, werd ook de lijstaanvoerder voor de in 2003 te houden Eerste-Kamerverkiezingen door de leden gekozen. Op 26 september stelde de Tilburgse burgemeester J. Stekelenburg, vice-fractievoorzitter van de senaatsfractie, zich kandidaat. Op 30 september werden nog drie kandidaten bekend gemaakt: O. Feitsma, oud-burgemeester van Maarssen, J. Nieuwestegen, bedrijfsadviseur, en H.C.P. Noten, directeur personeelszaken bij de Nederlandse Spoorwegen.

Op 12 november maakte het partijbestuur de uitslag van de stemming bekend. Stekelenburg had met 85% van de stemmen een zeer duidelijke overwinning geboekt. Van de leden had 43% een stem uitgebracht.

Provinciale Statenverkiezingen 2003

Tegelijk met de lijsttrekkers voor Eerste en Tweede Kamer konden de leden in november ook lijsttrekkers voor de Statenverkiezingen van 2003 kiezen, althans in de meeste provincies. Alleen de gewesten Drenthe en Friesland hielden geen ledenraadpleging.

verwante instellingen en publicaties

De partij publiceerde in februari de brochure *De wadden. Vijf sterren accommodatie voor natuur en mens*, van de hand van het Tweede-Kamerlid mevr. J.C. Witteveen-Hevinga en het Friese Statenlid mevr. A. Andriesen. De auteurs legden de nadruk op duurzame ontwikkeling, in concreto: beperking van visserij en geen verdere gaswinning.

De Tweede-Kamerfractie presenteerde op 21 maart een nota, geschreven door A. Duivesteijn, G.C.F.M. Depla en H.E. Waalkens, getiteld *Rubiks ruimte. Naar een andere combinatie van stad, glas en land in de Deltametropool*. Hierin werd een alternatief geboden voor de Vijfde Nota over Ruimtelijke Ordening die in de ogen van de auteurs te weinig radicaal en effectief was.

De Wiardi Beckman Stichting (WBS), het wetenschappelijk bureau van de PvdA, presenteerde op 21 oktober *Grenzen aan de markt. Privatisering en de hervorming van de publieke sector*, een rapport dat was opgesteld door een werkgroep onder leiding van oud-minister E. van Thijn. Deze al in 1999 ingestelde werkgroep pleitte voor een pragmatische keuze tussen markt en staat, waarbij ook nieuwe tussenvormen aandacht verdienden. Men dacht daarbij aan een ‘publieke onderneming’ onder toezicht van de staat. Bos reageerde kritisch op het betoog van Van Thijn, met de opmerking “er staat niet veel nieuws in” (*NRC Handelsblad*, 22 oktober 2002). De WBS publiceerde verder in samenwerking met haar Duitse zusterorganisatie de Friedrich Ebert Stiftung en de Alfred Mozer Stichting (die de contacten met politieke geestverwanten van de PvdA in Midden- en Oost-Europa onderhoudt) *Social democracy in Central and Eastern Europe* – een overzicht van sociaal-democratische partijen in Midden- en Oost-Europa van de hand van N. Crook, M. Dauderstädt en A. Gerrits, voorzitter van de Mozer Stichting. Het Centrum voor Lokaal Bestuur vierde op 15 en 16 februari in Arnhem onder het motto ‘Progressie als traditie’ zijn honderdjarig bestaan: het beschouwde zich als opvolger van de in 1902 opgerichte Vereniging van Sociaal-Democratische Gemeenteraadsleden in Nederland. De burgemeester van Amsterdam, Cohen, weet in zijn toespraak de bij veel burgers heersende onvrede aan de verwevenheid van bestuur en politiek. Raadsleden zouden meer naar de burgers toe moeten gaan om naar hen

te luisteren. De schrijver G. Mak leverde in zijn Wibaut-lezing – genoemd naar de sociaal-democratische wethouder F. Wibaut – kritiek op de zelfgenoegzaamheid van de sociaal-democraten in de paarse periode. Het Centrum gaf een jubileumboek uit, getiteld *Besturen als kunst. Lokale sociaal-democraten 100 jaar verenigd*, geschreven door de historicus J. de Roos.

Het met de PvdA verbonden Trefpunt van Socialisme en Levensovertuiging hield op 15 maart in Amsterdam een conferentie over identiteit van organisaties.

De Evert Vermeer Sichting, de nevenorganisatie van de PvdA die zich bezig houdt met ontwikkelingssamenwerking, hield op 13 april haar jaarlijkse Afrika-conferentie in Utrecht. Naast de ministers Herfkens en Pronk woonde ook de vice-president van Oeganda, S.W. Kazibwe, de conferentie bij. Op 1 oktober nam mevr. Th. Fierens het voorzitterschap van de Stichting over van H. van der Vlist. Fierens was directeur van de Nederlandse Ontwikkelingsorganisatie SNV.

Binnen de Jonge Socialisten (JS), de jongerenorganisatie van de PvdA, ontstond in januari wrijving over protestacties tegen het huwelijk van prins Willem-Alexander met Máxima Zorreguieta. Het bestuur steunde de acties die het comité Het Witte Plein voorbereidde, terwijl de afdelingen Arnhem&Nijmegen, Groningen, Leiden en Twente die onacceptabel vonden. Op 21 januari sloot de JS een akkoord voor een niet-paars beleid met het CDJA en Dwars (zie in deze Kroniek onder CDA). De Jonge Socialisten hielden op 18-20 mei hun voorjaarscongres en Pinksterkamp in Hoeven. Op 9 en 10 november vond in Groningen het najaarscongres plaats, dat werd opgeluisterd door de vier kandidaatlijsttrekkers. Bij de verkiezing van een nieuwe voorzitter gaven de Jonge Socialisten de voorkeur aan S. van Berkum boven D. Bultje.

Oud-leden van de JS S. Zboray en R. de Vries richtten op 29 mei in Amsterdam het Jongeren Ontmoetings Platform (JOOP) op, bedoeld voor jongeren die te oud waren voor de JS en die wilden praten over de sociaal-democratie en de toekomst.

Het Multi-etnisch Vrouwennetwerk (MEV) hield op 11 en 12 oktober in Rotterdam haar jaarlijkse weekend. Op de agenda stonden de toekomst van de multiculturele samenleving en de vernieuwing van de PvdA.

personalia

J.Th.J. van den Berg, Eerste-Kamerlid van 1992 tot 1996, trad op 1 oktober af als voorzitter van de directieraad van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG).

J.A. van Kemenade, oud-minister van Onderwijs en Wetenschappen (1973-1977), vertrok op 31 maart als Commissaris van de Koningin in

Noord-Holland. Hij werd in april benoemd tot minister van staat. Geheel onomstreden was de benoeming niet, zoals PvdA-voorzitter Koole toegaf, aangezien Van Kemenade bij een onderzoek naar het Nederlandse optreden in Srebrenica bepaalde zaken in de doofpot had gestopt die in 2002 door het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD) opgerakeld werden.

Op 22 mei werd T. Bruinsma geïnstalleerd als burgemeester van Vlaardingen, nadat hij in een referendum op 6 maart meer stemmen had gekregen dan zijn rivaal. Voordien was Bruinsma wethouder in Groningen geweest.

W. Scheerder, die in 2001 was afgetreden als gedeputeerde van Gelderland wegens vervalste handtekeningen en mogelijke fraude, werd op 11 juli 2002 vervolgd wegens corruptie en valsheid in geschrifte.

Op 31 oktober maakte de burgemeester van Eindhoven, R.W. Wel-schen, bekend zijn termijn niet te willen volmaken uit teleurstelling over het beleid van het kabinet-Balkenende ten aanzien van zijn gemeente. Het (demissionaire) kabinet had zojuist de door hem dringend noodzakelijk geachte uitbreiding van de gemeente op de lange baan geschoven.

Socialistische Partij (SP)

Het jaar 2002 was voor de SP zeer geslaagd. Hoewel er bij de gemeenteraadsverkiezingen naast winst ook verlies werd geleden, boekte de partij bij de Tweede-Kamerverkiezingen een flinke vooruitgang. Ook stroomden nieuwe leden toe. Aan het begin van 2002 telde de SP 27.291 leden. Na de kamerverkiezingen in mei waren dat er al 30.000, en de SP sloot het jaar af met 36.406 leden – een toename over 2002 van een derde (zie tabel 3). Na de val van het kabinet-Balkenende deed de SP het erg goed in de opiniepeilingen: eind november stond de partij in de Nipo-peiling op 21 zetels.

gemeenteraadsverkiezingen

De SP deed in 55 gemeenten aan de raadsverkiezingen mee (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 75). In een aantal plaatsen, zoals Amersfoort, Middelburg, Weert en Zaanstad, was de partij niet in de raad vertegenwoordigd. Over de uitslag was de partijtopy niet geheel tevreden, zo bleek op de partijraad van 17 maart. In negentien gemeenten had de SP winst geboekt, in zeventien was zij gelijk gebleven en in negentien gemeenten had de partij zetels verloren (zie tabel 1). In Rotterdam was de SP mede door de opkomst van de door Fortuyn aangevoerde partij Leefbaar Rotterdam drie zetels achteruit gegaan. De partijraad stelde

een commissie in die onderzoek moest doen naar de verkiezingsuitslag. Op de partijraad van 15 juni werden de uitkomsten gepresenteerd. De commissie constateerde dat de SP last had gehad van de concurrentie van de lokale ‘leefbaar’-partijen, maar dat de partijafdelingen hier en daar ook te weinig actief waren geweest.

In de collegeonderhandelingen deed de SP het goed. In Boxmeer, Brunssum, Culemborg, Doesburg, Heerlen, Nijmegen en Schijndel trad de partij toe tot het college van burgemeester en wethouders. In december zou de SP ook in Oss – na tussentijdse gemeenteraadsverkiezingen (zie hieronder) – drie wethouders krijgen.

kandidatenlijst Tweede-Kamerverkiezingen 2002

Het partijcongres wees op 19 januari partijleider J.G.C.A. Marijnissen weer als lijsttrekker aan (zie ook *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 75-76). Het was de vierde keer dat Marijnissen de SP-lijst zou aanvoeren. Na hem kwamen de zittende kamerleden mevr. A.C. Kant, H. van Bommel en J.M.A.M. de Wit. De afgevaardigden zetten mevr. K. van Velzen – medewerkster van de Tweede-Kamerfractie – op de vijfde plaats van de kandidatenlijst, als opvolger voor de vertrekkende R.J.L. Poppe. Zij was actief geweest in de anti-kernenergie- en vredesbeweging. Vlak na haar verkiezing in mei berichtten de media dat zij in het verleden had deelgenomen aan de bezetting van de verkeerstoren van de luchtmachtbasis Volkel en aan andere antimilitaristische acties. In oktober werd Van Velzen opnieuw op Volkel aangehouden, dit keer bij een demonstratieve picknick op de landingsbaan.

programma Tweede-Kamerverkiezingen 2002

Het congres stelde verder het verkiezingsprogramma vast, *Eerste weg links* geheten (zie voor de voorbereidingen hiervan *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 76). De SP wenste vijftien miljard euro te besteden aan ‘sociale wederopbouw’. De financiële consequenties van de voorstellen waren doorgerekend door het Centraal Planbureau. Voorstellen om het program op onderdelen aan te scherpen werden afgewezen door partijsecretaris Kox, die tevens lid was van de programcommissie: “we moeten ons niet buiten het politieke debat plaatsen” (*Spanning*, 28 januari 2002). Een van de amendementen die het niet haalden, was de suggestie om het budget voor ontwikkelingssamenwerking te verhogen van 1% naar 2% van het Bruto Nationaal Product. Op één weinig betekenende uitzondering na volgde het congres de adviezen van het partijbestuur; het programma werd vrijwel unaniem aangenomen.

campagne Tweede-Kamerverkiezingen 2002

Het partijcongres besloot verder haar succesvolle campagneleus uit de jaren negentig ‘stem tegen, stem SP’ te wijzigen in ‘stem voor, stem SP’. De partijleiding vreesde dat de SP met de oude leus een te negatieve indruk zou wekken. “Het beeld dat we overal tegen zijn is natuurlijk flauwekul”, aldus Marijnissen. Het partijlogo – de tomaat – werd niet veranderd. Bij de kamerverkiezingen besloten de SP en GroenLinks hun lijsten te verbinden. In 1998 had de SP dit nog afgewezen.

Op 16 maart startte de SP de campagne voor de Tweede-Kamerverkiezingen op de ‘Dag van de Tomaat’ in Burgers Dierenpark in Arnhem. In de verkiezingscampagne maakte de SP gebruik van het lied ‘Een mens is meer... stem vóór, stem SP!’, geschreven door K. Glastra van Loon en gecomponeerd en gezongen door zanger B. Fosko en toetsenist N. Brandsen. Op 17 april presenteerde Marijnissen zijn boek *Schrale rijkdom. De erfenis van acht jaar Paars*, waarin hij het beleid van de beide kabinetten-Kok op de korrel nam.

In de campagne richtte de SP vooral haar pijlen op de PvdA. Marijnissen noemde de PvdA de ‘partij van de afbraak’. Daarnaast wilde de SP Fortuyn ‘ontmaskeren’. In het rapport *Leest u zijn boeken maar. De pimpelpaarse antwoorden van Fortuyn* analyseerde het Wetenschappelijk Bureau van de SP de standpunten die Fortuyn had ingenomen. Het Bureau concludeerde dat de analyse en de kritiek van Fortuyn op het paarse kabinet aansloten bij de afwijzende opstelling van de SP, maar dat de oplossingen sterk verschilden: “Fortuyn wil Paars vervangen door Pimpelpaars” (*de Tribune*, 26 april 2002). Tot grote spijt van SP-leider Marijnissen was Fortuyn niet bereid met hem in debat te gaan.

Op 20 april presenteerden Marijnissen en Tweede-Kamerkandidaat A. Lazrak het manifest *Van apart naar samen*, het ‘deltaplan’ van de SP om te komen tot een geïntegreerde samenleving. Het manifest was ondertekend door een groot aantal autochtone en allochtone Nederlanders. Onder meer werd de instelling bepleit van een parlementaire enquête naar het integratiebeleid dat de overheid de afgelopen decennia had gevoerd. Het partijbestuur van de SP was later van plan om een grootschalig onderzoek uit te voeren onder allochtone en autochtone Nederlanders om na te gaan welke oplossingen zij zagen voor de door segregatie veroorzaakte problemen.

moord op Fortuyn

Na de moord op Fortuyn gaven partijvoorzitter Marijnissen en partijsecretaris Kox een verklaring uit, waarin zij de aanslag “zowel een persoonlijke tragedie als ook een ongekende gebeurtenis in de naoorlogse

Nederlandse politieke geschiedenis” noemden. De partijleiding deelde mee dat de landelijke en plaatselijke campagneactiviteiten waren opgeschort (zie in deze Kroniek ook onder de ‘hoofdmomenten’). Net als de andere lijsttrekkers kreeg Marijnissen persoonlijke bewaking.

uitslag Tweede-Kamerverkiezingen 2002

Bij de Tweede-Kamerverkiezingen in mei haalde de SP negen kamerzetels, een winst van vier (zie tabel 2). Als enige partij links van het midden boekte de SP winst. Zoals vermeld keerde Poppe, sinds 1994 lid van de Tweede Kamer, niet terug. De partijraad van 22 juni besloot de tweejaarlijkse ‘Remi Poppeprijs’ in te stellen, bedoeld voor mensen of organisaties die zich onderscheiden op het gebied van natuur, milieu, dierenwelzijn of voedselproductie. In september verscheen een beeldverhaal over de campagne met als titel *Stem voor, stem SP. Hoe de SP de verkiezingen van 2002 won*. Fotograaf G. Scargo had de partij en haar lijsttrekker Marijnissen vanaf de herfst van 2001 gevolgd.

Naar aanleiding van de uitslag stelde VVD-leider Zalm voor dat de winnaars van de verkiezingen – CDA, LPF en SP – maar een regering moesten vormen. SP-aanvoerder Marijnissen wees de suggestie niet onmiddellijk van de hand. Na een kleine week liet hij echter weten dat zijn partij hiervoor niet te porren was; een centrum-rechtse coalitie lag meer in de rede.

Marijnissen voelde weinig voor de vorming van een links blok in de Tweede Kamer tegen de centrum-rechtse coalitie van CDA, LPF en VVD, die zich in de kabinetsformatie begon af te tekenen. GroenLinks-leider Rosenmöller had na de verkiezingen tot zo’n progressief akkoord tussen D66, GroenLinks, SP en PvdA opgeroepen, waarna hij bijval kreeg van het PvdA-kamerlid Duivesteijn (zie in deze Kroniek onder GroenLinks). Marijnissen herinnerde eraan dat hij in het verleden vaak had gepleit voor meer samenwerking met de PvdA, maar dat Melkert altijd de boot had afgehouden.

parlementair onderzoek

Op voorstel van de SP stemde de Tweede Kamer in september in met de instelling van een parlementair onderzoek naar het integratiebeleid van de afgelopen decennia. Hiermee werd een wens van de partij gerealiseerd die zij in de verkiezingscampagne in het manifest *Van apart naar samen* naar voren had gebracht (zie hierboven). Volgens Marijnissen was het nodig na te gaan hoe de gelden voor integratie waren besteed en wat het effect van alle inspanningen was geweest. Vergeleken met Duitsland noemde hij het Nederlandse integratiebeleid een mislukking.

Provinciale Statenverkiezingen 2003

In de zomer van 2002 begon de SP met de voorbereidingen voor de Provinciale Statenverkiezingen van maart 2003. De verschillende regio's dienden op te geven in welke provincies de SP mee zou moeten doen. Afgezien van Drente zou de SP in 2003 in het hele land deelnemen aan de Statenverkiezingen. De regioconferenties stelden in de herfst de kandidatenlijsten vast. In december startte de SP een cursus voor de kandidaat-Statenleden.

elfde partijcongres

Aanvankelijk was het de bedoeling om het elfde partijcongres dat voor 25 januari 2003 was gepland, te wijden aan de vraag op welke wijze de groei van de SP op lokaal niveau zou kunnen worden bevorderd en hoe de in groten getale toegestroomde nieuwe leden het beste in de partijorganisatie konden worden opgenomen. Een voorbereidingscommissie stelde een conceptcongresstuk op, *Nieuwe kansen grijpen* geheten, dat in september door het partijbestuur en de partijraad werd vastgesteld. Nadat de afdelingen zich hierover hadden gebogen, zou het in november op de regioconferenties worden besproken. Na de val van het kabinet op 16 oktober en het uitschrijven van vervroegde Tweede-Kamerverkiezingen op 22 januari 2003 werden de plannen gewijzigd. De discussie binnen de partij over *Nieuwe kansen grijpen* werd uitgesteld tot na de kamerverkiezingen.

programma en kandidatenlijst Tweede-Kamerverkiezingen 2003

Op 21 oktober kwam het partijbestuur van de SP bijeen in verband met de voorbereiding van de Tweede-Kamerverkiezingen. Het bestuur stelde commissies in die een ontwerp-kandidatenlijst en een conceptverkiezingsprogramma moesten opstellen. De ontwerp-kandidatenlijst verschilde weinig van de lijst voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 2002. Pas op de tiende positie was er een nieuwkomer, H. Vankan – leider van de spoorwegvakbond Vakbond van Machinisten en Conducteurs. Ook het verkiezingsprogramma van de SP – opnieuw *Eerste weg links* geheten – was nauwelijks gewijzigd. Op 23 november stelde het partijcongres in Rotterdam lijst en program vast.

relatie met GroenLinks

Na de val van het kabinet-Balkenende riep GroenLinks-leider Rosenmöller de PvdA en de SP op gedrieën een lijstverbinding aan te gaan.

SP-secretaris Kox wees dit voorstel van de hand. Met een verbinding van de lijsten van SP en GroenLinks – net als bij de kamerverkiezingen in mei – ging hij akkoord, maar de PvdA zou wat hem betreft daar niet bij betrokken moeten worden. “Om nu plotsklaps de grootste partij uit paars tot partner in een lijstverbinding tussen twee oppositiepartijen van paars te betrekken, is ongeloofwaardig” (*Spanning*, 21 november 2002). In november kwam GroenLinks in zware aanvaring met de SP, toen GroenLinks-leider Rosenmöller tijdens de presentatie van het verkiezingsmanifest van zijn partij de aanval op de ‘opportunistische’ SP opende (zie ook in deze Kroniek onder GroenLinks). Volgens Rosenmöller had de SP Fortuyn en de LPF te zacht aangepakt en zou zij daarvoor zijn beloond met winst in de opiniepeilingen. Op dat moment was de SP in de peilingen van Nipo gestegen tot zeventien zetels, terwijl GroenLinks bleef steken op tien zetels. SP-aanvoerder Marijnissen meende dat Rosenmöller “om zich heen slaat” (*de Volkskrant*, 13 november 2002). Volgens hem had Fortuyn het debat met de SP gemeden. Op 14 november schreef Rosenmöller een open brief aan Marijnissen, waarin hij ontkende een campagne tegen de SP te hebben willen beginnen.

tussentijdse gemeenteraadsverkiezingen in Oss

Bij de tussentijdse gemeenteraadsverkiezingen in Oss – de bakermat van de partij – op 20 november behaalde de SP vijftien van de 35 zetels (38,4%). De verkiezingen waren uitgeschreven omdat de gemeenten Oss en Ravenstein waren samengevoegd. Op de kandidatenlijst van de SP stond echtgenote Mari-Anne van partijleider Marijnissen op de derde plaats. Hun zeventienjarige dochter Lilian bezette de zestiende positie. Zij verwierf 550 voorkeursstemmen, genoeg voor een raadszetel, waardoor ze na haar achttiende verjaardag een eventueel opengevallen zetel zou kunnen innemen.

Als grootste partij nam de SP het initiatief voor de vorming van een nieuw college. Na de raadsverkiezingen van 1998 was de partij tot het college toegetreten, maar in maart 2000 waren de SP-wethouders door toedoen van de PvdA afgetreden (zie *Jaarboek 2000 DNPP*, blz. 193).

acties

Ook in 2002 zette de SP en het door haar gevormde comité ‘Rood sein voor de chloortrein’ de acties voort tegen de trein van het chemieconcern Akzo Nobel, die drie à vier keer per week van de fabrieken in Hengelo en Delfzijl chloor vervoerde naar Rotterdam (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 76-77). Zo werden in Deventer, Groningen en Zwolle

zogenoeten ‘avondwakes’ georganiseerd. In de zomer kwam demissionair minister Pronk van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer met Akzo overeen dat de chloortreinen uiterlijk 31 december 2005 voor het laatst zouden rijden.

Aan het begin van 2002 richtte de SP het comité ‘Zorg voor iedereen’ op. Dit comité riep verpleegkundigen en verzorgenden op om hun klachten over de te hoge werkdruk door te geven. De SP wilde hiermee aantonen dat bewoners door tijdgebrek te weinig verzorging zouden krijgen. Op basis van de reacties schreven mevrouw R. Helmer en mevrouw I. Palm het rapport *Waar een rijk land arm in is*. Op 14 maart werd het manifest *Het ziekenhuis dicht bij huis* aan enkele Tweede-Kamerleden aangeboden.

Op 1 mei organiseerden leden van het SP-Ouderenplatform de zogeheten ‘rode monumentendag’. Op de Dag van de Arbeid knapten ze monumenten op van sociaal-democratische leiders van het einde van de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw, die de PvdA zou zijn vergeten.

In het voorjaar opende de SP de website ‘www.waoplein.nl’. Hierop waren de standpunten van de politieke partijen over de WAO te vinden. Ook konden bezoekers hun eigen verhaal digitaal publiceren of e-mails sturen naar kamerleden of ministers. In het najaar blies de SP het comité ‘Handen af van de WAO’ nieuw leven in. Samen met de Landelijke Vereniging Arbeidsongeschikten organiseerde het Tweede-Kamerlid De Ruiter wekelijks een *picket line* bij de ingang van het gebouw van de Tweede Kamer.

In tegenstelling tot andere jaren waren de SP-leden van de Eerste en Tweede Kamer op prinsjesdag bij de troonrede aanwezig. Senator D. van Vugt droeg een rode pet met de tekst ‘Geen aanval op Irak’. “Ik heb de traditionele hoedenwedstrijd tussen de kamerleden aangegrepen om een boodschap over te brengen”, zo verklaarde hij (*Trouw*, 18 september 2002). Het Tweede-Kamerlid Van Velzen gebruikte een hoed om te protesteren tegen de bezuinigingen van het kabinet.

Op 28 september startte de SP een campagne tegen de mogelijke aanleg van een magneetzwefbaan tussen Schiphol en Groningen. De partij nam het initiatief tot het comité ‘Geen cent voor de zweeftrein’.

Samen met de Samenwerkende Organisaties Voetbalsupporters (SOVS) richtte de SP op 20 oktober het Comité Echte Fans op. Het comité wenste zich er niet bij neer te leggen dat de ‘echte’ fans van voetbalclubs de dupe werden van het wangedrag van een kleine minderheid. Mede-initiatiefneemster Kant lichtte toe dat het comité onder meer een einde wil aan collectieve maatregelen die alle fans treffen. Daarnaast dienden de voetbalvandalen harder te worden aangepakt.

Op 26 oktober organiseerde de SP samen met andere organisaties een demonstratie tegen de plannen van de Verenigde Staten om een oorlog tegen Irak te beginnen. Eerder al, op 29 september, had een delegatie van de SP meegelopen in een betoging in Londen tegen een mogelijke aanval op Irak.

Een delegatie van de SP, onder meer bestaande uit het Tweede-Kamerlid Van Bommel en Europarlementariër E. Meijer, was van 6 tot 10 november aanwezig op het Europees Sociaal Forum in Florence. Doel van de bijeenkomst was het uitwisselen van ervaringen en debatteren over het neoliberale Europa.

partijbijeenkomsten

Op 22 juni hield de SP-werkgroep Solidair in Utrecht onder de aanduiding 'De vakbond: service of strijd?' een bijeenkomst die was gewijd aan de toekomst van de vakbeweging.

Op 29 juni belegde het SP-Ouderenplatform de tweede Landelijke Oudierendag in Utrecht. Oudere SP-leden konden hier onder meer kennismaken met de nieuwe leden van de SP-fractie in de Tweede Kamer.

neveninstellingen en publicaties

Het Wetenschappelijk Bureau van de SP publiceerde op 14 oktober de brochure *De uitverkoop van de publieke diensten*. Hierin werd nagegaan wat de gevolgen van de liberalisering en deregulering waren voor onder meer de politie, het taxivervoer, de rechtsbijstand en de afvalverwerking. Op 23 december verscheen *De uitverkoop van de sociale zekerheid*. In dit rapport van het Wetenschappelijk Bureau werden de in de ogen van de SP negatieve gevolgen geschetst van het beleid van het tweede kabinet-Kok en het kabinet-Balkenende op het terrein van vooral de WAO.

Op 6 september presenteerde het Tweede-Kamerlid Van Velzen het rapport *Twente Asbestvrij*. Hierin werden voorstellen gedaan om met asbest vervuilde grond in Twente door de rijksoverheid te laten saneren. Op 13 januari vond in Oss een 'ROOD-meeting' plaats. Op deze bijeenkomst werd er met partijleider Marijnissen gediscussieerd over de toekomst van ROOD. Verder kozen de aanwezigen een nieuw bestuur en stelden zij het nieuwe jaarplan vast. ROOD kreeg nu ook een voorzitter: S. de Jong werd in die functie gekozen. Na afloop van de bijeenkomst leidde Marijnissen samen met K. Slager, auteur van het boek *Het geheim van Oss. Een geschiedenis van de SP*, de ROOD-leden langs de voor de SP 'historische' plekken in Oss.

personalia

In januari besloot het openbaar ministerie R. Roovers, SP-lid van de Provinciale Staten in Noord-Brabant, te vervolgen. Hij zou in juni 2001 een vertrouwelijke notitie van het college van Gedeputeerde Staten openbaar hebben gemaakt over de verkoop van het openbaar vervoersbedrijf BBA, waarin de provincie een groot aandeel heeft, aan een Frans concern (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 79). Vanwege de principiële kant aan deze kwestie was Roovers blij dat justitie hem vervolgde. “Het is goed dat er duidelijkheid komt over de vraag wanneer GS geheim mogen verklaren en wanneer niet” (*Binnenlands Bestuur*, 25 januari 2002). Op 19 februari meende de rechtbank in Den Bosch dat Roovers de geheimhoudingsplicht had geschonden en veroordeelde hem tot een voorwaardelijke celstraf van drie maanden.

Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP)

Het jaar 2002 verliep voor de SGP minder ongunstig dan het op het eerste gezicht leek. De partij raakte bij de Tweede-Kamerverkiezingen weliswaar haar derde zetel – een restzetel – kwijt, maar boekte anders dan in 1994 en 1998 wel stemmenwinst. Bij de gemeenteraadsverkiezingen gingen de staatkundig-gereformeerden enigszins vooruit. De SGP werd in 2002 wel weer geconfronteerd met een poging om haar afwijzende standpunt inzake het volledige partijlidmaatschap voor vrouwen langs juridische weg aan te vechten.

uitlatingen Holdijk

Aan het einde van 2001 had SGP-senator, fractiemedewerker en Gelders Statenlid G. Holdijk in het *Nederlands Dagblad* (22 december 2001) verklaard dat het noodzakelijk was dat christenen moslims hielpen zodanig te integreren in de samenleving dat zij het geloof als ‘een integrerend bestanddeel’ van hun bestaan konden beleven. Holdijk deed die uitspraken tegen de achtergrond van zijn overtuiging dat op deze wijze grote maatschappelijke problemen konden worden voorkomen. In dit kader had de SGP-senator er geen bezwaar tegen dat een christelijke feestdag aan moslims werd afgestaan en dat zij de eed aan Allah konden zweren. Verder zouden islamitische kinderen op openbare scholen gebedsruimtes moeten krijgen en zou het oprichten van islamitische scholen aangemoedigd kunnen worden.

De opvattingen van Holdijk botsten in ieder geval met het SGP-ontwerpverkiezingsprogramma van november 2001, waarin gesteld werd dat de partij zich wilde inzetten voor behoud van de overblijfselen “van

onze christelijke cultuur in een multicultureel en multireligieus wordende samenleving” en zich zou verzetten tegen introductie van elementen die strijdig waren met die cultuur. Hierbij werd expliciet de strijd voor het behoud van de christelijke feestdagen en de christelijke ambtseed genoemd. Begin januari lichtte Holdijk zijn standpunt toe, waarbij hij te kennen gaf dat zijn uitspraak over het inleveren van een christelijke feestdag niet betekende dat hij daarvoor ook pleitte. Er volgde een gesprek tussen hem en het dagelijks bestuur van de SGP, dat daarna concludeerde dat de nadere verklaring van Holdijk ‘helemaal’ spoorde met het partijstandpunt (*Reformatorisch Dagblad*, 8 februari 2002). Holdijk verklaarde dat zijn uitlatingen te weinig doordacht waren geweest en niet in de openbaarheid hadden moeten komen.

jaarvergadering

Op 23 februari hield de SGP haar jaarvergadering in Utrecht. In zijn partijrede toonde partijleider B.J. van der Vlies alle begrip voor de breed levende kritiek op de regeerstijl van de paarse coalitie. Dat betekende voor hem echter niet een aanbeveling voor Fortuyn. “Fortuyn sneert naar iedereen, heeft onacceptabele ethische opvattingen en hanteert een stijl die niet waardig is” (*Nederlands Dagblad*, 25 februari 2002). Bovendien was Fortuyns grenzeloos geloof in eigen kunnen ‘onuitstaanbaar’.

Tijdens het middagedeelte van de jaarvergadering waren er korte inleidingen en een forumdiscussie onder leiding van algemeen voorzitter W. Kolijn over het thema ‘SGP, tijdgeest en theocratie’. Hieraan werd deelgenomen door P.J. Vergunst (algemeen secretaris van de Gereformeerde Bond in de Nederlands Hervormde Kerk), A. Moerkerken (predikant en rector van de Theologische School van de Gereformeerde Gemeenten) en A.A. Egas (christelijk-gereformeerd predikant).

gemeenteraadsverkiezingen

Op de jaarvergadering van de SGP had Van der Vlies ook stilgestaan bij de moeilijkheden tussen zijn partij en de ChristenUnie bij het aangaan van gemeenschappelijke lijsten bij de gemeenteraadsverkiezingen (zie in deze Kroniek onder ChristenUnie).

De raadsverkiezingen verliepen voor de SGP behoorlijk succesvol. De partij behaalde 242 raadszetels, elf meer dan in 1998. Van der Vlies was blij met deze zetelwinst, temeer daar deze behaald werd bij een iets hogere opkomst (hetgeen nadelig werd geacht voor de kleine christelijke partijen). De SGP behaalde met name goede resultaten in veel van haar bolwerken, zoals Urk, Staphorst, Nunspeet, Veenendaal, Barneveld

en Tholen. Waar de SGP zelfstandig deelnam, steeg het aantal raadszetels van 176 naar 181. In gemeenten waar de partij een gemeenschappelijke lijst had met de ChristenUnie daalde het gezamenlijke zeteltal licht van 120 naar 118. Toch nam het aantal SGP-raadsleden dat via deze lijsten gekozen werd met zes toe tot 61. In 75 gemeenten nam de SGP zelfstandig deel, in 56 met een gezamenlijke lijst met de ChristenUnie. De college-onderhandelingen leverden de SGP 36 wethouders op, evenveel als in 1998.

programma Tweede-Kamerverkiezingen 2002

In de herfst van 2001 presenteerde de SGP haar ontwerpverkiezingsprogramma *Tot Uw dienst* geheten (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 83-84). Op de jaarvergadering van de partij op 23 februari bood partijvoorzitter Kolijn het definitieve program aan partijleider Van der Vlies aan. Op deze bijeenkomst merkte Van der Vlies in zijn partijrede op dat ook de SGP in de verkiezingscampagne veel aandacht wilde geven aan het thema veiligheid. Verder diende het kabinet het gezin weer te steunen. Hierbij moest niet langer worden uitgegaan van het tweeverdienersmodel, waardoor vrouwen de arbeidsmarkt worden ‘opgeduwd’ (*Nederlands Dagblad*, 25 februari 2002). De SGP wilde dan ook dat de subsidies voor kinderopvang werden gestopt en dat extra geld voor de kinderbijslag werd uitgetrokken.

campagne Tweede-Kamerverkiezingen 2002

De kandidaatstelling voor de Tweede-Kamerverkiezingen had de SGP al in december 2001 afgerond. Van der Vlies was reeds door de jaarvergadering in februari van dat jaar als lijsttrekker aangewezen (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 82-83).

Op 12 april ging de campagne van de SGP voor de Tweede-Kamerverkiezingen van start in Amersfoort. Van der Vlies keerde zich opnieuw uitdrukkelijk tegen de paarse coalitie. Hij vond niet de SGP maar het kabinet ‘extreem’ (*de Banier*, 19 april 2002). Tijdens de verkiezingscampagne herinnerde de SGP-leider er aan dat zijn fractie tijdens de afgelopen kabinetsperiode had besloten de voor zijn partij vergaande stap te nemen om haar traditioneel gouvernementele instelling op te geven en tegen de regering in oppositie te gaan, vanwege onder meer de wetgeving betreffende euthanasie, homohuwelijk en abortus (zie *Jaarboek 1999 DNPP*, blz. 79-80; *Jaarboek 2000 DNPP*, blz. 199-200; en *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 84). Van der Vlies verklaarde – anders dan ChristenUnie-leider Veling – dat intrekking van deze wetten een absolute voorwaarde was voor eventuele regeringsdeelname door zijn partij.

Voorts hield hij SGP-ers die overwogen of zij deze keer niet hun stem aan het CDA zouden geven voor dat zij dan medeverantwoordelijk zouden zijn voor compromissen die “Balkenende nu in alle eerlijkheid al voor mogelijk houdt” (*Trouw*, 4 mei 2002).

uitslag Tweede-Kamerverkiezingen 2002

De Tweede-Kamerverkiezingen kenden voor de SGP een teleurstellende afloop: van de drie kamerzetels ging er één verloren (zie tabel 2). Zij kreeg er wel bijna tienduizend stemmen bij. De partijleiding reageerde dan ook met een dubbel gevoel op de uitslag. Dat de SGP ondanks de stemmenwinst toch een zetel verloor werd veroorzaakt door de hogere opkomst in 2002 – waardoor de electorale aanhang relatief gezien daalde van 1,8% naar 1,7% van de stemmen – en het feit dat de derde zetel in 1998 een restzetel was, behaald dankzij de lijstverbinding met de ChristenUnie. Het was nu deze partij die via de lijstverbinding aan een restzetel geholpen werd.

Als (mogelijke) oorzaken voor de stemmenwinst werden door de partijtop vier factoren genoemd. In de eerste plaats zouden vrijgemaakt-gereformeerde kiezers die tegen het opgaan van het GPV in de ChristenUnie waren, naar de SGP zijn overgelopen. Dit kwam tot uiting in een relatief grote staatkundig-gereformeerde winst in de provincies Groningen en Drenthe, alsmede het noordoosten van Overijssel, waar het GPV in het verleden sterk aanwezig was. Daarnaast zou de SGP meer stemmen uit evangelische kringen hebben getrokken, als gevolg van het feit dat de ChristenUnie een minder duidelijk pro-Israël standpunt had dan de RPF voorheen (zeker in de tijd van het leiderschap van M. Leerling). De SGP daarentegen stond nog pal achter de joodse staat. Verder zouden volgens Van der Vlies ChristenUnie-kiezers dit keer op de SGP gestemd hebben omdat men bezwaar had tegen de ‘ruk naar links en de compromisbereidheid ten aanzien van regeringsdeelname bij de ChristenUnie’ (*Ons Contact*, no. 4, 2002). In de vierde plaats zou een aantal boeren nu SGP gestemd hebben, omdat zij sympathie hadden gekregen voor de standpunten die Van der Vlies op agrarisch terrein had ingenomen.

In de nieuwe Tweede-Kamerfractie keerde J.T. van den Berg niet terug. Hij was zestien jaar Tweede-Kamerlid geweest, maar had zich voor de verkiezingen van mei niet meer kandidaat gesteld. Bij zijn afscheid kreeg hij een vriendenboek aangeboden, dat de titel *Nog bijzonderheden?* droeg en was geredigeerd door M. de Bruyne en anderen.

Eind december 2001 had de Commissie Gelijke Behandeling (CGB) zich niet bevoegd verklaard een uitspraak te doen naar aanleiding van een klacht van het partijlid mevr. Grabijn-Van Putten dat vrouwen geen volwaardig lid konden worden van de SGP (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 80-82). Grabijn had in 1984 zelf nog wel volwaardig partijlid kunnen worden. (zie *Jaarboek 1996 DNPP*, blz. 75 en *Jaarboek 1999 DNPP*, blz. 80).

In de zomer van 2002 plaatste het in vrouw en recht gespecialiseerde Clara Wichman Instituut (CWI) op zijn website een oproep en in het feministische maandblad *Opzij* een advertentie, waarin naar een vrouw met een staatkundig-gereformeerde achtergrond werd gezocht die volwaardig lid zou willen worden van de SGP. In het geval dat de partij dat weigerde, zou het CWI een proefproces financieren. Het Instituut had al eerder tevergeefs zo'n proces tegen de SGP gevoerd (zie *Jaarboek 1995 DNPP*, blz. 81). Een eventueel nieuw proces zou nu meer kans van slagen hebben omdat in 2001 het comité dat toeziet op de naleving van het vrouwenverdrag van de Verenigde Naties Nederland tot de orde had geroepen vanwege het feit dat het een partij toestond die vrouwen anders behandelde dan mannen (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 81). Ter ondersteuning van zijn stap voerde het CWI nog aan dat wanneer het niet om vrouwen, maar om zwarten of joden zou gaan "iedereen op zijn achterste benen (zou) staan. Dit is niet wezenlijk anders" (*Trouw*, 17 juli 2002). Partijvoorzitter Kolijn betreurde het voornemen van het CWI. "Er is op vele fronten geprobeerd om ons tot een andere opstelling te dwingen. Dat is niet gelukt. Kennelijk heeft het instituut er grote moeite mee zich hierbij neer te leggen" (*Reformatisch Dagblad*, 18 juli 2002).

De zoekactie van het CWI leverde één serieuze reactie op, een studente rechten die lid was van de SGP-jongeren. Nadat zij het hoofdbestuur van de SGP had laten weten een proefproces te overwegen, werd zij uitgenodigd voor een gesprek met de beide partijvoorzitters, ds. D.J. Budding en Kolijn. Bij dit gesprek, dat begin oktober gehouden werd, was ook Grabijn aanwezig. Na het gesprek zag de studente van het voeren van een proefproces af. Volgens het CWI was de jonge vrouw in het gesprek bedreigd 'met hel en verdoemenis'. De voorzitters zouden hebben gezegd dat een proefproces de partij ernstige schade zou berokkenen en dat dat "op het geweten van de vrouw zou drukken" (*de Volkskrant*, 8 november 2002). Kolijn wees deze beschuldigingen van de hand. Hij verklaarde dat de studente wel op de consequenties van een proces was gewezen. Ook Grabijn ontkende dat er van SGP-zijde over hel en verdoemenis was gesproken en directe druk was uitgeoefend.

“Impliciet is dat denk ik wel het geval geweest” (*Nederlands Dagblad*, 9 november 2002).

Over de uitkomst van het gesprek was Grabijn duidelijk teleurgesteld. De studente en zij hadden een bemiddelingsvoorstel naar voren gebracht, dat inhield dat alleen die vrouwen volwaardig lid van de SGP zouden kunnen worden die daarvoor de toestemming hadden van hun echtgenoot of vader. De beide partijvoorzitters hadden daarop echter in het geheel niet willen ingaan. Kolijn erkende dat het hoofdbestuur niet op dat voorstel zat te wachten. Grabijn zou het volgens hem bij haar eigen Haagse kiesvereniging kunnen inbrengen (*Nederlands Dagblad*, 9 november 2002).

Het CWI liet weten verder te zoeken naar kandidaten van staatkundig-gereformeerden huize. Bovendien was het instituut bezig na te gaan of er andere juridische mogelijkheden waren om de staat tot ingrijpen te dwingen.

kabinet-Balkenende

Na de totstandkoming van het kabinet-Balkenende trad de Tweede-Kamerfractie van de SGP de nieuwe regering welwillend tegemoet. De oppositionele opstelling waartoe – zoals hierboven reeds vermeld – de staatkundig-gereformeerden tijdens de zittingsperiode van het tweede paarse kabinet hadden besloten, werd weer verlaten voor de meer vertrouwde, positief-afwachtede houding. Balkenende verdiende volgens de SGP in ieder geval erkentelijkheid voor het feit dat het hem was gelukt “een aantal veelbelovende medisch-ethische passages in het strategisch akkoord te krijgen” (*Reformatorisch Dagblad*, 5 juli 2002). Met alle kritiek die mogelijk was, achtte Van der Vlies het programma van dit kabinet een ‘verademing’ in vergelijking met het beleid dat vooral in de laatste jaren van de paarse coalitie was gevoerd (*de Banier*, 25 oktober 2002).

kabinetscrisis

Gezien deze opstelling wekt het geen bevreemding dat de SGP de val van het kabinet-Balkenende in oktober betreurde. Tegelijkertijd was de partij van de onvermijdelijkheid hiervan overtuigd. Van der Vlies en de voorlichter van de Tweede-Kamerfractie, M. de Bruyne, deden een dag voor de val van het kabinet zelfs de opmerkelijke oproep aan Balkenende om zo snel mogelijk de Tweede Kamer te ontbinden en nieuwe verkiezingen uit te schrijven, omdat de ruzies binnen de LPF parlement en politiek schaadden. Volgens het tweetal waren de omstandigheden zo bijzonder, dat de Tweede Kamer ontbonden kon worden zonder dat er

sprake was van een kabinetscrisis of een vertrouwensbreuk met het parlement. Na de val van het kabinet op 16 oktober sprak de SGP-fractie zich uit voor een rompkabinet van CDA en VVD, dat weliswaar op een minderheid in de kamer zou steunen maar – omdat het niet demissionair was – tot aan de verkiezingen voluit voorstellen zou kunnen blijven doen, die in de gegeven omstandigheden noodzakelijk waren.

programma en kandidatenlijst Tweede-Kamerverkiezingen 2003

Vanwege de val van het kabinet en de vervroegde kamerverkiezingen diende de SGP op korte termijn een kandidatenlijst en een verkiezingsprogramma voor te bereiden. Volgens het Algemeen Reglement van de partij kan bij tussentijdse kamerverkiezingen het hoofdbestuur voor wat betreft de kandidatenlijst – na consultatie van de Raad van Advies – naar bevind van zaken handelen. Dit leidde ertoe dat begin december de kandidatenlijst voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 2002 ongewijzigd werd vastgesteld voor die van 2003. Het ‘verkort verkiezingsprogramma’ werd aangepast aan de actualiteit. Van het uitgebreide programma zou alleen de financiële paragraaf gewijzigd worden.

In een debat met Rouvoet, de nieuwe lijsttrekker van de ChristenUnie, en J.J. van Dijk, Tweede-Kamerlid voor het CDA, zei Van der Vlies over eventuele regeringsdeelname dat zijn partij het openbaar bestuur niet schuwde en dat het land geregeerd moest worden, waarvoor compromissen nodig zouden zijn. Daarbij zou de SGP echter geen concessies aan haar uitgangspunten doen,

strafzaak algemeen secretaris

In december 2001 werd D. Nieuwenhuis, algemeen secretaris van de SGP en voormalig hoofd van het partijbureau, door de rechtbank in Haarlem vrijgesproken van seksueel misbruik van zijn dochter (zie *Jaarboek 2000 DNPP*, blz. 199 en *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 85). Begin januari besloot het openbaar ministerie in Haarlem tegen deze uitspraak in hoger beroep te gaan. Nieuwenhuis was al in april 2000 op non-actief gesteld door de SGP.

tussentijdse gemeenteraadsverkiezingen

Op 20 november waren er een tweetal tussentijdse gemeenteraadsverkiezingen als gevolg van gemeentelijke herindelingen. In de nieuwe gemeente Terneuzen behield de SGP tegen de verwachtingen in haar twee zetels. In de nieuwe gemeente Zwijndrecht verloor de combinatie van SGP en ChristenUnie licht, maar behield haar vier zetels.

Provinciale Statenverkiezingen 2003

Eind december besloot het provinciale SGP-bestuur in Friesland de samenwerking met de ChristenUnie niet te verbreken als bij de Provinciale Statenverkiezingen in 2003 een vrouwelijke kandidaat van de ChristenUnie door voorkeurstemmen of het uitvallen van andere kandidaten in de Staten zou komen. Met deze opstelling week het Friese bestuur af van het landelijk beleid van de SGP. Reden was de angst dat de SGP uit de Provinciale Staten van Friesland zou verdwijnen, wat zonder samenwerking zeker zou gebeuren.

internationale contacten

De werkgroep Oost-Europa van de SGP organiseerde een drietal conferenties. Allereerst op 1 en 2 maart in Boedapest over de toetreding van Hongarije tot de Europese Unie in samenwerking met de Vereniging Gereformeerden in de Samenleving uit dit land. Van SGP-zijde werd onder anderen gesproken door oud-europarlementariër L. van der Waal en europarlementariër B. Belder. In mei was er een tweedaags congres over de toekomst van de Roemeense landbouw in Osorhei. Ten slotte vond in Halasztelek in Hongarije van 12 tot en met 16 september een jeugdconferentie plaats waar een groep studenten met een SGP-achtergrond van gedachten wisselde met Hongaarse gereformeerde jongeren over 'Europese integratie'.

De ChristenUnie belegde eind november in Lakitelek in Hongarije een bijeenkomst met andere christelijke partijen in Europa over de vraag of tot onderlinge samenwerking kon worden gekomen. De SGP was ook uitgenodigd, maar als gevolg van een intern misverstand was de partij niet vertegenwoordigd. De ChristenUnie hoopte dat de SGP zich snel bij het tot stand gekomen communiqué zou aansluiten (zie verder in deze Kroniek onder ChristenUnie).

verwante instellingen en publicaties

Het wetenschappelijk bureau van de SGP, de Guido de Brèsstichting, hield op 23 september een conferentie met als thema 'Ruimte voor verantwoordelijkheid', over de relatie tussen maatschappij en overheid. Op 14 november belegde het wetenschappelijk bureau een conferentie met als onderwerp 'Gaaf de landbouw Nederland uit?'.

De Guido de Brèsstichting liet vier publicaties het licht zien. In april verscheen in de serie Commentaar: *De kerkelijke ambtsdrager als zie-kentrooster* onder redactie van J.W. van Berkum, wetenschappelijk medewerker van de De Brèsstichting. Het bevatte onder meer de lezingen

van een in december 2001 gehouden conferentie in samenwerking met de Nederlandse Patiëntenvereniging (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 86). Op 7 mei presenteerde de De Brèsstichting *Tot welzijn van heel het volk*. SGP-partijredes van ds. H.G. Abma. Hierin plaatsten een aantal auteurs met als eindredacteur J. Mulder – directeur van het wetenschappelijk bureau – de in de bundel afgedrukte redevoeringen van partijleider H.G. Abma uit de periode 1962-1983 in een historische en biografische context. Verder verscheen: *ICT@SGP.NL. SGP-visie op de taak van de overheid in de informatiesamenleving*, waarvoor Van Berkum weer de redactie voerde; en *Wikken en wegen. SGP-visie op cultuurbeleid*. Voor de inhoud van deze laatste publicatie tekende een werkgroep die werd voorgezeten door J. Koppelaar en waarvan Van Berkum secretaris was.

Op 20 april hielden de SGP-jongeren een jongerendag met als thema: ‘Breken of bouwen? – Puinruimen na paars.’ Tijdens de bijeenkomst werd een paarskleurig papieren huis door een sloper in SGP-overall in elkaar geslagen. Gesproken werd onder meer door SGP-partijleider Van der Vlies en het SP-Tweede-Kamerlid H. van Bommel. Op 6 juni belegde een aantal joodse en christelijke organisaties – waaronder de SGP-jongeren – in Den Haag een manifestatie met aansluitend een bezinningsbijeenkomst ter ondersteuning van Israël. Van der Vlies, jongerenvoorzitter E. Dijkgraaf en europarlementariër Belder behoorden tot de sprekers. Op 28 juni hielden de SGP-jongeren hun jaarvergadering in Gouda. Daarbij werd gediscussieerd over de laatste Tweede-Kamerverkiezingen en het juist afgesloten regeerakkoord. Eind november startten de SGP-jongeren een handtekeningen- en steunbetuigingenactie pro-Israël – mede als reactie op de activiteiten van mevr. G. Duisenberg, die de motor was van de handtekeningenactie ‘Stop de bezetting’ ten gunste van de Palestijnen. De bij de actie horende website werd door SGP-leider Van der Vlies en zijn ChristenUnie-collega Rouvoet geopend. Verder gaven de SGP-jongeren twee Infoschetsen uit. In februari verscheen *Ons koningshuis. De betekenis van de Oranjes in verleden, heden en toekomst*, geschreven door M.M. van der Slikke en anderen, en in december *SGP en landbouw* van de hand van J. Bazen. Voorlichting en Vorming bestond op 14 februari 25 jaar. Op 8 november werd het jubileumcongres gehouden. ’s Avonds boog men zich over het thema ‘Onbegrijpelijk of onbegrepen? Communicatie van de SGP-boodschap anno 2002’. Het middagprogramma had als onderwerp ‘Dualisme: een nieuwe vorm van besturen. Een eerste evaluatie van lokaal duaal bestuur.’ Ter gelegenheid van het jubileum gaf Voorlichting en Vorming ook een bundel uit, *Dienen als uit kracht* geheten, waarin onder meer de geschiedenis en de betekenis van de organisatie werden behandeld.

Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD)

Aan het begin van 2002 kon de VVD volgens peilingen op 36 zetels rekenen en leek zelfs het Catshuis binnen bereik. Al gauw begon de liberale partij echter aanhang te verliezen, vooral aan Leefbaar Nederland en vervolgens de LPF. De Tweede-Kamerverkiezingen verliepen voor de VVD ronduit slecht: veertien van de 38 zetels gingen verloren (zie tabel 2). Ondanks de aanmelding van ruim 5.000 nieuwe leden daalde uiteindelijk ook het ledental, omdat een nog groter aantal moest worden uitgeschreven (zie tabel 3). De tweede helft van het jaar stond ook voor de VVD in het teken van vernieuwing en verjonging.

commissie Toekomstvisie

Op 14 januari werd de commissie Toekomstvisie ingesteld. De vice-voorzitter van de VVD, M.G.J. Harbers, gaf hieraan leiding. De commissie had als taak een langetermijnvisie op te stellen voor de organisatie en inrichting van de partij, “zodat de VVD alle uitdagingen van de 21ste eeuw goed het hoofd kan bieden” (*Jaarverslag 2002 van het Hoofdbestuur*, 13). Naar verwachting zou de algemene vergadering in 2003 zich over de concrete voorstellen van de commissie buigen.

commissie Versterking autonomie gemeenten

In november 2001 had het hoofdbestuur een commissie ingesteld die naar aanleiding van de in het ontwerpverkiezingsprogramma voorgestelde afschaffing van de Onroerende Zaak Belasting (OZB) aanbevelingen moest doen ten aanzien van de versterking van de gemeentelijke autonomie (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 89). De commissie, die werd voorgezeten door mevr. L.E.J. Engering-Aarts, bracht op de algemene vergadering van 25 januari 2002 verslag uit onder de titel *Ruimte, respect & vooruitgang. Sterke gemeenten voor de burger*. In dit rapport deed de commissie een aantal aanbevelingen om de positie van de gemeenten (maar ook de provincies) te versterken. Deze werden besproken op de algemene vergadering in april.

verkiezingsprogramma Tweede-Kamerverkiezingen 2002

In oktober 2001 was het ontwerpverkiezingsprogramma van de VVD gepresenteerd, getiteld *Ruimte, respect en vooruitgang* (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 88-89). Op 25 en 26 januari 2002 stelde de algemene vergadering in Arnhem het concept vast. Het programma werd op enkele punten aangescherpt – met name het vluchtelingenbeleid zou

strenger moeten worden. Het ook binnen de partij omstreden voorstel om de OZB af te schaffen, kreeg voldoende steun van het congres.

kandidatenlijst Tweede-Kamerverkiezingen 2002

In de herfst van 2001 had het hoofdbestuur de ontwerp-kandidatenlijst voor de Tweede-Kamerverkiezingen opgesteld (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 88). Het partijcongres koos op 26 januari 2002 H.F. Dijkstal bij acclamatie tot lijsttrekker. De kandidatenlijst werd vrijwel zonder wijzigingen vastgesteld – alleen vanaf plaats 39 vonden enkele verschuivingen plaats. Het Tweede-Kamerlid mevr. P.J.D. Rémak trok haar kandidatuur in toen zij van haar 43-ste plaats verdreven dreigde te worden.

aanloop naar de Tweede-Kamerverkiezingen 2002

In zijn rede op het partijcongres verdedigde Dijkstal het paarse beleid, behalve inzake asielzoekers en de Wet op de Arbeidsongeschiktheid (WAO). Vooral de PvdA verweet hij hier dwars gelegen te hebben: voor hervorming van de WAO zouden de sociaal-democraten ‘nog nooit een bruikbaar idee’ hebben aangedragen (*NRC Handelsblad*, 28 januari 2002). Tegen de verwachtingen van veel partijgenoten in zette de liberale lijsttrekker niet de aanval op Fortuyn in. Evenmin verklaarde Dijkstal openlijk de functie van minister-president te ambiëren, al had partijvoorzitter H.B. Eenhoorn hem wel als kandidaat genoemd. Dat laatste vormde eigenlijk al een breuk met de traditie: de VVD wees gewoonlijk geen kandidaten aan voor deze functie, met als argument dat de minister-president in Nederland niet gekozen maar benoemd wordt.

Eenhoorn opende vervolgens zelf het offensief tegen Fortuyn, toen nog de lijstaanvoerder van Leefbaar Nederland. Hij vergeleek hem met Mussolini, “het type ijdele leider die precies zegt wat mensen willen horen” (*Trouw*, 6 februari 2002). De partijvoorzitter verwachtte een smerige verkiezingscampagne, vooral van Leefbaar Nederland dat volgens hem een onderzoeksteam had ingesteld om schadelijke informatie over het privé-leven van politieke tegenstanders boven water te krijgen. Overigens ontkende Leefbaar Nederland dit ten stelligste. Oud-partijleider H. Wiegel, die eerder toegaf een zekere sympathie voor Fortuyn te koesteren, viel hem nu ook aan. Hij verwierp de vergelijking met Mussolini, maar verweet Fortuyn wel ‘beginselloze gelegenheidspolitiek’ te bedrijven en ‘dienaressen van de reactie’ te zijn, in een citaat van de liberale voorman Thorbecke (*NRC Handelsblad*, 7 februari 2002). Niettemin noemde Wiegel een coalitie van VVD, CDA en Leefbaar Nederland met hemzelf als premier ‘een wenkend perspectief’ (*Reformatorisch*

Dagblad, 8 februari 2002). Een andere oud-partijleider, het lid van de Europese Commissie F. Bolkestein, nam eveneens de handschoen van Fortuyn op. In een toespraak voor de VVD-afdeling Noordwijk op 4 maart noemde hij de intussen uit Leefbaar Nederland getreden politicus ‘Sjors van de rebellenclub’ en ‘de Emile Ratelband van de politiek’ (*de Volkskrant*, 5 maart 2002). Tegelijkertijd weet hij de opkomst van Fortuyn aan de linkse partijen, die een streng vreemdelingenbeleid hadden afgewezen.

gemeenteraadsverkiezingen

De VVD startte haar campagne voor de gemeenteraadsverkiezingen formeel op 16 februari in Rotterdam. De op 6 maart geleden verliezen – van meer dan driehonderd zetels (zie tabel 1) – brachten ook bij de liberalen een grote schok teweeg. Toch leed de VVD lang niet overal verlies. Vooral op het platteland van Groningen, in Brabant en Limburg boekte ze soms opvallend veel winst – vaak ten koste van lokale partijen. In de binnenstad van Amsterdam, die voor het eerst een eigen deelraad mocht kiezen, werd de VVD zelfs de grootste partij. In de meeste grote en middelgrote steden gingen echter zetels verloren. Het dieptepunt vormde Baarn, waar 17% van de kiezers de liberalen in de steek lieten – merendeels ten voordele van een lokale partij.

In het landelijk lijsttrekkersdebat waarin de raadsverkiezingen besproken werden, maakte partijleider Dijkstal een bijna even slechte indruk als Melkert, zijn PvdA-collega (zie ook in deze Kroniek onder ‘hoofdmomenten’). De liberale leider gaf dit zelf meteen toe: “ik had eigenlijk een half uur eerder moeten vertrekken” (*NRC Handelsblad*, 8 maart 2002).

campagne Tweede-Kamerverkiezingen 2002

Eenhoorn pleitte meteen voor een andere aanpak in de campagne: “wij moeten geen andere dingen gaan roepen, maar we moeten het wel anders gaan roepen” (*NRC Handelsblad*, 8 maart 2002). De verschillende coryfeeën van de VVD zouden zich meer als één team moeten manifesteren, meende de partijvoorzitter. Hij sloot niet uit dat Dijkstal na de verkiezingen fractievoorzitter zou worden en het minister-presidentschap wellicht zou toevallen aan Wiegel. Een aantal VVD-leden, waaronder de Tweede-Kamerleden G. Wilders en P.H. Hofstra, riep op tot een koerswijziging. Dijkstal zou afstand moeten nemen van het paarse beleid en de rechterflank van de partij beter bedienen, vooral waar het vreemdelingenbeleid in het geding was.

Op 16 maart kwamen de voorzitters van de kamercentrales en het hoofdbestuur bijeen in Den Haag voor hun periodiek overleg, waarbij nu de verkiezingscampagne op de agenda stond. In opiniepeilingen was de VVD intussen al geslonken tot 25 zetels: minder dan PvdA, CDA en LPF. De ‘partijbaronnen’ staken Dijkstal een hart onder de riem. Ze gaven hem het vertrouwen dat hij vroeg, maar hij zou wel meer ‘Jip en Janneke taal’ moeten gebruiken – zo vatte Eenhoorn de boodschap samen (*Trouw*, 18 maart 2002). Dijkstal noemde deze opmerking later ‘een bedrijfsongeval’, maar beloofde ook beterschap (*Vrij Nederland*, 30 maart 2002). Hij zou meer aandacht aan het vreemdelingenbeleid besteden en Fortuyn harder aanpakken. Hij verwachtte overigens dat het ‘theater-Fortuyn’ vanzelf weer zou leeglopen, en weet het fenomeen voor een deel aan de verwendheid van sommige kiezers, die zich gedroegen als “een wintersport-toerist die gaat skiën in verboden gebied, in een lawine verzeild raakt en dan ook nog kwaad wordt als de reddingshelikopter te laat komt” (*Vrij Nederland*, 30 maart 2002). In een lijsttrekkersdebat aan de Erasmus Univeriteit in Rotterdam op 21 maart maakte Dijkstal opnieuw een weinig inspirerende indruk. De partijtop bleef hem echter steunen toen hij enkele malen uitdrukkelijk om vertrouwen vroeg, zoals hij in een vraaggesprek onthulde (*de Volkskrant*, 29 maart 2002).

Minister van Financiën G. Zalm, nummer drie op de kandidatenlijst, viel Fortuyn scherp aan op 17 maart in het discussieprogramma ‘Buitenhof’. Hij noemde hem een ‘gevaarlijke man’ die ‘het volk bedriegt’ (*Trouw*, 18 maart 2002). Zowel Zalm als Dijkstal vreesden dat met de LPF geen deugdelijk financieel beleid gevoerd zou kunnen worden, al sloten ze samenwerking niet formeel uit. Dijkstal zocht in zijn campagne wel toenadering tot het CDA, echter zonder een duidelijke voorkeur voor een bepaalde coalitie uit te spreken. Wiegel liet zich over de LPF veel positiever uit. Hij hoopte zelfs op een fantastische uitslag voor de LPF: “dan wordt Den Haag eindelijk wakker geschud” (*NRC Handelsblad*, 13 april 2002). In juni zou de vroegere partijleider onthullen dat hij de LPF politiek van advies diende. De gesprekken liepen via F.A. Hoogendijk, kamerlid voor de LPF maar voordien lid van de VVD. Op 12 en 13 april hield de VVD haar jaarlijkse algemene vergadering in Veldhoven, die onvermijdelijk ook in het teken van de verkiezingen kwam te staan. Dijkstal pleitte in zijn toespraak voor een streng vluchtelingenbeleid, waardoor het aantal asielzoekers zou dalen van 32.000 naar 16.000. Ook Wiegel sprak het congres toe, waarbij hij nadrukkelijk verklaarde Dijkstal als ‘onze kandidaat voor het hoge ambt’ (van minister-president) te beschouwen en zo impliciet afstand nam van de gedachte dat hij zelf kandidaat zou zijn (*de Volkskrant*, 13 april 2002).

Officieel opende Dijkstal op 27 april in Amersfoort pas de campagne voor de kamerverkiezingen. Hij viel tamelijk fel de PvdA en het CDA aan. Een coalitie van sociaal-democraten en christen-democraten noemde hij ‘een griezelkabinet’ (*NRC Handelsblad*, 29 april 2002). Tegelijkertijd vond hij dat het CDA dichter bij de VVD stond dan de PvdA. Europees Commissaris Bolkestein mengde zich evenals Wiegel regelmatig in de verkiezingsstrijd. Hij achtte een coalitie met de LPF beter dan isolering van de nieuwe partij, maar vreesde wel dat Fortuyn als premier in de wereld ‘een pleefiguur’ zou slaan, zo verklaarde hij op 1 mei in Amsterdam (*Trouw*, 2 mei 2002).

Jorritsma

Begin mei raakte de (intussen al demissionaire) minister van Economische Zaken, mevr. A. Jorritsma-Lebbink, in opspraak. Volgens een publicatie in het *Algemeen Dagblad* (3 mei 2002) had het familiebedrijf Jorritsma in 1999 meer dan een miljoen gulden aan overheidssubsidie ontvangen voor de bouw van een hotel in Heerenveen (via het Samenwerkingsverband Noord-Nederland). De minister laadde zodoende de schijn van belangenverstrengeling op zich. Zelf ontkende ze dat heftig op een inderhaast belegde persconferentie op 3 mei. Zij had haar aandelen al in 1994 ondergebracht bij een stichting (die onder meer door haar dochter bestuurd werd) en elke bemoeienis met het bedrijf gestaakt. Op 6 mei verantwoordde zij zich in een brief aan de Tweede Kamer. Na de verkiezingen verzocht zij de Algemene Rekenkamer om de subsidieverstrekking te onderzoeken. Ze had bij die verkiezingen overigens ruim 144.000 voorkeursstemmen gekregen.

Eind juni kondigde Jorritsma haar vertrek uit de politiek aan. Een maand daarvoor had zij zich kandidaat gesteld voor het voorzitterschap van de Tweede Kamer, maar zij was niet verkozen. Op 2 juli zuiverde de Algemene Rekenkamer haar van elke blaam. De verstrekking van de subsidie zou geheel buiten haar om zijn geschied en werd in feite niet toegekend door het ministerie maar door het Samenwerkingsverband Noord-Nederland.

uitslag Tweede-Kamerverkiezingen 2002

Zoals reeds vermeld ging de VVD er bij de kamerverkiezingen op 15 mei veertien zetels op achteruit, van 38 naar 24 (zie tabel 2). De liberalen leden vrijwel overal verlies, maar het meest in de voorsteden van de Randstad. In de gemeenten Edam-Volendam, Naaldwijk en Zandvoort liet meer dan 20% van de kiezers de liberale partij in de steek. Een groot deel ging naar de LPF – die naar schatting acht of negen zetels van de

VVD afpakte – en naar het CDA – dat ongeveer zes zetels aan voormalige VVD-kiezers te danken had.

terugtrekken partijleider Dijkstal

Direct na de verkiezingen verklaarde Dijkstal zich bereid het leiderschap van de partij neer te leggen. Op 16 mei koos de nieuwe Tweede-Kamerfractie unaniem oud-minister Zalm tot voorzitter. Als nummer twee op de lijst had hij 350.000 voorkeursstemmen weten te vergaren. Op 16 augustus kondigde Dijkstal zijn vertrek (per 1 september) uit de Tweede Kamer aan. In een korte brief lichtte hij toe dat de gebeurtenissen rond de verkiezingen en de veranderingen binnen de partij het hem onmogelijk maakten effectief als volksvertegenwoordiger te werken. Zijn zetel viel toe aan het oud-kamerlid S.A. Blok.

verkiezing voorzitter Tweede Kamer

De Tweede-Kamerfractie van de VVD droeg Jorritsma op 28 mei voor als voorzitter van de kamer. Zij moest het echter opnemen tegen partijgenoot F.W. Weisglas, die haar de volgende dag met een ruime meerderheid versloeg. Weisglas behaalde tachtig stemmen, Jorritsma kreeg 41 stemmen, het LPF-lid (en voormalige christen-democraat) J.L. Janssen van Raay 24 stemmen.

kabinetsformatie

VVD-leider Zalm toonde zich zeer ingenomen met de formatie van het kabinet-Balkenende, al was hij zonder enthousiasme de onderhandelingen ingegaan (zie in deze Kroniek onder ‘hoofdmomenten’). Wellicht juist daarom had de VVD weinig concessies hoeven doen.

Ook de partijraad, die op 13 juli in Amersfoort bijeenkwam, bleek tevreden met de uitkomsten van de formatie. In zijn rede betreurde Zalm de zorgtoeslag voor gezinnen en de uitbreiding van inkomensafhankelijke kinderkortingen, maar hij kon daar veel tegenover stellen: onder meer een strenger asielbeleid, verbreding van wegen en afschaffing van de OZB. Wel speet het hem, geen vrouwelijke minister te hebben kunnen voordragen. Vier geschikte kandidates hadden hem nul op het rekest gegeven. Oud-minister van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer P. Winsemius kreeg weinig steun voor zijn kritiek op het regeerakkoord. Hij noemde het akkoord ‘klassiek rechts’ en vond met name milieubeleid en ontwikkelingssamenwerking er te bekaaid van af komen (*Reformatorisch Dagblad*, 17 juli 2002). Winsemius zou voorts op 16 september kritiek leveren op het kabinetsbeleid in een open

brief die was opgesteld met andere oud-ministers van milieuzaken zoals oud-VVD-leider E.H.T.M. Nijpels. Zij namen vooral de afschaffing van de fiscale vrijstelling voor milieuvriendelijke spaarders en beleggers op de korrel.

Met de installatie van het kabinet-Balkenende kwamen in de Tweede-Kamerfractie vijf plaatsen vrij, die werden ingenomen door oud-kamerleden. Eind juli verklaarde mevr. W.C.G. Voûte-Droste de Kamer te willen verlaten om ruimte te maken voor jongere liberalen. Het niet zoveel jongere ex-kamerlid M. van den Doel zou echter haar zetel overnemen.

partijvernieuwing

Na de zware electorale nederlaag gingen er binnen de VVD stemmen op om te komen tot organisatorische en programmatische vernieuwing. Reeds op 16 mei vormde zich een groep die meer open discussie in en buiten de partij wilde bevorderen. Het hoofdbestuur steunde het initiatief. Deze ‘16 mei Groep’, zoals zij zichzelf ging noemen, hield op 19 oktober een eerste discussiebijeenkomst, met als onderwerp de toekomst van de Europese Unie. Voor januari 2003 werd een tweede bijeenkomst voorzien. Tot de groep behoorden onder anderen de Eerste-Kamerleden mevr. H.M. Dupuis, P.J.H.M. Luijten en U. Rosenthal, de directeur van het wetenschappelijk bureau, P.C.G. van Schie, en J. de Veth, oud-voorzitter van de VVD-jongerenorganisatie Jongeren Organisatie Vrijheid en Democratie (JOVD).

Op 17 mei publiceerden drie jongeren, De Veth, B. van ‘t Wout en T. Berghuijs, een pamflet *Voor Verandering, Vernieuwing en Democratisering*. Zij riepen de VVD op om kiezers en leden meer invloed te gunnen op de kandidaatstelling, te streven naar een kiesstelsel dat de band tussen kiezer en gekozene zou verstevigen en burgemeesters en Commissarissen van de Koningin direct te laten kiezen.

Het streven naar verjonging kreeg steun van Wiegel, die ‘de inner circle rond Hans Dijkstal’ opriep om plaats te maken voor jongeren (*De Telegraaf*, 18 mei 2002). De partijtop had volgens hem een strategische blunder gemaakt door het paarse beleid te verdedigen en een te linkse koers te varen. Bovendien had men niet naar adviezen willen luisteren. De voorzitters van de kamercentrales, die op 18 mei bijeenkwamen, drongen eveneens aan op verjonging van de fractie.

Zalm nam met terugwerkende kracht afstand van het paarse kabinet, dat vooral in de periode na 1998 te vaak halfslachtige compromissen sloot (‘pappen en nathouden’), en waarvan de bewindslieden te veel vasthieldden aan ‘het pluche’. Hij schreef dit in een interne notitie, die al gauw in de pers verscheen.

Op 15 juni hield de partij een evaluatiebijeenkomst in Hoofddorp. De bijna tweehonderd bezoekers luchtten vooral hun hart over het falen van hun lijstaanvoerder. Daarnaast klonk kritiek op de kandidaatstellersprocedure. Partijleider Zalm beloofde veranderingen op dat gebied. Hij nam het op voor zijn voorganger, maar sprak het gerucht tegen dat hij hem een ministerspost in het nieuwe kabinet zou hebben beloofd. Eenhoorn verdedigde eveneens Dijkstal en diens strategie: de partij verwachtte immers nog in 2001 kiezers in het midden te kunnen winnen en dus naar links te moeten gaan; “toen de aanval over rechts kwam, kon onze linksbuiten Dijkstal die niet pareren” (*de Volkskrant*, 17 juni 2002). De partijvoorzitter trok overigens ook zelf het boetekleed aan, vooral vanwege zijn openlijke kritiek op Dijkstal voor de verkiezingen. In totaal vonden vier van dit soort evaluatiebijeenkomsten – formeel ‘vernieuwingsbijeenkomsten’, informeel ‘uithuilbijeenkomsten’ genoemd – in verschillende regio’s plaats, gedurende de maanden juni en juli. Op de partijraad van 13 juli werd hiervan de balans opgemaakt.

De voorzitter van de Jongeren Organisatie Vrijheid en Democratie (JOVD), R. Weide, pleitte op het congres van de liberale jongerenorganisatie op 22 juni in Arnhem voor democratisering van de kandidaatstelling in de VVD. Leden zouden de lijsttrekker moeten kiezen. Daarnaast vroeg hij om een rechtserre koers van de VVD.

Op 2 september verscheen het manifest *Helder liberaal en duidelijk rechts* van E. van de Haar en J. Livestro. Van de Haar was werkzaam bij een adviesbureau, Livestro was persoonlijk medewerker van Europees commissaris Bolkestein en directeur van de Edmund Burke Stichting, die in 2000 was opgericht om het conservatieve gedachtegoed in Nederland uit te dragen. De auteurs pleitten voor een heroriëntatie van de VVD op het klassiek liberale gedachtegoed, in het bijzonder: vermindering van staatstaken, vervanging van de progressieve inkomstenbelasting door een gelijke heffing (‘vlaktaks’) voor iedereen, herwaardering van het gezin, afschaffing van subsidies voor het bedrijfsleven en van een aantal milieuwetten. De VVD zou zich zodoende duidelijker rechts moeten profileren, aangezien de door Dijkstal ingezette links-liberale koers op een debakel was uitgelopen. Bovendien zouden de leden de partijleider moeten kiezen. De vice-voorzitter van de Tweede-Kamerfractie, F.H.G. de Grave, vond de analyse van Livestro en Van de Haar ‘niet scherp genoeg’ en zag weinig heil in een ruk naar rechts (*NRC Handelsblad*, 5 september 2002).

werkgroep Partijvernieuwing

Op 21 september hield de partij een ‘Ideeëndag’ in Ede, waarop met name de op 16 september verschenen notitie *Goed, beter, best* van de

werkgroep Partijvernieuwing besproken zou worden. De werkgroep was door het hoofdbestuur op 10 juni ingesteld en stond onder leiding van Harbers (die ook de commissie Toekomstvisie voorzat) en telde een vijftigtal leden, waaronder vice-premier J.W. Remkes en De Grave maar ook Van de Haar. Volgens de werkgroep had de VVD zich ontwikkeld tot een vage, compromis-gerichte regentenpartij die niet meer de belangen van haar kiezers behartigde, te veel beloofde en te weinig kritisch en mediageniek was. De leden zouden meer invloed moeten krijgen op de koers van de fractie – al behield die haar eigen verantwoordelijkheid – en op de kandidaatstellingsprocedure. Men dacht daarbij aan voorverkiezingen, ledenraadplegingen en/of regionalisering van de kandidaatstelling. Met enig voorbehoud werd gepleit voor stemrecht voor alle leden (*‘one man, one vote’*) op partijcongressen, met name bij de vaststelling van het verkiezingsprogramma.

Op de Ideeëndag bogen zich vijf gespreksgroepen over de toekomst van de partij. Hun werk mondde uit in vijftien aanbevelingen, die ten slotte plenair werden besproken. Gewone leden zouden meer invloed op kandidaatstelling en andere beslissingen moeten krijgen. Partijleider Zalm en het partijbestuur lieten aanvankelijk nog in het midden welke aanbevelingen zij over wilden nemen.

Op 4 oktober bleek het bestuur echter de belangrijkste ideeën te hebben overgenomen in de notitie *Minder partij, meer maatschappij*. Elk lid zou op het congres (voortaan te noemen ‘algemene ledenvergadering’) stemrecht moeten krijgen en via een schriftelijke stemming deel kunnen nemen aan de verkiezing van de partijleider. Ook over andere zaken zou een ledenraadpleging mogelijk worden. Het verkiezingsprogramma diende echter door afgevaardigden vastgesteld te worden om te voorkomen dat belangengroepen dat via massale ledenwerving naar hun hand zouden zetten. Wel zouden leden via een ledenraadpleging de onderwerpen voor het programma kunnen bepalen. Voorts zou er meer ruimte voor debat binnen de partij moeten komen. Kamerleden zouden het contact met hun achterban dienen te verbeteren en regelmatig met het hoofdbestuur een gesprek moeten voeren. Een scoutingscommissie zou kandidaten voor de Tweede Kamer buiten de partij kunnen werven. Het hoofdbestuur zou vervolgens (zoals gebruikelijk) een groslijst opstellen, die dan aan de leden zou worden voorgelegd. De algemene ledenvergadering zou slechts met een tweederde meerderheid de voorkeur van de leden kunnen doorbreken.

Deze voorstellen zouden op 23 november aan een buitengewone vergadering voorgelegd worden. Vanwege de val van het eerste kabinet-Balkenende vond dit congres echter niet meer in 2002 plaats.

gekozen burgemeester

Een in maart door het hoofdbestuur ingestelde commissie onder leiding van de Rotterdamse burgemeester I.W. Opstelten presenteerde op 2 juli het rapport *Naar een nieuwe ambtsketen van de burgemeester?*, waarin werd aanbevolen de burgemeester rechtsstreeks door de bevolking te laten kiezen. De gekozen functionaris zou vervolgens zelf wethouders kunnen aanstellen en zo nodig weer ontslaan. Burgemeestersverkiezingen zouden om de vier jaar moeten plaatsvinden, twee jaar na gemeenteraadsverkiezingen. De werkgroep brak hiermee met een traditie, aangezien de VVD tot dan toe altijd de benoeming van burgemeesters had verdedigd. Deze procedure achtte de commissie-Opstelten op zich niet verkeerd, maar niet meer strokend met de maatschappelijke en politieke realiteit. Mengvormen, zoals de nu geldende procedure of een door de raad gekozen burgemeester, verwierp de commissie als onlogisch en inconsistent.

De partijraad besprak de aanbevelingen op 13 juli. Er klonken bezwaren tegen het presidentiële karakter van de burgemeester in het voorstel, maar uiteindelijk werd het toch niet afgewezen.

Minister Remkes van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties steunde het streven om burgemeesters door de bevolking te laten kiezen, zo verklaarde hij op een bijeenkomst van het Nederlands Genootschap van Burgemeesters op 3 oktober in Haarlem. De voorzitter van het genootschap, de Haarlemse burgervader J. Pop (PvdA) wees het voorstel overigens af. Remkes legde op 28 november zijn plannen in een voorlopige versie aan de Tweede Kamer voor.

De algemene vergadering van de VVD wilde op 30 november in Noordwijkerhout het voorstel echter niet aannemen. Het congres besloot behandeling uit te stellen en het hoofdbestuur te verzoeken een extra ‘verdiepingsrapport’ over de kwestie uit te brengen.

Europese Unie

Op 19 oktober discussieerde de VVD over de Europese Unie. Partijleider Zalm leek een breed onbehagen te verwoorden in zijn kritiek op de uitbreiding van de Unie met tien nieuwe leden uit Midden- en Oost-Europa. Hij nam daarbij stelling tegenover zijn partijgenoot, de zojuist demissionair geworden staatssecretaris van Buitenlandse Zaken A. Nicolaï, die het standpunt van het kabinet verdedigde dat Nederland zich niet tegen deze uitbreiding diende te verzetten.

Ook op een bijeenkomst in Leiden op 7 november bleken Zalm en Nicolaï van mening te verschillen over Europese zaken. Dit keer ging het vooral over de versterking van communautaire instellingen als het

Europees Parlement, die Nicolăi (namens het kabinet) verdedigde en die Zalm afwees.

aanloop naar de Tweede-Kamerverkiezingen 2003

Op 16 oktober kwam het eerste kabinet-Balkenende ten val (zie in deze Kroniek onder ‘hoofdmomenten’). Met een bijeenkomst in Amsterdam op 21 oktober opende de VVD feitelijk haar campagne voor de vervroegde Tweede-Kamerverkiezingen van 2003. Zalm noemde veiligheid het hoofdthema voor de campagne. Daaraan zou 500 miljoen euro extra besteed moeten worden, mogelijk door te bezuinigen op ontwikkelingssamenwerking en de publieke omroep. De omroep zou een van de drie netten kunnen inleveren. De opbrengst zou ook kunnen dienen om de spaarloonregeling te handhaven, die het eerste kabinet-Balkenende wilde afschaffen.

kandidatenlijst Tweede-Kamerverkiezingen 2003

Tot 29 oktober konden leden kandidaten aanmelden voor het lijsttrekkerschap. Zalm bleef echter de enige kandidaat. Voor de rest van de lijst stelde het hoofdbestuur met het oog op de tijdsdruk een groslijst samen op basis van de lijst die in het najaar van 2001 was vastgesteld, al zou het daar enige namen aan toevoegen. Voor een kandidaatsstellingscommissie bleek geen tijd. Een aantal bewindslieden en kamerleden besloot zich niet meer kandidaat te stellen, zoals demissionair staatssecretaris H.A.L. van Hooff, mevr. J.M. de Vries (eveneens oud-staatssecretaris), A.J. te Veldhuis en J.H. Klein Molekamp.

Op 2 november koos de VVD op een buitengewone algemene vergadering in Lunteren Zalm tot lijsttrekker. Aanvankelijk was deze dag bedoeld als bijeenkomst van de VVD-Bestuurdersvereniging, maar vanwege de vervroegde verkiezingen werd dit gecombineerd met een kort partijcongres. Op 4 november maakte het hoofdbestuur de ontwerp-kandidatenlijst bekend. Vergeleken met de vorige lijst was duidelijk sprake van vernieuwing en verjonging. Van de dertig hoogste kandidaten van mei waren er veertien verdwenen. Twee nieuwe kandidaten stonden bij de eerste tien: op nummer drie en vijf de staatssecretarissen mevr. M.H. Schultz van Haegen-Maas Geesteranus en mevr. A.D.S.M. Nijs. Op de plaatsen twee en vier kwamen oudgedienden, respectievelijk minister Remkes en mevr. E.G. Terpstra. Tot de overige verkiesbare kandidaten behoorden ook een aantal nieuwkomers, zoals de demissionair staatssecretaris M. Rutte (11), Hirsi Ali (16) en mevr. A. van Miltenburg (20).

Een aantal zittende kamerleden werd niet meer kandidaat gesteld. Een van de gepasseerden was J.D. Blaauw, die dit “weggooien van je archief” noemde: zonder voldoende ervaren kamerleden zou de nieuwe fractie zich wellicht blameren (*Reformatorisch Dagblad*, 16 november 2002). Op 30 november stelde de VVD de kandidatenlijst vrijwel ongewijzigd vast, op een tweede buitengewone algemene vergadering, dit keer in Noordwijkerhout.

Hirsi Ali

Op de zestiende positie van de liberale kandidatenlijst stond Hirsi Ali, zoals reeds vermeld. Op 31 oktober had de voormalige medewerkster van de WBS, het wetenschappelijk bureau van de PvdA, bekend gemaakt zich op uitnodiging van de VVD-partijleiding kandidaat te stellen voor deze partij (zie ook in deze Kroniek onder PvdA). Kamerleden toonden zich nogal verrast door de handelwijze van de partijtop. Anderen reageerden positief; zo vond Opstelten haar komst ‘ronduit geweldig’ (*NRC Handelsblad*, 2 november 2002). Ze werd tijdelijk aangesteld als fractiemedewerker van de VVD, zodat ze financieel niet meer afhankelijk van de PvdA zou zijn. Teruggekeerd uit de Verenigde Staten (waar ze vooral om veiligheidsredenen heen was gegaan) voerde Hirsi Ali eerst binnen de VVD campagne, en vervolgens daarbuiten, zij het voortdurend door lijfwachten bewaakt. Ze uitte kritiek op het multiculturalisme – ‘goedbedoeld racisme’ in haar ogen (*de Volkskrant*, 2 december 2002) – en op de islam, die soms op gespannen voet zou staan met de vrijheid van het individu. Ze betuigde echter spijt van haar eerdere uitspraak dat de islam een ‘achterlijke’ godsdienst zou zijn. In december publiceerde zij een aantal artikelen over vrouwen, islam en integratie onder de titel *De zoontjesfabriek*.

programma Tweede-Kamerverkiezingen 2003

Op 29 november presenteerde Zalm het ‘verkiezingsplan’ van de VVD, *De VVD maakt werk van Nederland* geheten en bedoeld als kort verkiezingsprogramma. Het bevatte zeven kernpunten: een gezonde economie, degelijke overheidsfinanciën, veiligheid, beperking van immigratie en meer integratie, meer ruimte voor wonen en verkeer, meer vrijheid voor onderwijs en zorg, een duidelijke internationale positie.

campagne Tweede-Kamerverkiezingen 2003

Op 12 november voerde Zalm campagne in Oss, waar tussentijdse gemeenteraadsverkiezingen werden gehouden. Hij sprak onder meer

Turkse immigranten in een moskee toe. Zalm kreeg soms kritiek op zijn stijl: hij zou te chagrijnig zijn en te weinig lachen. In zijn ‘weblog’ – een nieuw element in de campagne – was hij hier vrij openhartig over. Hij moest zich geregeld verweren tegen de kritiek van (met name) de LPF dat hij het kabinet-Balkenende ten val had gebracht (zie in deze Kroniek onder ‘hoofdmomenten’). De VVD bleef streven naar een hernieuwde coalitie met het CDA, maar toonde zich soms geïrriteerd door onduidelijkheid van die partij. Zalm verweet de christen-democraten onder meer, dat zij de in het regeerakkoord beloofde verlaging van de benzineprijs (‘het kwartje van Kok’) niet meer na wilden komen. In de peilingen smolt intussen de meerderheid voor een coalitie van CDA en VVD langzamerhand weg. Demissionair vice-premier Remkes hield echter vast aan deze coalitie en sloot een derde partner uit. De LPF kwam als bondgenoot in elk geval niet meer in aanmerking, aangezien deze zich zelf had gediskwalificeerd, zo maakte Remkes duidelijk in een gesprek met Radio 1 (op 24 november). Minister van Financiën Hoogervorst wilde “niet afhankelijk raken van een partij met een paar zetels” en raadde zijn partij aan in de oppositie te gaan indien zij met het CDA samen geen meerderheid zou halen (*de Volkskrant*, 2 december 2002). Zalm verklaarde dat zijn partijgenoten alleen voor zichzelf spraken. Hij opperde zelf dat D66 of zelfs de ChristenUnie een coalitie van VVD en CDA zouden kunnen versterken. Eenhoorn achtte deze verdeeldheid over coalitievorming geen probleem: “bij ons hoeft het geen koekoek eenzang te zijn” (*Trouw*, 3 december 2002).

In zijn campagne sprak Zalm zich uit tegen islamitische scholen, aangezien die naar zijn mening de integratie van immigranten in de Nederlandse samenleving zouden bemoeilijken. Hirsi Ali ging nog een stap verder en stelde het hele bijzonder onderwijs ter discussie.

In een lijsttrekkersdebat met PvdA-leider Bos benadrukte Zalm de verschillen op financieel-economisch gebied met de vroegere coalitiepartner. De kloof leek niet onoverbrugbaar, maar een nieuwe paarse coalitie lag niet erg voor de hand, zo stelden beiden vast. Zalm bleef hameren op bezuinigingen, maar gaf op 18 december naar aanleiding van sombere voorspellingen van het Centraal Plan Bureau toe dat de Nederlandse staat zijn schuld niet meer binnen één generatie zou kunnen aflossen, zoals nog in het program van de VVD beloofd werd. Een overschot op de begroting leek voorlopig niet haalbaar.

Eerste-Kamerverkiezingen 2003

Op 19 oktober presenteerde het hoofdbestuur de ontwerp-kandidatenlijst voor de Eerste Kamer. Een commissie onder leiding van oud-senator D. Luteijn had daaraanvoorafgaand met (potentiële) kandidaten gesproken.

De lijst werd aangevoerd door mevr. N.H. van den Broek-Laman Trip, Eerste-Kamerlid sinds 1993 en oud-burgemeester van Heemstede. Oud-minister L.M.L.H.A. Hermans stond op de zesde plaats. Een buitengewone algemene vergadering zou de definitieve lijst in maart 2003 vaststellen.

verwante instellingen en publicaties

Op 28 februari hield het lid van de Europese Commissie Bolkestein de tweede Telderslezing in Leiden over de vraag ‘verzwelgt de massacultuur de liberale democratie?’ Bolkestein bond hierin de strijd aan met cultuurrelativisme en tegencultuur. De lezing werd voor de tweede maal georganiseerd door de Prof.mr. B.M. Teldersstichting, het wetenschappelijk bureau van de VVD, ter nagedachtenis van de in de Tweede Wereldoorlog omgekomen hoogleraar en voorzitter van de Liberale Staatspartij B.M. Telders. De lezing verscheen vervolgens als brochure. De Teldersstichting publiceerde in februari *Modellen voor de instituties van de Europese Unie*, waarin een werkgroep onder leiding van de hoogleraar Europese Studies A. Szasz drie modellen presenteerde voor de vormgeving van de Europese Unie in de komende decennia. In april verscheen de bundel *Het democratisch tekort. Interpretaties en remedies* onder redactie van P.G.C. van Schie, waarin een aantal wetenschappers hun licht liet schijnen op de parlementaire democratie in Nederland. Verder hield de Teldersstichting op 20 december een debat over de islam, samen met haar sociaal-democratische zusterorganisatie, de WBS. Hirsi Ali kreeg hierbij weinig kritiek van de voormalige PvdA-voorzitter mevr. K.Y.I.J. Adelmund op haar visie op emancipatie van het individu en de islam.

Op 16 maart organiseerde de Organisatie Vrouwen in de VVD een themabijeenkomst over gezondheidszorg, gevolgd door een huishoudelijke vergadering in Bodegraven. Op 24 mei tekende de voorzitter van de vrouwenorganisatie, mevr. W.C.M. Hessing, een convenant met de voorzitter van de VVD waarbij de opheffing van de Organisatie en de oprichting van een Liberaal Vrouwen Netwerk geregeld werden. De adviesraad en het landelijk bestuur van de Organisatie hadden dit convenant, dat in 2001 was voorbereid, op dezelfde dag unaniem goedgekeurd. Formeel vormde het hoofdbestuur van de VVD ook het bestuur van het netwerk. Een lid van het hoofdbestuur werd met het beleid belast, ondersteund door een kleine stuurgroep en een landelijke commissie Liberaal Vrouwen Netwerk. Op 20 en 21 september hield de vrouwenorganisatie haar slotcongres in Wageningen onder het motto ‘het leven gaat door’, over vragen met betrekking tot levensloop, carrière, gezin, pensioen en sociale zekerheid. Op 1 oktober ging het

Liberaal Vrouwen Netwerk officieel van start. Het kwartaalblad van de vrouwenorganisatie, *De Liberale Vrouw*, hield op te verschijnen.

De VVD-jongerenorganisatie JOVD hield op 6 en 7 april een verkiezingscongres in Assen en op 22 en 23 juni in Arnhem een politiek congres. Op 13 september maakte voorzitter R. Weide in een brief zijn aftreden bekend, vanwege de slechte samenwerking met de rest van het bestuur. F. de Lange nam voorlopig het voorzitterschap waar. Op 23 en 24 november koos de JOVD op het huishoudelijk congres in Roermond De Lange officieel tot voorzitter.

De VVD-Bestuurdersvereniging hield op 23 maart haar jaarvergadering in Utrecht en op 1 en 2 november haar jaarcongres te Lunteren. Op het congres stond de positie van de burgemeester centraal. Als voorzitter van de vereniging werd mevr. L.E.J. Engering-Aarts opgevolgd door M.A.P. van Haersma Buma, burgemeester van Vlietstede (Leidschendam-Voorburg).

personalia

L.M.L.H.A. Hermans, minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen in het tweede kabinet-Kok en in mei nummer vijf op de kandidatenlijst voor de Tweede Kamer, nam op 25 juni afscheid van de Kamer en de actieve politiek. Hij zou zich later zoals reeds vermeld wel verkiesbaar stellen voor de Eerste Kamer.

Op 12 september trad minister A.H. Korthals van Defensie af, nadat de parlementaire enquêtecommissie die onderzoek had gedaan naar de bouwfraude haar rapport had gepubliceerd. Hierin stelde zij dat Korthals in zijn functie als minister van Justitie de Kamer verkeerd had ingelicht (zie verder in deze Kroniek onder 'hoofdmomenten').

Het Tweede-Kamerlid G.M. de Vries werd op 4 oktober benoemd tot Nederlandse vertegenwoordiger bij de Europese Conventie die een grondwet voor de Europese Unie zou ontwerpen, in plaats van Van Mierlo (zie in deze Kroniek ook onder D66). De Vries, die van 1984 tot 1998 lid van het Europees Parlement was geweest, gaf hierbij zijn zetel in de Tweede Kamer op, die toeviel aan J.M. Geluk.

H.H.M. Groen, waarnemend burgemeester van Brielle, werd in november door de gemeenteraad van Leiden voorgedragen voor het burgemeesterschap van die stad. Hij had in 2000 ontslag genomen als wethouder van Amsterdam wegens kritiek op zijn declaraties en werd om soortgelijke redenen in 2002 afgezet als voorzitter van de Koninklijke Nederlandse Atletiek Unie (KNAU). Voor de Leidse raad was dit evenwel geen beletsel hem voor te dragen.

EINDSTAND VAN EEN DIFFUSIEPROCES

Het geografisch patroon van de steun voor de LPF

V. Mamadouh en H. van der Wusten

1. Inleiding

De winst van de Lijst Pim Fortuyn (LPF) bij de Tweede-Kamerverkiezingen van mei 2002 kwam tot stand door grote verschuivingen in het Nederlandse electoraat. De nieuwkomer wist overal in Nederland kiezers te mobiliseren, maar er was daarbij wel sprake van aanzienlijke geografische differentiatie: de electorale kaart van de LPF toont behoorlijke contrasten. Bij het grote verlies van de LPF tijdens de Kamerverkiezingen van januari 2003 bleef het geografische patroon evenwel nagenoeg gelijk. In dit artikel staat de regionale spreiding van de electorale aanhang van de LPF in 2002 centraal. In paragraaf 2 wordt de vluchtigheid van electorale voorkeuren in de tijd met de stabiliteit van ruimtelijke patronen gecontrasteerd – een verschijnsel dat dus ook voor de LPF geldt.

In het vervolg wordt vooral gepoogd de geografische verschillen in steun voor de LPF tussen de Nederlandse gemeenten te verklaren. In paragraaf 3 wordt het verschil tussen compositionele effecten en contexteffecten geïntroduceerd om te benadrukken dat gemeenten als plaats of lokale politieke arena langs twee lijnen de kiezersvoorkeuren beïnvloeden. Daarna wordt in paragraaf 4 de LPF als een landelijk verschijnsel geanalyseerd, dat door het filter van lokale factoren een ander effect sorteert in verschillende gemeenten. In paragraaf 5 komen als verklaring voor het uiteenlopende succes van de LPF politieke factoren (zoals de electorale kleur van de gemeente) aan de orde; in paragraaf 6 sociale factoren (zoals de aanwezigheid van allochtonen) en in paragraaf 7 de geografische positie van de gemeente ten opzichte van de oorsprong van de ‘Fortuynse’ innovatie, de Randstad met Rotterdam en mediapark Hilversum.

2. Electorale vluchtigheid en ruimtelijke patronen

Het Nederlandse partijstelsel kreeg bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 15 mei 2002 – in ieder geval wat betreft de verdeling van de stemmen – een flinke schok te verduren. Nooit eerder sinds de invoering van het algemeen mannenkiesrecht in 1918 waren de verschuivingen in aanhang vergeleken met de voorgaande verkiezing zo groot, nooit eerder kreeg een nieuwkomer – de LPF – meteen zoveel steun. Op 22 januari 2003 volgden opnieuw Tweede-Kamerverkiezingen. De verschuivingen waren vergeleken met de vorige verkiezingen een stuk minder, maar nog steeds aanzienlijk. De totale verschuiving tussen de verkiezingen van 2002 en 2003 had dezelfde orde van grootte als die welke bij de ‘paren’ verkiezingen voorafgaand aan 2002 gebruikelijk was geworden. Wel dient daarbij aangetekend te worden dat de periode tussen de beide laatste Kamerverkiezingen uitzonderlijk kort was. De verschuivingen golden onder andere opnieuw voor de LPF, die nu sterk verloor.

Tabel 1. De veranderlijkheid van het electoraat in Nederland en in de Nederlandse gemeenten (1994-2003)

swing	totaal Nederland	gemiddelde	standaard deviatie	min.	max.
2002-2003	13.83	14.60	2.58	8.74	37.26
1998-2002	26.13	27.15	4.14	14.28	39.17
1994-1998	15.75	15.77	3.35	7.06	25.45
1989-1994	18.76	19.19	3.07	9.85	39.77

Tabel 1 illustreert deze dynamiek aan de hand van de door de Deense politicoloog M.N. Pedersen geïntroduceerde maat voor de totale veranderlijkheid van het electoraat, de zogeheten ‘*swing*’.¹ Daarbij worden de absolute verschillen in percentuele aanhang voor alle partijen gesommeerd en door twee gedeeld. De maat geeft een aanduiding van het minimale percentage kiezers dat van voorkeur is veranderd, onder de veronderstelling dat de samenstelling van het electoraat gelijk is gebleven. De waarden geven daardoor enig inzicht in de vluchtigheid van de electorale voorkeuren. Degenen die geen geldige stem hebben uitgebracht, hetzij omdat zij niet opkwamen of omdat zij een ongeldige stem uitbrachten, zijn hier als een aparte fractie van het electoraat opgevat. Opkomstveranderingen dragen dus bij aan de totale swing. Naast de landelijke cijfers zijn in tabel 1 enkele kenmerken van de variatie onder de Nederlandse gemeenten vermeld met de standaarddeviatie, het minimum en het maximum als indicatoren voor de spreiding van de uitslagen. Gemeenten spelen de hoofdrol in de volgende analyse van de geografische spreiding van het LPF-electoraat, met andere woorden de

182

LPF-kaart. Tussen het landelijk cijfer en het gemeentelijk gemiddelde bestaat in de verschillende periodes geen groot verschil. Geplaatst tegen de achtergrond van de cijfers in de jaren negentig laat de uitzonderlijk hoge totale swing in 1998-2002 wat meer variatie tussen de gemeenten zien, hetgeen ook gepaard gaat met een hoge minimale en een hoge maximale waarde. Voor alle 'paren' verkiezingen zijn de maximale waarden voor de 'swing' ronduit formidabel.

Deze veranderingen bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 2002 zijn uitzonderlijk, niet alleen ten opzichte van het meer recente verleden, maar ook in de historie van de Nederlandse verkiezingen. Ook zijn zij zeldzaam in vergelijking met de electorale ervaring in andere Europese landen. De politicologen S. Bartolini en P. Mair hebben voor dertien landen in West-Europa voor de periode 1885-1985 de ontwikkeling van de veranderlijkheid in de parlementsverkiezingen op basis van de uitslagen bepaald.² Hun methode ter bepaling van de swing verschilt iets van de hierboven vermelde werkwijze, omdat zij uitsluitend gebruik maken van de uitgebrachte stemmen. De swings zijn hier groter dan wanneer zij worden berekend op basis van alle kiesgerechtigden en de veranderingen in non-participatie meewegen. Voor de in tabel 1 voor Nederland berekende swings worden de scores 21.8 (tegenover 18.8) voor 1989-1994, 16.6 (tegenover 15.8) voor 1994-1998, 33.1 (tegenover 26.1) voor 1998-2002 en 16.0 (tegenover 13.8) voor 2002-2003.

Bartolini en Mair geven gemiddelde swings voor verkiezingen in alle onderzochte landen in vier tijdvakken: 1885-1918, 1918-1944, 1945-1965 en 1965-1985. Voor Nederland verloopt de veranderlijkheid vanaf het einde van de negentiende eeuw van 10.4 in de jaren vóór 1918 naar 8.4 (1918-1944), 5.2 (1945-1965) en 11.0 (1965-1985). Wanneer we de zo-even berekende scores voor de jaren na 1985 toevoegen, is er dus een sterk opgaande trend vanaf de hoogtijdagen van de verzuiling tot de huidige tijd, met de veranderlijkheid van 1998-2002 als de grote uitschieter. In vergelijking met andere landen in West-Europa was de veranderlijkheid in Nederland in de periode 1965-1985 in doorsnee al hoog.³ Wij weten echter niet hoe de veranderlijkheid zich in andere landen na 1985 heeft ontwikkeld. Een swing-waarde in de buurt van 33 zoals in 1998-2002 in Nederland is in de 303 door Bartolini en Mair bestudeerde verkiezingen slechts aangetroffen in enkele Franse en Duitse verkiezingen tussen 1906 en 1924 en in de Franse verkiezingen van 1958 (die aan de wieg stonden van de Vijfde Republiek), maar nooit waren de swings hoger dan 32. De Nederlandse swing voor 2002 (berekend op de manier van Bartoloni en Mair) is dus hoger dan ooit elders in de periode 1885-1985 gemeten is.

In dit artikel richten wij ons met name op het geografische patroon van de verkiezingsresultaten van de LPF. Er is uiteraard tweemaal sprake van een verdeling van de stemmen over het land, in 2002 en in 2003. In de eerste verkiezing behaalde de LPF landelijk 17,0 % van de uitgebrachte stemmen; dat is 13,4% van het totale electoraat. In de tweede verkiezing bedroegen deze scores 5,7% respectievelijk 4,6%. De samenhang tussen de beide uitslagen per gemeente bedroeg .928. Deze zeer hoge samenhang is niet uitzonderlijk, zoals uit tabel 2 blijkt: dergelijke coëfficiënten zijn ook te vinden bij andere partijen. Alleen Leefbaar Nederland valt in dit opzicht wat uit de toon. Over een langere reeks van verkiezingen geldt dat eveneens voor de Centrumdemocraten, terwijl de aanhang van de Socialistische Partij en die van D66 in opeenvolgende verkiezingen enkele keren een iets lagere dan de gebruikelijke nauwe samenhang laat zien.

Tabel 2. Samenhangen per gemeente voor de verschillende partijen tussen opeenvolgende uitslagen bij de Tweede-Kamerverkiezingen 1989-2003 (Pearsons r)

	correlatie- coëfficiënt 2002-2003	correlatie- coëfficiënt 1998-2002	correlatie- coëfficiënt 1994-1998	correlatie- coëfficiënt 1989-1994
CDA	.973	.958	.959	.964
PVDA	.951	.869	.943	.961
VVD	.963	.922	.973	.949
D66	.934	.941	.817	.834
Groen Links	.931	.924	.927	.905
SP	.905	.783	.875	.867
CD			.598	.594
RPF			.980	.963
SGP	.998	.997	.998	.997
GPV			.995	.995
CU	.988	.992		
LPF	.928			
LN	.479			
niet-stemmers	.836	.958	.967	.927

N.B. 1989-1994 en 1994-1998: 548 gemeenten in 1998
1998-2002 en 2002-2003: 496 gemeenten in 2002

De samenhang tussen de beide uitslagen van de LPF houdt in dat de veranderingen in de aanhang van de LPF tussen de beide verkiezingen vrijwel uitsluitend het gevolg zijn van over het hele land uniform wer-

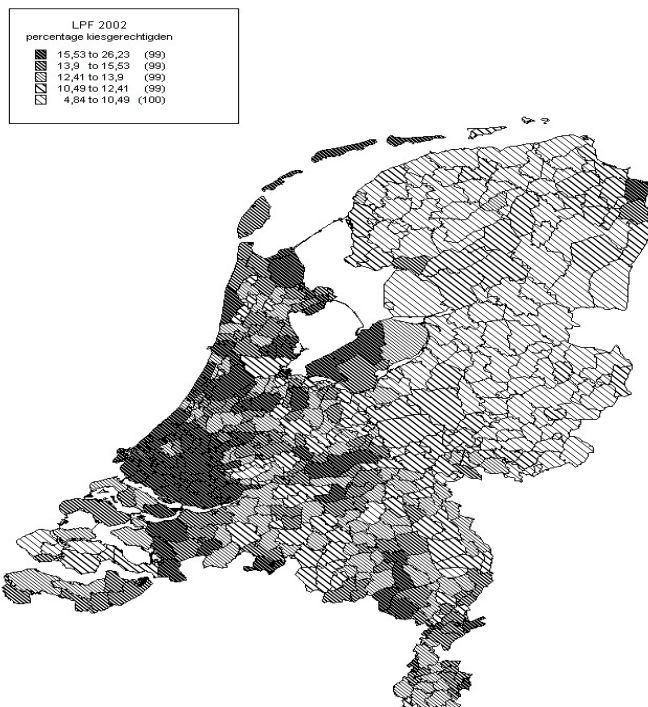
kende factoren. Wanneer bijvoorbeeld tijdens de verkiezingscampagne van 2003 in alle gemeenten gemiddeld hetzelfde ‘mediagedrag’ van de kiezer bestond, kan dit in januari 2003 een gelijk patroon van wijziging in de door de verkiezingen van 2002 gegenereerde verdeling van voorkeuren teweeg hebben gebracht. Dit voegt echter aan het begrip van de geografische verdeling van de electorale preferentie voor de LPF niets toe. De stabiliteit van het patroon suggereert dat bij de eerste deelname van de LPF een aantal van plaats tot plaats verschillende factoren in samenhang met het optreden van lijsttrekker W.S.P. Fortuyn voor verschillen in LPF-aanhang zorgden, die vervolgens door landelijk werkende factoren bij de verkiezing in 2003 uniform werden gemoduleerd. Gemakshalve spreken wij daarom voortaan van de ‘LPF-kaart’ en bepalen wij ons tot het vrijwel gelijke patroon van geografische verschillen in beide verdelingen. Voor de statistische bewerking in de rest van dit artikel worden de cijfers van 2002 gebruikt.

Tabel 3. LPF-stemmen in 2002 en 2003 en hun verdeling over de gemeenten

jaar	totaal absoluut	totaal %	gemiddelde %	standaard deviatie %	min. %	max. %
2003	549 975	4.55	4.30	1.40	2	10
2002	1 614 801	13.42	13.21	3.17	5	26

Hoe groot was de aanhang, en vooral, hoe groot waren de intergemeentelijke verschillen in de aanhang van de LPF in 2002 en 2003 nu eigenlijk? De kerngetallen zijn vermeld in tabel 3. De LPF kreeg steun uit het hele land. De standaarddeviaties zijn niet hoog, maar zij duiden toch op meer dan incidentele verschillen. Dit wordt door de uiteenlopende waarden van de minima en maxima onderstreept. Het valt daarbij op dat de LPF nergens helemaal afwezig was. Vergelijken we de standaarddeviatie voor de LPF in 2002 met scores van vergelijkbare omvang voor andere partijen in deze en eerdere verkiezingen, dan zien we voor de VVD in 1989 bij een gemeentelijk gemiddelde van 12,41% een standaarddeviatie van 5,36; voor D66 in 1994 bij een gemeentelijk gemiddelde van 11,45% een standaarddeviatie van 2,61; voor de PvdA in 2002 bij een gemeentelijk gemiddelde van 11,06% een standaarddeviatie van 3,89 (zie bijlage 1). Het patroon van D66 in 1994 vertoonde dus nog aanzienlijk minder intergemeentelijke variatie dan dat van de LPF in 2002 (al kwam bij D66 het minimum wel op nul uit), dat van de VVD in 1989 aanzienlijk meer. Net als bij andere partijen was er dus in het geval van de LPF sprake van een eigen afdruk op de electorale kaart van Nederland (zie kaart 1).

Kaart 1. De geografische kaart van de LPF (als percentage van de kiesgerechtigden) in mei 2002

In dit artikel zoeken wij antwoord op de vraag hoe de geografische verschillen op de LPF-kaart zijn te verklaren. Deze LPF-kaart is hier in de eerste plaats gebaseerd op de gemeentelijke uitslagen. Wij beschouwen de LPF-stemmen als percentage van het totale electoraat en niet van de uitgebrachte stemmen, teneinde het mijden van de stembus en het niet uitbrengen van een geldige stem als optie in de keuze van de stemgerechtigde bevolking mee te wegen. De vraag waarom ruimtelijke variatie in lokaal werkzame factoren in 2003 niet voor wijziging van het patroon van 2002 zorgde, zal ons aan het eind nog bezig houden.

3. De gemeente: meer dan een aggregaat van individuele stemmen

Bij het zoeken van verklaringen voor de variatie in LPF-stemmen moeten wij letten op van plaats tot plaats voorkomende verschillen die in verband met het optreden van Fortuyn van belang zouden kunnen zijn. Wij geven in paragraaf 4 daarom een korte typering van dat optreden. De plaatselijk uiteenlopende respons op dit optreden is mogelijk het gevolg van twee verschillende typen effecten. Het ene type ligt op individueel niveau. Een verschil in bevolkingssamenstelling op relevante kenmerken zou grond kunnen zijn voor het verschil in voorkeur voor de LPF. Het aggregaat van individuele disposities om de LPF al dan niet te steunen, leidt tot een gemeentelijk verkiezingsresultaat. Dat zou in dit geval betrekking kunnen hebben op verschillen in de verdeling van politieke voorkeur naar richting (bijvoorbeeld vroegere steun voor de partijen die deelnamen in de paarse coalitie) en aard (bijvoorbeeld een bestaande neiging om al of niet veelvuldig van partij te wisselen), voorafgaand aan het optreden van Fortuyn. Het andere type effect ligt in de omgeving. Alledaagse ervaring (bijvoorbeeld de nabijheid van veel allochtonen) of het lokaal opinieklimaat (bijvoorbeeld het veelvuldig uiten van de noodzaak tot aanpassing aan een als bekend veronderstelde Nederlandse norm) lopen van plek tot plek uiteen. Zij zijn echter relevant voor de politieke voorkeur van de betrokkenen en/of hun stemgedrag. De gemeenten zijn niet een toevallig aggregaat van individuen, maar een lokale politieke arena met een eigen dynamiek. Tezamen met nieuwe factoren op nationaal niveau, die dus op zichzelf overal hetzelfde zijn (het optreden van Fortuyn, het massamedia-aanbod als geheel), zorgen zij (de lokale verzamelingen van individuen en de collectieve eigenschappen van de verschillende gemeenten) voor een reeks constellaties die hier een hogere en daar een lagere aanhang voor de LPF genereren.

Wij beargumenteren in paragraaf 5 en 6 de selectie van relevante factoren ter bepaling van de geaggregeerde individuele effecten en van de omgevingseffecten. Tevens rapporteren wij dan de uitkomsten van onze analyses voor politieke, respectievelijk maatschappelijke factoren. Met de op gemeentelijk niveau geaggregeerde data – die in dit onderzoek worden gebruikt – kan het relatieve gewicht van beide typen verklaringen niet worden nagegaan. Wel kan soms op een beredeneerde wijze een voorkeur voor één van beide worden aangegeven, of het vermoedelijk relatieve gewicht van beide worden geschat. Steeds dient daarbij in het oog te worden gehouden dat de betreffende stemuitslagen hoe dan ook betrouwbaar zijn. Dat is het voordeel boven *survey*-gegevens, die op het stuk van de politieke voorkeuren te lijden hebben van beduidende kwaliteitsbeperkingen. Een correcte bepaling van alle samenhangen

tussen achtergrondvariabelen op individueel en omgevingsniveau enerzijds en LPF-voorkeur anderzijds, is slechts mogelijk wanneer voldoende gedifferentieerde data voor individuen beschikbaar zijn. De steekproefgrootte die nodig is om alle gemeenten afdoende te representeren, is echter slechts zelden voorhanden.

Er zijn naast de kennis over individuele samenhangen nogal wat studies over het bestaan en de betekenis van omgevingseffecten in het verkiezingsonderzoek. Al enige tientallen jaren is daarbij sprake van twee kampen: degenen die overtuigd zijn van het belang van omgevingseffecten versus zij die menen dat meer uitputtende kennis van individuele disposities een volledige verklaring oplevert.⁴ Wij rekenen ons tot het kamp waarin het bestaan van omgevingseffecten aannemelijk geacht wordt. In die gevallen waar de aanwezigheid van individuele en geaggregeerde data het mogelijk maakt de relatieve gewichten van beide effecten te bepalen, krijgt men overigens wel de indruk dat de invloed van individuele factoren het meeste gewicht in de schaal legt.⁵

Wij willen in dit artikel in ieder geval de onderscheiden typen gemeenten aangeven waarin de LPF dankzij de verdeling van individuele disposities of van collectieve kenmerken een meer of minder goede voedingsbodem vond. Wanneer bijvoorbeeld de LPF-aanhang vooral selectief afkomstig was uit bepaalde partijen, dan is de voorafgaande verdeling van politieke voorkeuren een belangrijke voorspeller van het gemeentelijke aanhangpercentage voor de LPF op grond van de verdeling van individuele politieke disposities. Het is mogelijk dat voor sommige onderdelen van het sociale profiel van gemeenten een soortgelijke redenering opgeld doet, maar de landelijke individuele samenhangen van de LPF-voorkeur met sociale kenmerken (zoals bijvoorbeeld inkomen) waren in de regel niet sterk. Daarnaast kunnen geaggregeerde individuele sociale kenmerken (bijvoorbeeld de mobiliteit binnen het electoraat) een individueel effect op LPF-voorkeur hebben, maar ook een omgevingseffect. Migratie kan bijvoorbeeld selectief zijn naar de kenmerken die tot positieve disposities ten aanzien van de LPF leiden. Aan de andere kant kan een gemeente met een groot bevolkingsverloop een minder dominant lokaal opinieklimaat hebben, waardoor landelijke impulsen in grotere mate vrij spel hebben. Een omgevingseffect zou ten slotte eveneens het gevolg kunnen zijn van een collectief gemeentelijk kenmerk dat geen directe implicaties voor de samenstelling van het lokale electoraat heeft (bijvoorbeeld de omvang van de groep van niet-stemgerechtigde allochtonen in de plaatselijke bevolking).

De gemeentelijke data, waarop het merendeel van de volgende analyses berusten, kennen de nodige afbakeningsproblemen – vooral waar vergelijkingen in de tijd gewenst zijn. Er is hoe dan ook sprake van een

schaalprobleem: het is maar de vraag of de gemeente de meest geëigende eenheid is om omgevingseffecten van te verwachten. Wij zullen ons een enkele opmerking op relevante verschillen tussen wijken binnen grote steden veroorloven. Men kan ook denken aan regionale effecten. Daarnaast is er echter ook een lastig meetprobleem. Door de gemeentelijke herindelingen daalt het aantal gemeenten voortdurend. Voor de verkiezingen van 2002 en 2003 zijn de gegevens betreffende de 496 gemeenten in 2002 gebruikt; voor de verkiezingen van 1989, 1994 en 1998 betreffende de 548 gemeenten in 1998. Bij koppelingen tussen de verkiezingen van 1998 en 2002 zijn de data van 1998 aangepast aan de gemeentelijke herindelingen tussen 1998 en 2002 (daarbij is het percentage kiesgerechtigden van een nieuwe gemeente berekend als het gemiddelde van de scores van de samengevoegde gemeenten).⁶ Alle data zijn van het Centraal Bureau van de Statistiek (CBS) afkomstig.⁷

4. Fortuyns optreden en de lokale voedingsbodem voor de LPF

Het is bij een analyse van het electorale succes van een partij ongebruikelijk het optreden van de lijsttrekker volkomen in het centrum te plaatsen; het gaat immers om de rol van de partij als geheel. In het geval van de LPF ligt dat anders. Er was buiten de lijsttrekker eigenlijk geen partij: de partij had de naam van de lijsttrekker, en buiten de lijsttrekker liet nauwelijks iemand van zich horen. Het partijprogramma en het gedachtegoed van de lijsttrekker waren geheel met elkaar versmolten. De campagne was een eenmansaffaire, met veelvuldig gebruik van de media. Fortuyn groeide in zijn relatie tot grotere groepen van de Nederlandse bevolking in de loop van enkele maanden uit tot de uitzonderlijke figuur van een charismatisch leider.⁸ Zijn optreden in de massamedia is van doorslaggevend belang geweest voor het succes van de LPF. De vraag is daarom of er aan het begin van de 21-ste eeuw nog intergemeentelijke verschillen in oriëntatie op de massamedia bestaan (afgezien van het geringe aantal kleine gemeenten waar de SGP – die afwijzend staat tegenover radio en televisie – een dominante positie inneemt) die in een uiteenlopend effect van Fortuyns boodschap geresulteerd kunnen hebben. Die oriëntatie heeft zowel betrekking op het bereik van en de bekendheid met mediaboodschappen als op de gevoeligheid om op de boodschappen in te gaan en aan oproepen gevolg te geven.

Wij bepalen ons verder bij het optreden van Fortuyn tot de inhoud van zijn boodschap en tot de stijl waarmee hij politiek bedreef. In het vervolg gaan wij ervan uit dat de moord op Fortuyn vlak voor de verkiezingen van 2002 geen belangrijk eigen effect had op de factoren die de intergemeentelijke verschillen teweegbrachten. Dat geldt evenzeer voor de uitslag in 2003. De hoge samenhang tussen de uitslagen van beide

verkiezingen voor de LPF duidt er intussen op dat dezelfde constellatie van lokale voedingsbodems de tweede keer opnieuw geactiveerd werd op grond van de herinnering aan de eerste keer en/of op grond van de klaarblijkelijk soortgelijke, maar zwakker gearticuleerde boodschap van de nu functionerende partij en haar voormannen.

Fortuyns programma is getypeerd als een betrekkelijk eigen mengsel van populisme (anti-regenten, ‘de kiezer is de baas’), communitarisme (*‘small is beautiful’*, minder in primaire verbanden als wel in organisaties als scholen en ziekenhuizen met professionals – leraren, artsen – als eigen bazen), nationalisme (bij alle onderlinge verschillen dient elke staatsburger de vaststaande Nederlandse identiteit aan te nemen) en liberalisme (individueel contract is de basis van de feitelijke verplichtingen, verder is ieder vrij). De verwijzing naar het communitarisme is misschien wat dubieus, omdat het met name om arbeidsorganisaties gaat. Men zou mogelijk ook met verwijzing naar bevolkingscategorieën kunnen zeggen dat er een voorkeur voor professionals en eigengereide burgers bestaat en dat Fortuyns programma een halt wil toeroepen aan bestuurders, immigranten die zich niet aan de burgernorm hebben aangepast, en aan de ondersteuning van zwakken die door eigen falen hun eigen boontjes niet kunnen doppen. In de campagne kregen veiligheidskwesties en vraagstukken rond immigratie en integratie in een vermeende onderlinge samenhang, mede door maar niet alleen dankzij Fortuyn, een hoofdrol. Daardoor kregen in Fortuyns publieke optreden de punten ontleend aan zijn nationalistische streven en de positie van immigranten de meeste aandacht. Dezelfde ingrediënten, mogelijk iets anders gemengd en opgediend, zijn de laatste tien à twintig jaren in de hele Westerse wereld aangeslagen.⁹

Een deel van de attractie van Fortuyn lag in zijn stijl. Hij was bij machte om zijn inzichten scherp naar voren te brengen en de aandacht van de media op zich gevestigd te houden door zijn flamboyante voorkomen en door onverwacht uit de hoek te komen, terwijl veel van zijn politieke tegenstrevers vaak voorspelbare, algemene standpunten innamen. Dankzij zijn jarenlange verblijf in de buurt van de politieke macht was hij een *insider*, die tegelijk poseerde als een *outsider*. Hij is een politieke bohémien genoemd, die echter toch naar het centrum van de politieke macht koerste en zich een reputatie had verworven in kringen van ondernemers en middenstanders. Hij werd kennelijk opgestuwd door al langer aanwezige trekken van megalomanie en langzamerhand ontwikkelde charismatische leidersgaven.¹⁰

Wat was de voedingsbodem waarop Fortuyns optreden al dan niet aansloeg? Wij benaderen het antwoord op deze vraag via een indeling in drie soorten factoren: zij die behoren tot het politiek profiel en tot het

sociaal profiel van de gemeenten, en de geografische positie van die gemeenten, die wij met name zullen interpreteren als relevant voor de gevoeligheid voor mediaboodschappen.

5. Politieke milieus en de aanhang van de LPF

Men kan een gemeente als politiek milieu op tal van wijzen kenschetsen. Wij kijken hier naar vijf aspecten en vergelijken voor elk aspect de mate waarin die voor een gemeente geldt met het steunpercentage voor de LPF. Aan de hand van deze aspecten pogen wij de politieke milieus waar de LPF het best aansloeg, te karakteriseren. De vijf aspecten betreffen de mate waarin de liberale, christen-democratische en sociaal-democratische stroming vóór de Kamerverkiezingen van 2002 domineerden, de gevoeligheid in het afgelopen decennium voor extreem-rechtse partijen en voor lokale lijsten, de aanwezigheid in het verleden van een groot contingent niet-stemmers, en de eerdere veranderlijkheid van het electoraat.

Deze aspecten leiden met betrekking tot de LPF tot de volgende vragen:

- De voornaamste vertegenwoordigers van de drie grote stromingen in de Nederlandse politiek, de PvdA, de VVD en het CDA, verkregen in 1998 gezamenlijk de steun van 53% van het electoraat (de niet-stemmers vormden toen de grootste fractie van de stemgerechtigden). Elk van deze stromingen heeft al lang een betrekkelijk eigen verdeling van de aanhang over het land. De bolwerken van deze drie partijen overlappen elkaar nauwelijks. De vraag is nu: hoe deed de LPF het in deze gebieden?
- De LPF is bij herhaling als extreem-rechts geëtiketteerd. Is het zo dat de LPF het beter deed in gemeenten waar extreem-rechts eerder veel steun rekruteerde?
- Fortuyn werd in de herfst van 2001 lijsttrekker van Leefbaar Nederland (en bleef dat tot februari 2002) en in januari 2002 lijsttrekker van Leefbaar Rotterdam. In welke mate was de herkomst van de LPF-stemmen vergelijkbaar met die van de lokale lijsten waar Leefbaar Nederland zijn hoop op gevestigd had?
- Was de LPF te zien als toevluchtsoord voor hen die eerder de politieke arena meden en niet stemden?
- Kon de LPF als nieuwe partij met name in die gemeenten succes boeken waar al eerder van grote veranderlijkheid in de partijverhoudingen sprake was – met andere woorden: waar de binding van het electoraat aan bestaande partijen betrekkelijk zwak was?

Tabel 4. Politieke milieus: regressieanalyses met het percentage kiesgerechtigden die op LPF stemden in mei 2002 als afhankelijke variabele

verklarende variabele	R ²	beta	bijzonderheden
% CDA in 1998	.150	-.388	
% PvdA in 1998	.038	-.195	
% VVD in 1998	.225	+.475	
CDA / PvdA / VVD	.315	-.332 / -.162 / +.325	
% niet-stemmers in 1998	.053	+.229	
swing 1994-1998	.167	+.409	
% CD in 1994	.406	+.637	
% lokale onafhankelijke groeperingen (GR 2002)	.016	+.126	387 gemeenten
% lokale progressieve groeperingen (GR 2002)	.004	-.060	98 gemeenten
% lokale confessionele groeperingen (GR 2002)	.017	-.131	65 gemeenten

Tabel 4 verschaft de antwoorden op deze vragen. De grote partijen hebben elk hun eigen geografische patroon binnen Nederland. Die verdelingen zijn in hoge mate stabiel.¹¹ We hebben in tabel 4 te maken met de cijfers voor de verkiezing voorafgaand aan die van 2002, dat wil zeggen: de Kamerverkiezingen van 1998. In de VVD-bolwerken won de LPF relatief sterk; in die van het CDA kreeg de LPF relatief weinig steun. Wat betreft de PvdA is het beeld wat minder uitgesproken, maar lijkt het wat op het CDA. Zowel direct (in een enkelvoudige regressieanalyse) als ontdaan van de geringe overlap met de patronen van beide andere partijen (in een meervoudige regressieanalyse), vertonen gemeenten waar de PvdA sterk was een barrièrewerking tegen de aantrekkingskracht van de LPF. Dat laat uiteraard onverlet dat de sociaal-democraten aan andere partijen konden verliezen. Hieraan dient echter te worden toegevoegd dat in Rotterdam buurten waar de PvdA sterk verloor een grote winst voor de LPF vertoonden. De correlatiecoëfficiënten van het verlies van de PvdA respectievelijk de VVD met de winst van de LPF (berekend over de uitgebrachte stemmen) waren respectievelijk .766 en .105.¹² Het is de moeite waard de vier grote steden vergelijkend te analyseren. Er bestonden aanzienlijke onderlinge verschillen in steun voor de LPF en ook de binnenstedelijke samenhangen lijken niet geheel hetzelfde.

De samenhang tussen het electorale patroon van de Centrumdemocraten (CD) bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1994 en dat van de LPF in 2002 is hoog (de hoogste waarde in tabel 4). Daarmee is sprake van een duidelijke verwantschap in de milieus waaruit de CD en de LPF aanhang rekruteerden. De aanhang van de LPF was natuurlijk wel vele malen groter dan die van de in 1994 betrekkelijk succesvolle CD. Het is van belang hierbij op te merken dat deze partij in 1994 al een iets ander patroon van steun had dan eerdere extreem-rechtse partijen in de jaren tachtig.¹³ Vergeleken met die eerdere formaties was de CD in 1994 voor haar succes meer afhankelijk van milieus die weinig actief bij de politiek betrokken waren (gekenmerkt door een lage opkomst). Wat betreft de voor de CD meest belangrijke 'kwesties' speelde zorg over eigen inkomen en arbeidspositie een wat prominentere rol dan de aanwezigheid van allochtonen gemeten aan de samenhangen tussen de gemeentelijke spreidingen. In de jaren tachtig was de aanwezigheid van allochtonen de allesoverheersende kwestie geweest. De spreiding van de CD-aanhang begon in 1994 te lijken op het patroon dat een protestpartij als de Boerenpartij in de verkiezingen voor de Provinciale Staten van 1966 bij haar belangrijkste doorbraak in de electorale arena vanaf een geheel ander beginpunt bereikte (aanvankelijk boekte de Boerenpartij enig succes op het platteland). De steun voor de LPF sluit enigszins bij het oude patroon van de Boerenpartij aan.

Gemeenten met lokale 'Leefbaar' partijen zouden mogelijkerwijs gunstige milieus voor de LPF kunnen zijn. Als lijsttrekker voor Leefbaar Nederland poogde Fortuyn de steun voor de lokale lijsten ook ten behoeve van zijn eigen partij te mobiliseren, voordat hij uit zijn functie werd ontheven en zijn eigen lijst samenstelde. Hij won daarnaast de Rotterdamse gemeenteraadsverkiezingen als lijsttrekker van Leefbaar Rotterdam. Bij de raadsverkiezingen van maart 2002 waren er volgens het CBS in 78 gemeenten lijsten met 'Leefbaar' in de naam. Helaas verstrekt het CBS geen gegevens voor deze specifieke groep; wel voor lokale partijen in het algemeen. Deze worden in drie categorieën ingedeeld: lokale onafhankelijke groeperingen (LOG; in totaal in 387 gemeenten), lokale progressieve groeperingen (LPG; in 98 gemeenten), en lokale confessionele groeperingen (LCG; in 65 gemeenten). Leefbaarpartijen vallen in de eerste categorie. De correlatiecoëfficiënten tussen de percentages kiesgerechtigden voor LOG, LPG en LCG bij de gemeentelijke verkiezingen van maart 2002 en het percentage LPF-kiezers in mei 2002 zijn in verschillende gradaties onbeduidend. Hierbij dient benadrukt te worden dat wij er dus niet in zijn geslaagd om de aanhang van de meest geschikte verzameling lokale lijsten – de Leefbaarpartijen – te isoleren.

Men kan ten slotte verwachten dat nieuwe partijen als de LPF goed scoren in milieus met veel kiesgerechtigden die weinig binding hebben met de bestaande partijen. In het algemeen is de binding teruggelopen en dit kan men aanmerken als een van de voorwaarden voor het succes van de LPF (een andere is de bijzonder lage kiesdrempel in het Nederlandse kiesstelsel). Het valt te verwachten dat binding met de politiek met name achterblijft in milieus die gekenmerkt worden door een lage opkomst en een grote veranderlijkheid van verkiezing op verkiezing, al is gebrek aan binding niet de enig mogelijke reden hiervoor. Tabel 2 laat zien dat ook het patroon van lage opkomst een grote continuïteit vertoont, in ieder geval na 1989. Voor de intergemeentelijke verschillen in veranderlijkheid is er eveneens sprake van aanzienlijke duurzaamheid, maar toch op een wat lager niveau dan die van de aanhang per partij. De intergemeentelijke verschillen in volatiliteit tussen de verkiezingen van 1989-1994 en die van 1994-1998 correleerden .678.¹⁴ Niet-stemmers in 1998 blijken inderdaad enigszins de steun voor de LPF te verhogen. Duidelijker is dat het geval met de veranderlijkheid van de kiezer tussen 1994 en 1998: hoe meer veranderlijkheid, hoe meer steun voor de LPF in 2002.

Resumerend: onder de onderzochte kenmerken van de gemeentelijke politieke milieus leveren er drie een aanzienlijke bijdrage aan de sterkte van de LPF in mei 2002:

- extreem-rechts (het percentage CD-kiezers in 1994)
- VVD (het percentage VVD-kiezers in 1998)
- de volatiliteit van het electoraat (de swing tussen 1994 en 1998)

Alle drie de verbanden werken positief: hoe meer steun voor extreem-rechts in het verleden, hoe hoger het percentage LPF-kiezers in 2002; hoe meer steun voor de VVD in het verleden, hoe hoger het percentage LPF-kiezers in 2002; hoe meer swing in het verleden, hoe hoger het percentage LPF-kiezers in 2002. Het is plausibel dat relatief veel voormalige VVD-kiezers de overstap naar de LPF gemaakt hebben en dat relatief veel kiezers die in het verleden al eens van partij hebben gewisseld zich nu tot de LPF aangetrokken hebben gevoeld. Wat betreft de CD waren er in 1994 eenvoudig te weinig kiezers om die nu als een voornaam bron voor het LPF-electoraat aan te merken. Met andere woorden: in het geval van de samenhang van de LPF-aanhang met eerdere steun voor de VVD en de eerdere veranderlijkheid is een verklaring van de intergemeentelijke verschillen aannemelijk die relaties op individueel niveau centraal stelt en vervolgens het verschil in samenstelling naar deze achtergrondkenmerken van de verschillende gemeenten verdisconteert. Daarnaast is het bepaald niet uit te sluiten dat ge-

meenten met veel steun voor de CD in het verleden – evenals gemeenten met een grote aanhang voor de VVD en veel aanhangverschuiving tussen de partijen – meer in het algemeen worden gekenmerkt door politiek gedrag zonder veel loyaliteit met bestaande politieke formaties; een relatief sterke neiging met politieke gedragsverandering te reageren op nieuwe impulsen; en sympathie voor centrale onderdelen van Fortuyns gedachtegoed. Het is dan een meer algemene lokale constellatie met een eigen politieke cultuur, die een receptief milieu voor Fortuyns campagne vormde. Voor het overige is er dus enige extra steun voor de LPF in gemeenten waar relatief weinig gestemd werd, maar daarentegen weinig steun in gemeenten met een CDA-dominantie en in mindere mate in gemeenten met een sterk PvdA-stempel.

6. Sociale milieus en de aanhang van de LPF

In veel van de geopperde verklaringen van Fortuyns electorale succes is er – meest impliciet – sprake van sociale milieus waarin meer of minder steun voor de LPF te verwachten zou zijn. Zo wekt de veelvuldig naar voren gebrachte typering van zijn optreden als ‘het – eindelijk – openlijk uitspreken van problemen rond de integratie van immigrantengroepen en de veiligheid’ de verwachting dat met name waar dit speelt, de steun voor de LPF groot zou zijn. Met andere woorden: veel immigranten (mogelijk verder gekwalificeerd als niet-westerse allochtonen of islamieten) en veel misdadigheid in de nabijheid zouden tot hoge electorale LPF-scores moeten leiden. Bij de verbeelding van de massale steun voor Fortuyn is daarnaast vaak de nadruk gelegd op ‘de mensen in de wijken’. Discussies in koffiehuisen en straatinterviews in volksbuurten werden een vast item in de begeleidende en interpreterende verslaggeving op de televisie. Men zou daaruit kunnen afleiden dat de steun voor de LPF toch vooral uit de wat minder gesitueerde omgevingen afkomstig zou moeten zijn.

Er is daarnaast wel gespeculeerd over verschillend getinte onlustgevoelens onder uiteenlopende sociale groepen, die door Fortuyn zouden zijn gemobiliseerd. Dergelijke uitspraken verklaren meer de ontvankelijkheid voor Fortuyn in het algemeen en dragen daarmee bij aan de verklaring van het tijdstip van de succesvolle electorale mobilisatie door de LPF en het niveau ervan. Zij leveren echter geen bijdrage aan de verklaring van de onderlinge verschillen tussen gemeenten in steun voor de LPF.¹⁵

Tabel 5. Sociale milieus: regressieanalyses met het percentage kiesgerechtigden die op LPF stemden in mei 2002 als afhankelijke variabele

verklarende variabele	R ²	beta
gemiddelde inkomen	.090	+.300
grootte (inwonertal)	.002	+.042
% allochtonen	.076	+.276
% Westers	.039	+.197
% EU	.018	+.133
% Duitsers	.000	-.004
% Belgen	.012	+.107
% niet-Westers	.058	+.241
% Turken	.000	+.015
% Marokkanen	.035	+.186
% Surinamers	.072	+.268
% Antillianen	.076	+.275
misdrijven per 1000 inwoners	.018	+.133

In tabel 5 zijn de effecten van de hierboven aangestipte factoren op het niveau van de steun voor de LPF vermeld. De nabijheid van naoorlogse immigranten – de personificaties van het voornaamste discussiepunt in het optreden van Fortuyn – leidt tot op zijn minst curieuze uitkomsten. Een van de problemen bij de interpretatie is gelegen in de onzekerheid over het aantal allochtone stemgerechtigden. Bij nationale verkiezingen hebben alleen Nederlanders stemrecht, dus ook Antillianen en Arubanen, en genaturaliseerde immigranten en hun meerderjarige kinderen.¹⁶ Wanneer geen enkele immigrant het stemrecht zou bezitten, zouden we te doen hebben met een puur externe factor ten opzichte van de verdeling van het electoraat naar voorkeur. Als de aanwezigheid van veel immigranten leidt tot veel steun voor de LPF, komt dit zonder meer tot uiting in een hoge positieve correlatie. Wanneer echter alle immigranten stemrecht zouden bezitten, ze ongelijk verdeeld zijn over de gemeenten en het uitermate onwaarschijnlijk geacht moet worden dat zij op de LPF hebben gestemd, dan zou de LPF-steun om een optimale indruk van het effect te krijgen berekend moeten worden als fractie van het niet-allochtone electoraat. Aangezien de verschillende allochtone groeperingen in uiteenlopende mate over het stemrecht beschikken (dat geldt bijvoorbeeld voor 57% van de Nederlandse ingezetenen van Turkse afkomst, maar voor een klein deel van de ingezetenen afkomstig uit lidstaten van de Europese Unie¹⁷) en geenszins kan worden uitgesloten dat

de LPF ook hier steun vond, is de interpretatie van de uitkomsten in dit geval extra hachelijk.

Bij dit voorbehoud wijzen wij allereerst op de betrekkelijk lage, positieve samenhangen die hier opduiken. De steun voor de LPF lijkt inderdaad wat groter te zijn in gemeenten met een hoger percentage allochtonen, maar het effect is bescheiden van omvang. Vervolgens verdient het de aandacht dat het effect van westerse allochtonen vrijwel net zo hoog is als dat van niet-westerse allochtonen. Dit suggereert dat niet zozeer een afkeer van de islam aanleiding vormde voor steun aan Fortuyn, maar een meer algemene terughoudendheid tegen de aanwezigheid van 'vreemdelingen' – voorzover dit soort factoren hoe dan ook een rol speelt. Dit wordt onderstreept doordat onder de niet-westerse allochtonen het niet zozeer de islamitische allochtonen zijn die de toon aangeven (al helemaal niet de Turken), maar Surinamers en Antillianen. Behoorden zij behalve tot degenen die andere kiezers aanleiding verschaften om op Fortuyn te stemmen, tegelijk misschien relatief vaak tot zijn volgelingen? Fortuyns expressieve optreden past in ieder geval wel in een stijl die in de Caraïbische politiek niet onbekend is.

In enkele studies is al eerder het effect van allochtonen op de steun voor de LPF behandeld, zij het voor een beperkte verzameling gemeenten. Orlebeke onderzocht alleen grote gemeenten. Hij concludeerde dat er in de groep van 61 gemeenten met meer dan 50.000 inwoners een duidelijk verband bestaat tussen de proportie allochtone inwoners (alle allochtonen) en het percentage LPF-stemmen (van het totaal aantal uitgebrachte geldige stemmen), als inkomen en stedelijkheid onder controle worden gehouden.¹⁸ In een reactie op zijn artikel vergeleken Lemmens en Diederiks gemeenten in twee provincies. In Zuid-Holland vonden zij een effect voor 'niet-westerse allochtoondichtheid'; in Limburg alleen voor 'westerse allochtoondichtheid'.¹⁹ Voor de verzameling van Nederlandse gemeenten vinden wij (zonder controle voor andere factoren) vergelijkbare scores voor beide dichtheden.

Misdaad heeft een nog minder sterk effect op de electorale steun voor de LPF, al wijst dat ook hier wel in de verwachte richting. Hoe meer gemelde misdrijven per duizend inwoners, hoe meer steun voor de LPF, maar het is maar een heel klein beetje meer. Het gevoel van onveiligheid is zoals bekend een zeer ongrijpbaar fenomeen. Het is lastig te benoemen, maar voor een deel wordt dat gevoel door de omgeving gevoed van waaruit het gevaar zich zou moeten manifesteren.

De samenhang met inkomen, ten slotte, wijst in het geheel niet in de richting van gedepriveerde gemeenten als de ideale voedingsbodem om op de LPF te stemmen. Er is een bescheiden positieve samenhang: hoe hoger de huishoudeninkomens, hoe meer stemmen de LPF trok. Op voorhand valt niet uit te sluiten dat de LPF juist in gemiddeld rijkere

gemeenten een grotere aanhang onder armere kiezers verwierf. Maar deze uitkomst wijst toch minstens zozeer in de richting van enige extra neiging tot de LPF onder de wat beter gesitueerden.

Ook in dit opzicht verdient de situatie binnen de grote steden nog nadere aandacht. Binnen Rotterdam ontbrak elke samenhang tussen welstand (wat ruimer berekend dan alleen aan de hand van het inkomen) en steun voor de LPF (berekend als percentage van de uitgebrachte stemmen). De samenhang met de aanwezigheid van allochtonen is niet vermeld in de betreffende studie.²⁰ In Amsterdam leidt een groepering van buurten naar inkomenshoogte en aandeel van niet-westerse allochtonen in de bevolking tot de volgende resultaten. Er wordt meer op de LPF gestemd (alles berekend op basis van de uitgebrachte stemmen) in lage dan in hoge inkomensbuurten. In de categorie lage inkomensbuurten is de steun voor de LPF met name hoog in die paar buurten waar tevens weinig niet-westerse allochtonen te vinden zijn. In de hogere inkomensbuurten is wel veel steun voor de LPF waar tevens veel niet-westerse allochtonen te vinden zijn. Ook dat is maar in enkele buurten het geval.²¹ Hier lijkt zich dus eveneens tussen de grote steden een verschil af te tekenen.

De samenhangen tussen de onderscheiden kenmerken van het sociaal profiel van een gemeente en de steun voor de LPF zijn beduidend lager dan die met een aantal facetten van het politieke profiel. Voor zover er verbanden zijn duiden die op enig effect van de aanwezigheid van allochtonen in het algemeen, maar niet op weerzin tegen islamieten in het bijzonder. Het kan zijn dat Fortuyn ook onder bepaalde allochtonengroepen met kiesrecht extra stemmen heeft verworven. De steun voor de LPF nam daarnaast enigszins toe naarmate het gemiddelde huishoudinkomen in een gemeente steeg. Er is in Rotterdam niet, maar in Amsterdam wel sprake van extra steun van 'de mensen in de wijken', maar in Rotterdam was het algemene niveau veel hoger. Variatie in gerapporteerde misdrijven leidden nauwelijks tot verschil in LPF-steun.

7. Hoe Fortuyn zijn publiek bereikte

Nog meer dan bij andere partijen liep tijdens de verkiezingscampagne van 2002 het contact tussen de LPF en het publiek via het optreden van de lijsttrekker in de massamedia. Fortuyn verwierf zich vooral bij de radio en televisie een podium dat hem de mogelijkheid bood zijn 'merk' als combinatie van boodschap en stijl bekend te maken en uit te dragen. Op 6 mei 2002 om een paar minuten over zes kwam daar vrijwel op de *Bühne* een eind aan. Aangezien nagenoeg elk Nederlands huishouden over radio en televisie beschikt, staat aan de verbinding tussen dat podium en al die individuele huishoudens nagenoeg niets in de weg.

Niettemin is het wel denkbaar dat de geneigdheid om van nieuwe boodschappen in de media kennis te nemen en vooral erop te reageren, nog verschilt. Vroeger trokken modernisering en een weerfront van het noordwesten naar het zuidoosten over het land.²² Daar kwamen nog niet veel massamedia aan te pas; het proces werd onder andere gestuurd door de innovatiegeneigdheid van de 'ontvangers'. In de politiek – en daar niet alleen – hoort men wel de opvatting dat vernieuwingen zich nog steeds vanuit de randstad over het land voortplanten. Dit zou betekenen dat de receptiviteit voor vernieuwingen varieert. Behalve naar landsdeel zou dat kunnen gaan in een van stad naar platteland aflopende gradiënt.²³ Van oudsher bestaat de opvatting dat de stedelijke leefwijze veranderingsgezindheid stimuleert. Vanuit dit perspectief is Fortuyns optreden een innovatie die zich enige tijd verbreidt, waarna die expansie bij zijn dood met een klap tot stilstand komt. Het resulterende ruimtelijke patroon bij de verkiezingen van mei 2002 wordt samengevat in tabel 6 voor lokatie en stedelijkheid.

In de spreiding van de LPF-aanhang is er sprake van een duidelijk onderscheid naar landsdeel en stedelijkheid: de steun voor de LPF loopt af van de randstad via het Zuiden en Oosten naar het Noorden; en van steden naar plattelandsgemeenten.²⁴ Men kan de electorale kaart van de LPF in 2002 wellicht opvatten als de stand in mei van dat jaar in het verbreidingsproces van een politieke innovatie.²⁵ Deze benadering onderstreept de vaak aangeduide mogelijkheid dat het proces zich nog verder had kunnen voortzetten. Het is uiteraard pure speculatie om de uiterste grenzen ervan (de 'verzadigingstoestand' in het jargon van het betreffende onderzoeksterrein) aan te duiden. De gang van zaken in Rotterdam biedt misschien toch een intrigerende opening. Het blijkt dat daar het absolute aantal stemmen dat in de verschillende buurten op Leefbaar Rotterdam is uitgebracht bij de gemeenteraadsverkiezingen in maart 2002, vrijwel identiek is aan de stemmenaantallen voor de LPF bij de Tweede-Kamerverkiezingen in mei 2002 (samenhang: .989; coëfficiënt x: .983; constante: -20).²⁶ Dat zou erop kunnen duiden dat het verbreidingsproces niet meer in zijn oorsprongsfase verkeerde, maar al enige tijd het verzadigingspunt had bereikt. Dit opent mogelijkheden om het verzadigingspunt voor het gehele electoraat te bepalen.

Intussen werpen deze inzichten opnieuw de vraag op naar de achtergronden van het 'bevrozen' van deze verdeling. We zagen immers dat bij het grote verlies dat de LPF bij de volgende Kamerverkiezingen van januari 2003 leed, het verdelingspatroon van de stemmen over het land geheel intact bleef. We wezen er al op dat dit in het algemeen voor partijverschuivingen niet ongebruikelijk is, maar hier is er sprake van een uitzonderlijke situatie. Het gaat om een partij die zonder enige

lokale organisatie uit het niets verschijnt en vervolgens heel sterk onderhevig is aan landelijke fluctuaties betreffende het electoraal gestern- te, de leiding en de politieke positie. Het lijkt erop dat de vrijwel in het zicht van de massamedia gepleegde moord op Fortuyn vanwege de dramatische aard van de gebeurtenis zelf en het wegvallen van de bron van de innovatie, het proces van verbreiding van de ‘Fortuynse innova- tie’ direct heeft bevroren, waarna alle volgende, landelijk werkende factoren de afkalving reguleerden.

Tabel 6. De LPF-aanhang per gemeente naar landsdeel en stedelijk- heid in 2002

	N	gemiddelde	stand. deviatie	min.	max.
Groningen	25	10,3408	2,15529	7,07	15,97
Friesland	31	10,7710	2,29975	7,75	16,68
Drenthe	12	9,9450	,63167	8,76	11,09
Overijssel	26	8,6946	1,30398	5,84	11,58
Flevoland	6	12,7067	4,62194	4,85	17,62
Gelderland	71	11,1751	2,30586	6,74	19,12
Utrecht	33	13,1891	1,68779	10,30	15,94
Noord-Holland	65	14,8617	2,50449	11,66	26,23
Zuid-Holland	92	16,5566	2,92047	9,62	23,79
Zeeland	17	12,8394	2,05470	9,25	15,47
Noord-Brabant	70	13,5166	1,67828	9,98	20,42
Limburg	48	13,6517	1,31399	9,99	15,85
Noord	68	10,4671	2,04820	7,07	16,68
Oost	103	10,6382	2,55501	4,85	19,12
West	207	15,1823	2,90727	9,25	26,23
Zuid	118	13,5715	1,53594	9,98	20,42
zeer sterk stedelijk	12	15,3750	4,27061	8,00	21,38
sterk	55	14,4916	3,30041	8,45	23,79
matig	94	13,8446	3,31744	6,74	26,23
weinig	171	12,9335	3,04679	4,85	23,17
niet stedelijk	164	12,5434	2,84228	5,84	20,51
rest	306	11,8536	2,52084	4,85	20,42
randstad	190	15,3919	2,88396	9,62	26,23
Nederland	496	13,209	3,17109	4,85	26,23

N.B. De vier landsdelen zijn als volgt ingedeeld: *Noord-Nederland*: Groningen, Friesland, Drenthe; *Oost-Nederland*: Overijssel, Flevoland, Gelderland; *West-Nederland*: Utrecht, Noord-Holland, Zuid-Holland, Zeeland; *Zuid-Nederland*: Noord-Brabant, Limburg. De randstad bestaat hier uit: Utrecht, Noord-Holland, Zuid-Holland.

8. Conclusies

Fortuyns inbraak in de partijverhoudingen in mei 2002 was formidabel van omvang: zijn partij behaalde 26 Kamerzetels, veel meer dan een nieuwkomer ooit had gehaald. Terwijl de electorale steun voor de LPF bij de kort daarop gehouden volgende Kamerverkiezingen in januari 2003 belangrijk afnam, bleef het geografisch patroon van de electorale steun voor de LPF gehandhaafd. Er zijn tot nu toe slechts twee versies van de LPF-kaart, beide met een eigen legenda maar met een nagenoeg gelijk ruimtelijk patroon. De steun voor de LPF reikt tot in alle uithoeken van het land, maar er zijn toch duidelijke, vermoedelijk niet geheel toevallige verschillen. Deze zijn gebaseerd op uiteenlopende lokale omstandigheden die de ontvankelijkheid voor Fortuyns gedachtegoed en de stijl van zijn optreden hebben beïnvloed. Een lokale voedingsbodem bestaat uit een bevolkingssamenstelling van meer of minder tot steun aan Fortuyn gedisponeerde individuen (maar er zijn interpretatieproblemen bij de ecologische correlaties die op grond van de data berekend kunnen worden²⁷), en uit contexten die steun aan Fortuyn in de hand werken (tot die contextfactoren behoorde echter in dit geval niet een lokale organisatie).

Het politieke profiel van een gemeente is belangrijker dan het sociale (althans afgemeten aan de hier bestudeerde aspecten). Een traditie van geringe politieke loyaliteit en veranderlijkheid in partijvoorkeur in een liberaal getint milieu zet aan tot steun voor de LPF; een bevolkingssamenstelling met betrekkelijk veel recente internationale immigranten van allerlei slag en een hogere welstand van de plaatselijke bevolking als geheel dragen daar verder nog wat aan bij. De electorale steun voor Fortuyn is hoger in centrale dan in perifere delen van het land en is hoger in stedelijke dan in plattelandsgemeenten. Het patroon heeft het aanzien van een bepaalde fase in een innovatieverbreidingsproces. Dat proces kwam met de moord in het Mediapark in Hilversum tot een abrupt eind.

Op zoek naar typerende voorbeelden van gemeenten waar Fortuyn veel en weinig gehoor vond, kwamen wij ten slotte terecht bij Bergschenhoek aan de noordelijke rand van Rotterdam (het heeft wel iets van klein-Almere, rondom Rotterdam liggen nog een aantal gemeenten met zeer vergelijkbare karakteristieken) en Winsum op het Groningse plateland. Van gemeenten als Winsum zijn er nog verscheidene in het Noorden en het Oosten. De vergelijking van de relevante karakteristieken staat in tabel 7. De afdruk van Fortuyn besloeg het hele land, maar sommige delen werden toch een stuk ingrijpender geraakt dan andere.

Tabel 7. Voorbeeldgemeenten met hoge en lage steun voor de LPF

	Bergschenhoek	Winsum
%LPF in 2002	21%	7 %
% CDA in 1998	18%	20 %
% PvdA in 1998	15%	28 %
% VVD in 1998	28%	12 %
Swing 1994-1998	17%	9%
% niet-kiezers in 1998	20%	16%
% LOG kiezers (GR 2002)	29%	21%
% CD kiezers in 1994	3%	1%
inkomens (x 1000)	21	17
grootte (inwoners)	13 624	14 044
% allochtonen	12%	12%
stedelijkheid	3	5
provincie	Zuid-Holland	Groningen

Bijlage 1.

Tabel 8. De Tweede-Kamerverkiezingen van 1989, 1994 en 1998
(n=548 gemeenten), 2003 en 2003 (n=496 gemeenten)

	jaar	totaal absoluut	totaal %	gem. %	stand. deviatie %	min. %	max. %
Kiesgerechtigden	2003	12 076 711	100%				
	2002	12 035 935	100%				
	1998	11 735 599	100%				
	1994	11 435 510	100%				
	1989	11 087 494	100%				
niet-stemmers	2003	2 422 236	20.06	17.96	4.62	5	36
	2002	2 534 783	21.06	23.22	5.57	-19	34
	1998	3 143 889	26.79	22.95	6.00	-15	44
	1994	2 469 645	21.60	18.34	5.22	-20	36
	1989	2 214 048	19.97	16.13	5.88	-37	30
Geldige stemmen	2003	9 654 475	79.94	83.07	4.62	64	95
	2002	9 501 152	78.94	82.04	5.57	66	119
	1998	8 591 710	73.21	77.05	6.00	57	115
	1994	8 965 865	78.40	81.66	5.22	66	120
	1989	8 873 476	80.03	83.87	5.88	70	137
CDA	2003	2 763 480	22.88	28.15	8.50	5	63
	2002	2 653 723	22.05	26.66	7.65	6	60
	1998	1 579 293	13.46	17.18	6.89	3	53
	1994	1 993 415	17.43	21.82	7.66	3	55
	1989	3 133 427	28.26	34.37	10.62	5	75
PvdA	2003	2 631 363	21.79	20.18	5.96	1	42
	2002	1 436 023	11.93	11.06	3.89	0	25
	1998	2 491 303	21.23	21.14	4.73	1	37
	1994	2 151 270	18.81	18.13	5.55	1	39
	1989	2 832 418	25.55	23.39	8.09	1	57

Tabel 8. De Tweede-Kamerverkiezingen van 1989, 1994 en 1998 (n=548 gemeenten), 2003 en 2003 (n=496 gemeenten) (vervolg)

	jaar	totaal absoluut	totaal %	gem. %	stand. deviatie %	min. %	max. %
VVD	2003	1 728 707	14.31	15.11	5.02	1	40
	2002	1 466 722	12.19	12.89	4.15	1	32
	1998	2 117 932	18.05	19.31	6.01	2	44
	1994	1 786 731	15.62	16.77	5.89	2	41
	1989	1 290 066	11.64	12.41	5.36	1	34
D66	2003	393 333	3.26	2.91	1.21	0	8
	2002	484 317	4.02	3.70	1.21	0	8
	1998	771 797	6.58	6.06	2.19	0	14
	1994	1 388 705	12.14	11.45	2.61	0	20
	1989	700 316	6.32	5.77	1.95	0	14
Groen Links	2003	495 802	4.11	3.31	1.27	0	11
	2002	660 692	5.49	4.54	1.69	0	13
	1998	624 747	5.32	4.37	1.56	0	13
	1994	310 552	2.72	1.98	1.05	0	9
	1989	361 219	3.26	2.51	1.21	0	11
SP	2003	609 723	5.05	4.43	1.66	0	16
	2002	560 447	4.66	4.02	1.43	0	15
	1998	303 493	2.59	2.07	1.29	0	15
	1994	118 750	1.04	.67	.92	0	10
	1989	38 854	.35	.22	.56	0	8
CD	1998	52 174	.44	.41	.25	0	2
	1994	220 492	1.93	1.63	.70	0	6
	1989	81 326	.73	.42	.31	0	2
SGP	2003	150 305	1.24	1.77	3.95	0	30
	2002	163 562	1.36	1.92	4.17	0	31
	1998	153 515	1.31	1.93	4.35	0	29
	1994	154 996	1.36	1.98	4.35	0	30
	1989	165 720	1.49	2.17	4.67	0	32
LPF	2003	549 975	4.55	4.30	1.40	2	10
	2002	1 614 801	13.42	13.21	3.17	5	26
LN	2003	38 894	.32	.34	.14	0	1
	2002	153 055	1.27	1.31	.42	0	4
CU	2003	204 694	1.69	1.88	2.45	0	22
	2002	240 953	2.00	2.25	2.94	0	26
GPV	1998	108 555	.93	1.04	2.00	0	25
	1994	118 838	1.04	1.17	2.04	0	25
	1989	109 303	.99	1.12	1.98	0	25
RPF	1998	174 380	1.49	1.80	2.56	0	20
	1994	159 459	1.39	1.67	2.40	0	17
	1989	85 037	.77	.93	1.39	0	13
AOV/U55+ AOV Ouderenunie	1998	45 951	.39	.35	.24	0	3
	1994	326 030	2.85	2.55	1.10	1	10
	1994	78 047	.68	.62	.32	0	3

noten

¹ M.N. Pedersen, 'The dynamics of European party systems. Changing patterns of electoral volatility', in: *European Journal of Political Research*, 7 (1979), nr. 1, 1-26.

² S. Bartolini en P. Mair, *Identity, competition, and electoral availability. The stabilisation of European electorates 1885-1985*, Cambridge, 1990.

³ *Ibidem*, 111 (tabel 4.3).

⁴ Overzichten in: S. de Vos, *De omgeving telt. Compositionele effecten in de sociale geografie*, Amsterdam, 1997; H. van der Wusten, 'Onderzoek van verkiezingsuitslagen', in H. Daalder e.a., red., *Compendium voor politiek en samenleving*, Alphen aan den Rijn, 2003, 1-50, in het bijzonder 3-6; J. O'Loughlin, 'Spatial analysis in political geography', in J. Agnew, K. Mitchell en G. Toal, red., *A companion to political geography*, Oxford, 2003, 30-46.

⁵ Zie De Vos, *op.cit.*.

⁶ Met dank aan Paula Dijkstra voor de voorbereiding van databestanden en kaarten

⁷ Zie de website van het CBS: <http://statline.cbs.nl/>.

⁸ J.E. Ellemers, 'Pim Fortuyn: een zuiver geval van charismatisch gezag', in: *Facta*, 10 (2002), 7 (nov.), 2-5.

⁹ P. Lucardie en G. Voerman, 'Liberaal patriot of nationaal populist? Het gedachtegoed van Pim Fortuyn', in: *Socialisme en democratie*, 59 (2002), nr. 4, 32-42; P. Lucardie, 'Het fenomeen Fortuyn: strovuur of nieuwe politieke stroming', in: *Contact. Huisorgaan Koninklijke Van Gorcum*, winter 2002, 6-9.

¹⁰ D. Pels, 'Fortuyn en het fascisme', in: *Facta*, 10 (2002), 7 (nov.), 6-8; Ellemers, *op.cit.*

¹¹ Zie tabel 4.1 in N.P. Passchier en H. van der Wusten, 'The electoral geography of the Netherlands in the era of mass politics 1888-1986', in: R.J. Johnston, F.M. Shelley en P.J. Taylor, red., *Developments in electoral geography*, New York/London, 1990, 39-59.

¹² D. Linders e.a., *Analyse Tweede Kamerverkiezingen Rotterdam 15 mei 2002*, Rotterdam, 2002, 20.

¹³ R. Sutorius en H. van der Wusten, 'De twee kaarten van extreem-rechts, 1982-1994', in: J. van Holsteyn en C. Mudde, red., *Extreem-rechts in Nederland*, Den Haag, 1998, 113-126.

¹⁴ V. Mamadouh en H. van der Wusten, 'De electorale geografie van 1998. Continuïteit in soorten', in: *Jaarboek 1998 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1999, 144-176; 168.

¹⁵ Een goed voorbeeld is C. Meijer, 'Achterblijvers en sociale stijgers. Twee kanten van sociale onvrede', in: *Facta*, 11 (2003), 1 (feb.), 14-17.

Hierin worden eerdere veronderstellingen van Van den Brink en Oosterbaan besproken en aangevuld aan de hand van schetsen van Almere en Rotterdam. Onduidelijk blijft echter in hoeverre deze steden voor andere gemeenten model staan en of in al dergelijke gemeenten de steun voor de LPF zo hoog was en in gemeenten met een tegengesteld sociaal profiel laag.

¹⁶ In de jaren negentig kreeg een half miljoen niet-Nederlanders de Nederlandse nationaliteit; zie: 'Nieuwe Nederlanders: sterke groei naturalisaties in de jaren negentig', in: *Index*, 7 (2000), 10 (nov./dec.), 26-28.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ J.F. Orlebeke, 'Het succes van de Lijst Pim Fortuyn', in: *Facta*, 10 (2002), 7 (nov.), 10-11.

¹⁹ P. Lemmens en J. Diederiks, 'Allochtonie en het electorale succes van de LPF. Orlebeke herzoekt', in: *Facta*, 11 (2003), 1 (feb.), 22-23.

²⁰ Linders e.a., *op.cit.*, 19.

²¹ Gegevens verkregen van het Bureau Onderzoek en Statistiek Amsterdam.

²² De socioloog Hofstee lichtte dat indertijd toe aan de hand van demografische veranderingen; zie E.W. Hofstee, 'De groei van de Nederlandse bevolking', in A.N.J. den Hollander e.a., red., *Drift en koers. Een halve eeuw sociale verandering in Nederland*, Assen, 1962, 13-84.

²³ Voor zo'n gezichtspunt bestaat veel empirische steun: zie P. Haggett, *Geography: a global synthesis*, Harlow, 2001, hoofdstuk 16: 'Spatial diffusion'.

²⁴ Als indicator voor stedelijkheid gebruiken wij de door het CBS berekende gemiddelde 'omgevingsadressendichtheid'.

²⁵ T. Hägerstrand, *Innovation diffusion as a spatial process*, Chicago, 1968; E.M. Rogers, *Diffusion of innovations*, New York, 1983.

²⁶ Linders e.a., *op.cit.*, 19.

²⁷ De zogeheten ecologische fout. Een verband tussen twee kenmerken op gebiedsniveau hoeft niet te betekenen dat het verband ook geldt op het individueel niveau.

PARTIJEN IN EEN POLITIEKE RUIMTE

H. Pellikaan¹

1. Inleiding

De verkiezingen van de Tweede Kamer van 15 mei 2002 zijn in een aantal opzichten opmerkelijk geweest. De paarse partijen verloren 43 van de 97 zetels. Het CDA werd met afstand de grootste partij (van 29 naar 43 zetels), terwijl het vóór de verkiezingen de derde in grootte was. De nieuwe partij van W.S.P. Fortuyn, de Lijst Pim Fortuyn (LPF), werd ineens de tweede partij door met 26 zetels de Kamer binnen te komen. De verschuiving van het aantal zetels in de Tweede Kamer is niet alleen voor de geschiedenis van het Nederlandse parlement ongekend groot, ook voor Europese begrippen is de uitslag bijzonder. De verkiezingen van 2002 staan op de vierde plaats op de West-Europese lijst van de grote verschuivingen.² Naast de verschuiving van het aantal zetels, zijn de verkiezingen van 15 mei 2002 bijzonder vanwege de moord op Fortuyn op 6 mei 2002.

De ‘nieuwe politiek’ van Leefbaar Nederland (LN) en de LPF heeft de campagne van 2002 volledig beheerst. Fortuyn domineerde eerst als lijsttrekker van Leefbaar Nederland en vervolgens van de LPF met zijn thema’s de verkiezingscampagne.³ Met de presentatie van zijn boek *De puinhopen van acht jaar Paars* opende hij een frontale aanval op het neoliberale beleid van de paarse coalitie. Kernpunt van zijn kritiek op paars was de verslonzing van de collectieve voorzieningen.⁴ Met name op het terrein van de dienstverlening in de gezondheidszorg en het onderwijs had het paarse beleid vooral geleid tot een grotere bureaucratie, terwijl de kwaliteit van de dienstverlening slechter was geworden. Ook de liberalisering van nutsbedrijven – zoals de spoorwegen en de kabeltelevisie – zou volgens de retoriek van de privatisering leiden tot een verlaging van de prijs en een verbetering van de dienstverlening, maar het tegendeel bleek het geval.

Naast aanmerkingen op de economische politiek van de paarse coalitie, kwam Fortuyn met een nog veel hardere kritiek op het beleid ten aanzien van de multiculturele samenleving. Hij pleitte voor directe stopzetting van de instroom van nieuwkomers en waarschuwde bovendien voor

de gevaren van de ‘islamisering’ van de Nederlandse samenleving. Hoewel de politici van de gevestigde partijen – met uitzondering van het CDA – de opvattingen van Fortuyn afdeden als rechts-extreem, was zijn kritiek op de multiculturele samenleving reeds *salonfähig* geworden. Door uitlatingen van de toenmalige VVD-leider F. Bolkestein in de jaren negentig en door het debat dat volgde op de geruchtmakende bijdragen van de publicist P. Scheffer (PvdA) over het ‘multiculturele drama’ in *NRC Handelsblad* in 2000, en bovenal door de aanslag van de moslim-fundamentalisten in de Verenigde Staten op 11 september 2001, waren de thema’s van Fortuyn niet langer een politiek taboe.⁵ Met het wegvallen van het taboe op het uitspelen van de ‘buitenlanderkaart’, bleek Fortuyn in staat de onvrede onder de burgers over het paarse beleid te mobiliseren en te kanaliseren. Na het klinkende resultaat van Leefbaar Rotterdam in de Rotterdamse gemeenteraadsverkiezing van 6 maart 2002 en zijn succesvolle optreden tijdens het lijsttrekkersdebat dezelfde avond, had Fortuyn de campagne voor de Tweede-Kamerverkiezingen bepaald. Het optreden van PvdA-leider A.P.W. Melkert en VVD-aanvoerder H.F. Dijkstal tijdens dat debat werd door vriend en vijand beschouwd als een deconfiture. Vanaf dat moment ging het niet meer om de vraag of Melkert of Dijkstal de nieuwe minister-president zou worden, maar of Fortuyn het inderdaad waar kon maken wat hij steeds riep, namelijk dat hij de nieuwe premier zou worden.

Voor de beschrijving en analyse van de veranderingen in de Nederlandse politiek is het nodig de verkiezingen van 2002 zorgvuldig in kaart te brengen. Daarbij zal vooral gekeken moeten worden naar de rol en invloed van de media op het optreden van Fortuyn. Daarnaast zal het kiezersonderzoek inzicht moeten geven in welke aspecten bepalend zijn geweest voor het electorale succes van de LPF. Het eerste onderzoek op dit terrein wijst erop dat de uitspraken van Fortuyn over het terugsturen van de asielzoekers en de noodzaak dat allochtonen zich moeten aanpassen aan de Nederlandse samenleving, voor de LPF-kiezers de belangrijkste reden waren om op Fortuyn te stemmen.⁶

In deze beschouwing wordt een ander aspect onder de loep genomen dat ook van belang is voor een beter begrip van de Nederlandse politiek, namelijk het onderzoek naar de verkiezingsprogramma’s van de politieke partijen. Aan de hand van een inhoudsanalyse van deze programma’s kunnen de posities van de partijen in een politieke ruimte empirisch worden vastgesteld. Om te kunnen nagaan wat de politieke gevolgen van Fortuyns thema’s voor de positie en de onderlinge verhouding van partijen in 2002 zijn geweest, zal in de volgende paragraaf eerst de situatie van de ‘oude politiek’ worden beschreven aan de hand van de programma’s van de Tweede-Kamerverkiezingen van 1998. Uit

empirisch onderzoek van deze programma's blijkt dat in dat jaar de positie en de onderlinge relaties tussen de partijen overeenkomen met het model van de 'ideologische driehoek'.⁷ Deze driehoek wordt gevormd door drie dimensies: een economische, een ethische en een communitaristische. Het model, dat in de volgende paragraaf wordt gepresenteerd, illustreert de positie van de socialistische, de liberale en de confessionele stromingen die de Nederlandse politiek in de twintigste eeuw hebben gedomineerd.⁸

In de derde paragraaf wordt uiteengezet op welke wijze de thema's van Fortuyn het model van de ideologische driehoek hebben getransformeerd tot een tweedimensionaal model. Het tweedimensionale model brengt de belangrijkste thema's van de verkiezingen van 2002 met elkaar in verband en geeft de *politieke ruimte* weer waarin de politieke concurrentie van partijen in die periode plaatsvindt.⁹

De kritiek van Fortuyn op de 'puinhopen van paars' op het terrein van de gezondheidszorg en het onderwijs kunnen worden verwerkt in de economische dimensie. Met zijn commentaar stond hij overigens niet alleen; ook GroenLinks en de SP vochten het neoliberale beleid van de paarse coalitie aan. Het unieke in de opstelling van Fortuyn is gelegen in de kritiek op het ontbreken van een cultureel beleid voor het behoud van de Nederlandse identiteit. De nadruk van Fortuyn op de bescherming van de Nederlandse identiteit kan worden opgevat als een aanpassing van de communitaristische dimensie. In plaats van de instandhouding van gemeenschappen op microniveau, zoals de christen-democraten voor ogen staat, is de politiek van Fortuyn gericht op het behoud van de Nederlandse identiteit, op macroniveau. Nederland moet volgens Fortuyn de christelijk-joods-humanistische waarden en normen herstellen en zich beschermen tegen de islamisering van de eigen cultuur.¹⁰ Met deze Nederlandse variant op de 'clash of civilizations' van de Amerikaanse politicoloog S.P. Huntington heeft Fortuyn de verkiezingscampagne van 2002 beheerst en de micro-communitaristische dimensie van 1998 doen vervangen door een macro-communitaristische oriëntatie in 2002.¹¹ De verschuiving van de aandacht voor het microniveau (het christen-democratisch gemeenschapsdenken) naar het macroniveau (met Nederland als gemeenschap) past in de politieke filosofie van het communitarisme.¹² In dit artikel wordt echter de term *culturele dimensie* gebruikt voor het model van 2002, in plaats van de aanduiding macro-communitaristische dimensie. Voor het model van 1998 blijft de term communitaristische dimensie gehandhaafd.

Tijdens de verkiezingscampagne speelden de ethische issues nagenoeg geen rol, omdat het CDA de nieuwe, door de paarse coalitie bewerkstelligde status quo op dit terrein nauwelijks ter discussie wilde stellen. Voor de beschrijving en de analyse van de politieke tegenstellingen

tijdens de campagne volstaat daarom een tweedimensionaal model, waarin de politieke partijen worden geplaatst aan de hand van een economische en een culturele dimensie. Ten slotte wordt de politieke ruimte van 1998 en 2002 met elkaar vergeleken waardoor een antwoord kan worden gegeven op de vraag wat de politieke gevolgen zijn geweest van de verkiezingen van 2002.

2. De ideologische driehoek van 1998

De plaats die de politieke partijen ten opzichte van elkaar innemen ten tijde van de Tweede-Kamerverkiezingen van 1998 kan worden weergegeven in de vorm van een ideologische driehoek. Die positie van de partijen wordt in dit model bepaald aan de hand van dimensies die een centrale rol spelen in de respectievelijke stromingen.

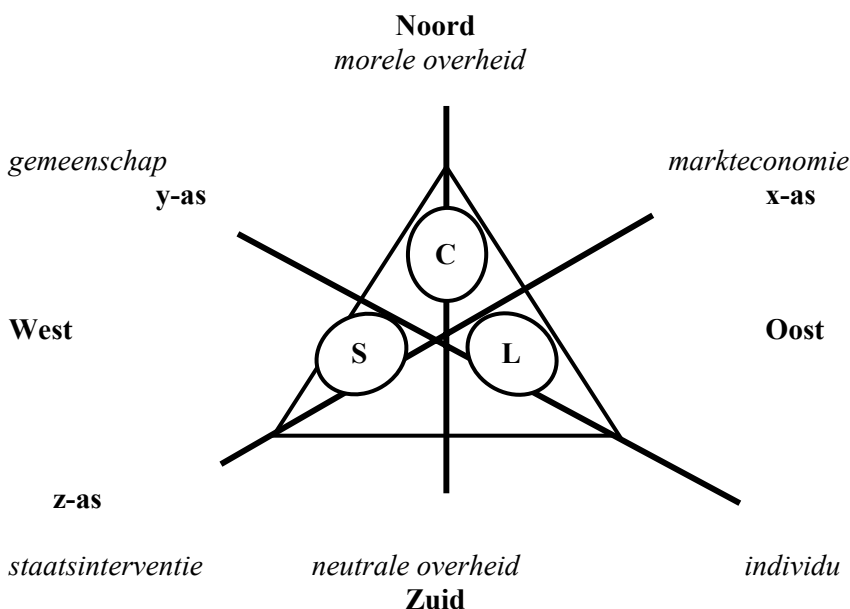
Voor de confessionele partijen spelen de ethische vraagstukken een belangrijke rol. Anders gezegd, het primaat van de confessionele partijen ligt bij het christelijk geloof.¹³ Zij zijn voor een morele overheid, die waakt over de ethische vraagstukken in een samenleving. De confessionele partijen wijzen aldus de neutrale overheid af, die de uiteindelijke beslissing over ethische zaken aan het individu overlaat. Het primaat van de socialistische partijen ligt bij de bestrijding van sociaal-economische ongelijkheid.¹⁴ Door middel van staatsinterventie in de economie wordt de ongelijke uitkomst van de markt, die kan leiden tot een structurele onrechtvaardigheid, ongedaan gemaakt. De overheid krijgt zo een rol toebedeeld in de markteconomie in te grijpen. Binnen de context van de Nederlandse samenleving betreft het een staatsinterventie binnen smalle marges en niet om hervormingen in de richting van een planeconomie. Voor de liberale partijen ligt het primaat bij de individuele vrijheid.¹⁵ Het liberalisme verkiest een geïndividualiseerde samenleving, waarin de overheid zo veel mogelijk ruimte laat aan de keuzevrijheid van het individu. Liberalen zijn niet tegen collectieven als zodanig, maar wel tegen institutionele arrangementen waardoor de besluitvorming in handen zou komen van gemeenschappen, zoals verenigingen en het maatschappelijk middenveld.

De ideologische tegenstelling tussen de confessionele, socialistische en liberale partijen wordt gemodelleerd door drie dimensies die elk het primaat van de drie partijfamilies vorm geven. Deze drie zijn: (i) de ethische dimensie met de twee polen: morele overheid en neutrale overheid; (ii) de economische dimensie met de twee extremen: staatsinterventie en markteconomie; en (iii) de communitaristische dimensie met de tegenstelling: individu en gemeenschap. De positie van de politieke partijen van de hoofdstromingen wordt niet alleen bepaald door hun respectievelijke primaire dimensie, maar ook door de twee andere

dimensies. De ideologische driehoek in figuur 1 presenteert de verhouding tussen de drie dimensies en de configuratie van de partijfamilies in de politieke ruimte.

De ideologische driehoek brengt de politiek-theoretische kenmerken van confessionelen, liberalen en socialisten met elkaar in verbinding. De politieke theorie van de confessionelen koppelt het primaat van de morele overheid aan een voorkeur voor een markteconomie en aan de soevereiniteit van de eigen gemeenschap of kring. De liberalen combineren het primaat van het individu met een voorkeur voor een markteconomie en een neutrale overheid. De socialisten ten slotte verenigen het primaat van de economie met een neutrale overheid en een corporatistische vormgeving van een gemeenschap.

Figuur 1. De ideologische driehoek

Deze combinatie van ideologische voorkeuren van de drie partijfamilies wordt door de ideologische driehoek in beeld gebracht (zie figuur 1). De confessionelen (C) zijn bovenin de driehoek geplaatst, waar het primaat voor een morele overheid (de noordkant van de ethische dimensie), een notie van gemeenschap (de noordwestkant van communitaristische dimensie) en een markteconomie (de noordoostkant van de economische dimensie) samenkomen. De ideologische positie van de liberalen (L) is rechtsonder in de driehoek afgebeeld, waar het primaat van het individu (de zuidoostkant van de communitaristische dimensie), de

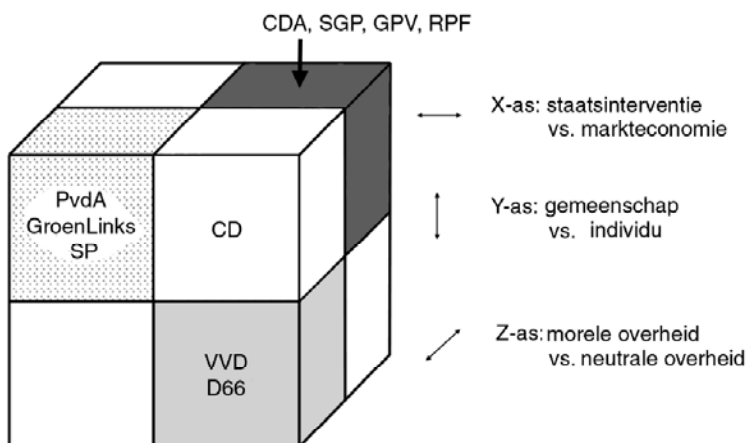
neutrale overheid (de zuidkant van de ethische dimensie) en de markteconomie (de noordoostkant van de economische dimensie) verenigbaar zijn. De ideologische positie van de socialisten (S) is linksonder weergegeven, waar staatinterventie (de zuidwestkant van de economische dimensie), de neutrale overheid (de zuidkant van de ethische dimensie) en een notie van gemeenschap (de noordwestkant van communitaristische dimensie) gecombineerd kunnen worden. De positie die de partijen in figuur 1 innemen, wordt in grote lijnen bevestigd door de inhoudsanalyse van de verkiezingsprogramma's van 1998.¹⁶

Er is echter één partij in 1998 die in figuur 1 een positie bezet die moeilijk te interpreteren is. De Centrumdemocraten (CD) heeft een positieve score op de x-as (een voorkeur voor de markteconomie), een positieve score op de y-as (een voorkeur voor de gemeenschap) en een gematigde negatieve score op de z-as (een keuze voor de neutrale overheid). Het probleem is nu dat in figuur 1 deze combinatie niet 'bestaat'. Bij een projectie van een driedimensionaal model naar een plat vlak, zoals in figuur 1, verdwijnen er altijd twee domeinen.¹⁷ Dit probleem doet zich niet voor bij een kubus (zie figuur 2): in het driedimensionale model kunnen alle acht theoretisch denkbare combinaties worden weergegeven. Voor het empirisch onderzoek naar de positie en onderlinge verhouding van politieke partijen is de kubus in figuur 2 daarom een geschikter model dan de driehoek in figuur 1.

Figuur 2 presenteert de resultaten van de inhoudsanalyse van de verkiezingsprogramma's van 1998. Aan de hand van economische items (zie de bijlage) is vastgesteld dat de socialistische partijen een negatieve score hebben op de economische dimensie (min op de x-as), een positieve score op communitaristische dimensie (plus op de y-as) en een negatieve score op de ethische dimensie (min op de z-as). De positie van de PvdA, de SP en GroenLinks in de kubus van 1998 is dan ook links (x), boven (y) en vooraan (z). De vier christelijke partijen hebben een positieve score op de economische dimensie (plus op de x-as), een positieve score op de communitaristische dimensie (plus op de y-as) en een positieve score op de ethische dimensie (plus op de z-as). De positie van het CDA, de SGP, het GVP en de RPF in de kubus is rechts (x), boven (y) en achteraan (z). De twee liberale partijen hebben een positieve score op de economische dimensie (plus op de x-as), een negatieve score op de communitaristische dimensie (min op de y-as) en een negatieve score op de ethische dimensie (plus op de z-as). De positie van de VVD en D66 in de kubus is rechts (x), onder (y) en vooraan (z). Het empirisch onderzoek naar de positie van partijen op basis van het onderzoek van de inhoud van hun verkiezingsprogramma levert een resultaat op dat de theorie van de ideologische driehoek bevestigt.¹⁸

Figuur 2. Model van de Tweede-Kamerverkiezingen van 1998

Deze uitkomst is overigens in een aantal opzichten een bevestiging van de theorie der partijstelsels van de politicoloog G. Kuypers: “Die theorie houdt in dat het uiteindelijk beginselen zijn, die een partijstelsel doen functioneren. En de beginselen, die een partijstelsel goed doen functioneren, zijn slechts klein in getal: het zijn de vrijheid, de gelijkheid en de broederschap. Een partijstelsel werkt als er partijen zijn die zich eenzijdig door één van deze beginselen laten leiden. Zich eenzijdig door één van deze beginselen laten leiden, betekent niet de twee anderen verwerpen, want dat kan niet”.¹⁹ Op basis van deze drie beginselen onderscheidt Kuypers vrijheidspartijen (de liberalen), gelijkheidspartijen (de socialisten) en saamhorigheidspartijen (de confessionelen).

In de ideologische ruimte is de CD een ‘anomalie’, omdat deze partij afwijkt van de positie van de drie ideologische hoofdstromingen. Deze afwijking komt uiteraard doordat de CD zich niet onderscheidt of profileert op basis van de beginselen van de ideologische hoofdstromingen. De CD richtte zich vooral tegen de multiculturele samenleving en pleitte voor een zeer restrictief beleid ten aanzien van de instroom van migranten. Op grond hiervan kan de CD als een *single-issue* partij worden beschouwd.²⁰ Uit haar verkiezingsprogramma kan worden afgeleid dat zij in 1998 al voorstander was van een herziening van de multiculturele samenleving in de richting van een autochtone monocultuur.²¹ Dit standpunt was destijds echter nog een politiek taboe.

De kubus van het model 1998 is het referentiepunt om de omslag in de Nederlandse politiek sinds 2002 te beschrijven en analyseren. De politieke partijen die onderdeel zijn van de ideologische hoofdstromingen waren tot 2001 in staat om alle politieke vraagstukken te herleiden tot één van de drie dimensies. De sluimerende politieke en maatschappe-

lijke sentimenten tegen ‘de socialen’ en het onderbuikgevoel van ‘eigen volk eerst’ konden echter niet adequaat worden gekanaliseerd door de traditionele partijfamilies.²² De gevestigde partijen hebben het onderwerp van de migranten politiek taboe verklaard, aangezien geen van hen het risico aandurfde politieke winst te behalen door dit thema op de agenda te zetten. De CD en haar leider J.G.H. Janmaat waren op hun beurt – mede door racistische uitlatingen van leden van de partij²³ – niet in staat de issues van de multiculturele samenleving en de instroom van migranten politiek bespreekbaar te maken.

Door de gebeurtenissen van ‘*nine eleven*’ kwam het debat over het multiculturele drama echter toch in het centrum van de politieke belangstelling te staan. De terroristische aanslag van moslimfundamentalisten heeft het politieke taboe volledig doen verdwijnen. Fortuyn heeft in 2002 met zijn thema’s hardop gezegd wat velen al jaren dachten.²⁴ Daarmee heeft hij de rol vervuld van katalysator die uiteindelijk tot een omslag in de Nederlandse politiek heeft geleid.

3. De politieke ruimte van 2002

In modellen van de politieke ruimte neemt de economische dimensie altijd een prominente rol in, aangezien veel issues in de politiek kunnen worden herleid tot de tegenstelling tussen economische vrijheid (markt) en economische ordening (staatsinterventie). Ook thema’s die door politieke partijen niet direct als een economisch item worden gepresenteerd noch door de kiezers als zodanig worden herkend, hebben vaak betrekking op deze tegenstelling. Tijdens de campagne van 2002 speelde bijvoorbeeld het thema van de wachtlijsten in de gezondheidszorg een belangrijke rol. In de verkiezingsprogramma’s wordt deze problematiek doorgaans gezien als het gevolg van jarenlange overheidsregulering, waarbij alle uitgaven van tevoren zijn gebudgetteerd. De oplossing voor de wachtlijsten is een nieuw stelsel voor de gezondheidszorg, waarin deze budgetfinanciering wordt vervangen door een vraaggestuurd stelsel. Het concrete thema van de wachtlijsten is daarmee een onderdeel van een meer abstracte vorm van de economische dimensie.

dimensies

Bij de economische dimensie gaat het om een aanpassing van de status quo binnen de smalle marges van de Nederlandse politiek. Er bestaan geen politieke partijen die voorstander zijn van ‘absolute economische ordening of van absolute economische vrijheid’.²⁵ De economische dimensie heeft zoals hierboven reeds aangeduid als linker-extreem de staatsinterventie en als rechter-extreem de markteconomie. Hoewel er

binnen de Nederlandse politiek geen voorstanders zijn van één van de twee extremen in theoretische zin (dat wil zeggen, een communistische planeconomie versus een libertaristische markteconomie), zijn er wel partijen te vinden op de uitersten van de empirische dimensie. De positie van de SP nadert het linker-extreem en de positie van de VVD valt volledig samen met het rechter-extreem. Deze uiterste posities betekenen dat de SP voor tien items voorstander is van meer economische ordening en de VVD voor dezelfde thema's voorstander is van meer markteconomie (zie de bijlage voor de items).

Aangezien er permanent sprake is van een schaarste van middelen, zullen politieke partijen zich altijd uitspreken over zaken die betrekking hebben op de tegenstelling tussen economische vrijheid en economische ordening. Dit betekent dat de economische dimensie een vast onderdeel uitmaakt van de politieke ruimte. Hieronder wordt een tweedimensionaal model gepresenteerd, waarin de thema's van Fortuyn in een afzonderlijke dimensie worden geplaatst. Uitlatingen over het mislukken van de multiculturele samenleving en de voorstellen voor een restrictief toelatingsbeleid voor nieuwkomers, vormen de culturele dimensie.

Fortuyn heeft zich expliciet gericht tegen de islamisering van de Nederlandse gemeenschap door twee zaken centraal te stellen. In de eerste plaats richtte hij zich tegen de komst van nieuwe migranten uit niet-westerse landen en ten tweede pleitte hij voor de inburgering van de oude migranten, waarin het herstel van de Nederlandse identiteit centraal stond. Zoals reeds vermeld heeft de aanslag door moslimfundamentalisten op 11 september 2001 in New York ertoe bijgedragen dat de uitspraken van Fortuyn niet langer meer werden geassocieerd met extreem-rechts. De ene pool van de culturele dimensie staat nu voor de verdediging van de *multiculturele samenleving*. Deze wordt gekenmerkt door een humaan opvangbeleid van nieuwkomers en de acceptatie van het behoud van de eigen culturele identiteit. De ander pool wordt gevormd door het pleidooi voor een *monoculturele samenleving*, waarin sprake is van een zeer restrictief opvangbeleid van nieuwkomers en het bestrijden van de islamisering van de cultuur.

Met deze twee dimensies is het ruimtelijk model van 2002 gedefinieerd met een economische dimensie (x-as) en een culturele dimensie (y-as). Aangezien in de verkiezingscampagne van het CDA ethische issues nauwelijks een rol speelden, volstaat voor de beschrijving en analyse van de politieke tegenstellingen daarom een tweedimensionaal model waarin de politieke partijen worden geordend op basis van een economische en een culturele dimensie.

methodiek van de plaatsbepaling

Voor het bepalen van de positie van een politieke partij op de twee dimensies is gebruik gemaakt van tien issues of items per dimensie (zie de tabellen in bijlage). Voordat wordt uiteengezet op welke wijze de ‘nieuwe politiek’ de onderlinge relaties tussen de politieke partijen heeft gewijzigd, dient nog een opmerking gemaakt te worden over het gebruik van het begrip verschuiving. De dimensies hebben niet het karakter van een absolute meetlat, waarmee de posities van partijen door de tijd heen en per land kunnen worden gemeten. De constructie van een politieke ruimte en de configuratie van de partijen is gebaseerd op een meetlat die contextafhankelijk is. Dit betekent dat de positie van de partijen afhankelijk is van de politiek-culturele context die per verkiezing en per land verschillend is.²⁶ Op basis van een vergelijking van het model 1998 met dat van 2002 kan men derhalve niet zeggen dat de VVD op zich verschoven is; men kan alleen zeggen dat de volgorde van partijen op een dimensie wel of niet is veranderd. Het is wél mogelijk per model vast te stellen of de partijen zich in het midden van het politieke spectrum bevinden, of dat de partijen zich juist profileren door een extreem standpunt in te nemen.

Er zijn ook andere manieren om de positie van partijen op verschillende dimensies te bepalen. Men kan bijvoorbeeld aan kiezers vragen waar zij de partijen zouden plaatsen.²⁷ Een andere mogelijkheid is niet de kiezers te vragen naar de positie van partijen, maar deze vraag voor te leggen aan politici die zitting hebben in het parlement.²⁸ Een derde mogelijkheid is om aan experts op het gebied van de Nederlandse politiek te vragen om de partijen te positioneren.²⁹

Een vierde mogelijkheid is om in plaats van de positie van partijen indirect te meten aan de hand van de percepties van personen, die positie direct te meten met behulp van een inhoudsanalyse van verkiezingsprogramma's. In 1979 hebben leden van de Manifesto Research Group (MRG) een codering ontworpen voor de inhoudsanalyse van verkiezingsprogramma's.³⁰ In het Manifesto-project wordt voor een reeks van issues bepaald in hoeverre deze karakteristiek zijn voor een partij. De karakteristieke score van een issue ('saliency score') wordt berekend door te tellen in hoeveel zinnen het issue voorkomt en dit getal vervolgens te delen door het totaal aantal zinnen van het verkiezingsprogramma. Door deze berekeningswijze is de positie van een partij op een dimensie tevens afhankelijk van de omvang van haar verkiezingsprogramma.

Voor de meting van de positie van politieke partijen op één specifieke dimensie is het echter nodig een methode te ontwikkelen waarin het totale aantal woorden van het verkiezingsprogramma geen invloed

heeft. De positie van een partij ten aanzien van een politiek vraagstuk moet derhalve losgekoppeld worden van het relatieve gewicht dat een partij eraan geeft. Hieronder wordt uiteengezet op welke wijze de positie van politieke partijen kan worden gemeten, zonder dat de omvang van het verkiezingsprogramma hierop van invloed is.

De methode is betrekkelijk simpel. Als bijvoorbeeld een partij voorstander is van het verlenen van lastenverlichting, dan krijgt deze partij voor dit item een ‘+’ score. Als een andere partij ook voor lastenverlichting is, maar bovendien de lasten voor de burgers voor een veel hoger bedrag wil verlichten, dan krijgt deze partij toch niet meer dan een ‘+’ score voor dit item. Met andere woorden: er wordt in de codering van de scores geen verschil in intensiteit aangegeven. Voor elk item moet worden vastgesteld of een partij voor of tegen is. Indien een partij in haar verkiezingsprogramma onduidelijk is of als het item in het geheel niet wordt genoemd, dan krijgt de partij een nulscore.

Bij de selectie van de items per dimensie speelt een aantal overwegingen een rol. Voor zover mogelijk worden issues gekozen die een zekere rol spelen in de media. Dit wil zeggen dat de voorkeur uitgaat naar items waarop de politieke partijen zich blijkbaar profileren. Om van de reeks items een dimensie of schaal te kunnen construeren, is het ook noodzakelijk dat de samenhang tussen de scores van de partijen op de verschillende items sterk genoeg is. Op basis van deze eis kunnen ‘bekende’ items geschrapt worden, omdat de issues niet schalen met de andere items. Omgekeerd kunnen minder bekende items worden toegevoegd, omdat zij meehelpen aan de ontwikkeling van een sterke schaal. De selectie van items heeft uiteraard consequenties voor de positie van de partijen op de dimensies. Hoe sterker de schaal, des te kleiner het effect is van de verandering van items op de positie van de politieke partijen. Bovendien is het effect van één item op de positionering van een partij klein, omdat elke dimensie is samengesteld uit tien items. Elke dimensie heeft een minimumscore van minus 10 en een maximumscore van plus 10, waardoor een partij op 21 verschillende posities op een dimensie geplaatst kan worden.

plaatsbepaling van de politieke partijen in 2002

In tabel 1 zijn de scores van tien politieke partijen weergegeven op de economische en de culturele dimensie. Naast de totaalscores op deze dimensies zijn ook de gestandaardiseerde scores (z-scores) gepresenteerd. De VVD scoort op alle tien items van de economische dimensie een ‘+’, wat betekent dat zij in alle gevallen voorstander is van een markteconomie. Met deze score neemt de VVD de meest ‘rechtse’ positie in op de economische dimensie. Haar natuurlijke opponent op het terrein van

de economie is de SP, die op vrijwel alle items de score ‘-’ heeft gekregen. Deze partij neemt met ‘-9’ de meest ‘linkse’ positie in. Opvallend is dat de LPF met ‘+4’ dezelfde positie inneemt als het CDA en daarmee dicht in de buurt staat van D66. Bovendien is het interessant om vast te stellen dat de orthodox-christelijke partijen (SGP en Christen-Unie – het samenwerkingsverband van GPV en RPF in 2002, in de tabel aangeduid als CU) met hun economische voorstellen ‘linkser’ zijn dan het CDA. De kwalificatie van ‘klein rechts’ is voor deze partijen niet meer van toepassing.³¹

Tabel 1. Scores op de economische en culturele dimensies bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 2002

	economie		cultuur		links-rechts
	score	z-score	score	z-score	score
CDA	+4	0,36	+2	-0,18	+6
CU	+1	-0,16	+4	0,26	+5
D66	+3	0,19	-1	-0,85	+2
GL	-8	-1,70	-7	-2,18	-15
LN	+2	0,01	+6	0,70	+8
LPF	+4	0,36	+10	1,59	+14
PvdA	-2	-0,67	+2	-0,18	0
SP	-9	-1,87	-2	-1,07	-11
SGP	+3	0,19	+5	0,48	+8
VVD	+10	1,39	+6	0,70	+16

Voor de culturele dimensie is gebruikt gemaakt van items die enerzijds betrekking hebben op de instroom van nieuwkomers en anderzijds op de socialisatie en assimilatie van alle allochtonen (oud- en nieuwkomers). De LPF krijgt op alle tien items de score ‘+’. Daarmee neemt deze partij de uiterste positie in op de culturele dimensie. Dicht in de buurt van de LPF staan de VVD en Leefbaar Nederland met ‘+6’. De tegenpool van de LPF is GroenLinks (GL), die expliciet kiest voor de verdediging van de multiculturele samenleving en voorstander is van een humaan toelatingsbeleid voor nieuwkomers. GroenLinks is een van de weinige partijen die in zij programma de subsidies voor allochtone verenigingen wil handhaven als instrument voor de integratie van de allochtonen in de Nederlandse samenleving. Een standpunt overigens dat in 1998 nog door alle partijen – minus de CD – werd verdedigd.

De christelijke partijen zijn in meer (SGP en ChristenUnie) of mindere mate (CDA) voorstander van een monoculturele samenleving en zij kiezen ook in 2002 voor de markteconomie. Binnen het christelijke blok is op economisch gebied de volgorde van 1998 (CDA – GPV/RPF – SGP) in 2002 veranderd (CU – SGP – CDA).

De drie socialistische partijen (zoals SP, GL en PvdA hier om modelmatige redenen worden geschouwd) staan op de economische dimensie aan de kant van de staatsinterventie. De eerste twee bevinden zich dicht bij het uiterste van de economische dimensie, terwijl de PvdA niet ver van het centrum is gepositioneerd. Op de culturele dimensie nemen deze drie partijen verschillende posities in. De positie van de PvdA is dicht bij de ChristenUnie en het CDA gelegen, terwijl de SP dicht bij D66 te vinden is. GroenLinks neemt, zoals vermeld, op deze dimensie de meest extreme positie in.

De beide liberale partijen VVD en D66 hebben een positieve score op de economische dimensie, wat aangeeft dat zij voorstander zijn van de markteconomie. Maar zelfs op het economische terrein is de afstand tussen beide partijen aanzienlijk. De VVD neemt net als in 1998 de meest extreme positie in op de economische dimensie, terwijl D66 dicht bij het midden te vinden is.³² Het verschil tussen de VVD en D66 is op de culturele dimensie nog groter. Deze afstand is ontstaan op het congres van de VVD in januari 2002, waar het conceptverkiezingsprogramma werd vastgesteld. Aan de vooravond van dit congres was er nauwelijks verschil tussen de opvattingen van D66 en de VVD. Als men het ontwerpprogramma analyseert, dan blijkt dat de VVD min of meer neutraal stond tegen de multiculturele samenleving en de score ‘+1’ krijgt. Tijdens het congres is de VVD veranderd in een partij die zich bijzonder sterk maakt voor de monoculturele samenleving; het definitieve verkiezingsprogramma krijgt de score ‘+6’.

de veranderende positie van de VVD en de opkomst van de LPF

Zoals hierboven al aangeduid, zijn op de economische dimensie de SP en de VVD elkaars tegenpolen; op de culturele dimensie nemen de LPF en GroenLinks de extreme posities in. Aan de hand van figuur 3 wordt ingegaan op de gedachte dat de partijen naar het midden zijn geschoven en dat daardoor ter rechterzijde van de VVD ruimte is ontstaan voor een rechts-populistische partij.³³ Deze verklaring van het succes van de LPF wordt ook in kringen van de VVD gedeeld en daaraan wordt de conclusie verbonden dat de liberalen weer naar de rechterflank van het politieke spectrum moeten terugkeren.³⁴

De uitspraken over de verschuiving van de VVD naar links, in de richting van het midden, gaan uit van de veronderstelling dat alle issues op één dominante ‘conflict-dimensie’ kunnen worden geplaatst – de bekende links-rechtsoriëntatie. Als de economische en culturele issues echter worden samengevoegd tot die ene conflict-dimensie, dan blijkt dat de VVD niet naar links maar naar rechts is opgeschoven. Ten behoeve van de argumentatie zijn in tabel 1 de scores op de economische en culturele

dimensie opgeteld tot de somscore op de links-rechtsoriëntatie. Voordat Fortuyn met zijn culturele thema's de politieke agenda bepaalde, nam de VVD reeds de meest extreme positie op de economische dimensie in. Deze positie werd mede bepaald door de opvattingen van deze partij over de privatisering van nutsbedrijven en het verstrekken van lastenverlichting aan de burgers. Fortuyn was tegen de privatisering van nutsbedrijven, omdat hij – en velen met hem – vaststelde dat de retoriek van de privatisering in de praktijk niet werd waargemaakt. Op de economische dimensie bevindt Fortuyns LPF zich ter linkerzijde van de VVD.

De LPF positioneerde zich niet op het uiterste van de economische dimensie, maar wel op het extreem van de culturele dimensie. Op het al aangehaalde congres van januari 2002 zag de VVD kennelijk in dat haar oorspronkelijke positie op de culturele dimensie te ver verwijderd was van die van de LPF, en dat een extremere opstelling wenselijk was. Tijdens deze bijeenkomst heeft zij veel standpunten van Fortuyn overgenomen. Als men deze verandering van de positie van de liberalen interpreteert in termen van de links-rechtsschaal, dan blijkt dat de LPF nog steeds links van de VVD staat. Aangezien de VVD op alle economische issues reeds de meest extreme positie innam, betekent de toevoeging van de culturele issues aan de links-rechtsschaal dat de VVD naar rechts – en niet naar links – is opgeschoven.

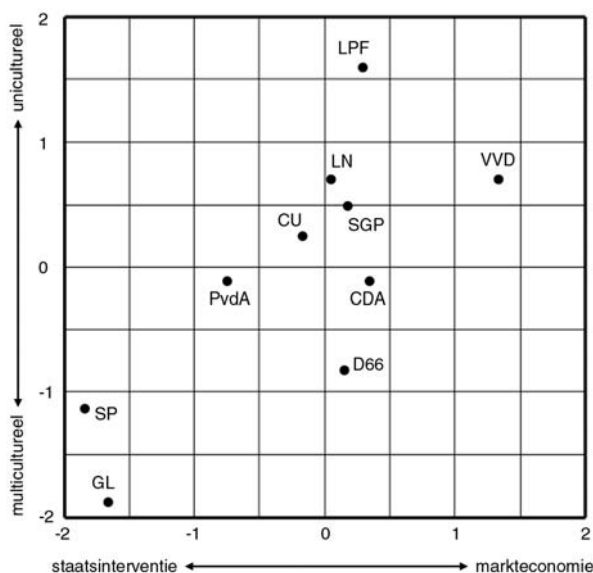
De uitspraak dat partijen zich naar het midden bewegen, is niet gebaseerd op een empirische waarneming. De uitspraak is in feite een verwoording van de assumptie van het 'nabijheidsmodel' van partijconcurrentie. Het nabijheidsmodel veronderstelt namelijk een concurrentiestrijd rond de mediane kiezer. Aan de hand van de analyse van de verkiezingsprogramma's kan worden vastgesteld dat de partijen zich veel eerder op de extremen van de verschillende politieke dimensies profileren, dan dat zij zich richten op de mediane kiezer die zich in het midden van de links-rechtsspectrum zou bevinden. Dit betekent dat op basis van de inhoudsanalyse van verkiezingsprogramma's uitspraken kunnen worden weerlegd als zouden partijen – en dan met name de VVD – zich in de richting van de mediane kiezer bewegen. Bovendien impliceert de uitspraak dat het electorale succes van de LPF te danken is aan het feit dat deze partij in het door de VVD opengelaten 'rechtse gat' is gesprongen, dat de kiezers in groten getale naar rechts zijn geschoven. Uit kiezersonderzoek blijkt echter niet dat er sprake is geweest van een massale verschuiving van de kiezers naar de rechterzijde van de VVD.³⁵ De vraag is wat dan wel het succes van de LPF kan verklaren. Het antwoord kan alleen gegeven worden door electoraal onderzoek. Uit dergelijke studies blijkt dat het multiculturele issue een veel sterkere verklaring geeft voor het stemgedrag van de LPF-kiezer dan de links-rechtstegenstelling.³⁶

Hoewel de samenhang tussen de economische en culturele dimensie bijzonder groot is, zou een samenvoeging van beide tot één dimensie kunnen leiden tot een verlies van relevante informatie. In dit verband wordt de voorkeur gegeven aan een tweedimensionaal model boven een eendimensionaal model. In figuur 3 zijn beide dimensies gebruikt voor de constructie van de politieke ruimte van de Tweede-Kamerverkiezingen van 2002. In figuur 3 staat de economische dimensie op de horizontale as en de culturele dimensie op de verticale as.

Aan de hand van figuur 3 wordt duidelijk welke beweging de VVD had moeten maken, wanneer zij dichterbij de LPF had willen komen. Op de culturele dimensie zou de VVD op nog een aantal items de standpunten van Fortuyn moeten overnemen (verschuiving naar 'rechts'). Maar dit zou nog niet voldoende zijn geweest: om in de buurt van de LPF te komen zou de VVD verder op verschillende economische items hebben moeten afstappen van haar marktgerichte oriëntatie (verschuiving naar 'links'). Deze subtiliteiten gaan volledig verloren indien men de posities van partijen alleen maar bekijkt aan de hand van een eendimensionale links-rechtsoriëntatie.³⁷

Figuur 3. Model van de Tweede-Kamerverkiezingen van 2002

4. Slot

Een analyse van de inhoud van de verkiezingsprogramma's maakt het mogelijk politieke partijen te plaatsen in een politieke ruimte. Uit de positie van de partijen op de verschillende dimensies kan worden vastgesteld dat zij sterk van elkaar verschillen. Bestudering van de verkiezingsprogramma's toont aan dat vergeleken met de situatie in 1998, in 2002 de diversiteit en pluriformiteit van de opvattingen van de partijen eerder groter dan kleiner zijn geworden. Niet alleen zijn er meer kleuren op het politieke spectrum te onderscheiden, maar ook de opvatting dat de politieke partijen naar het midden toe kruipen wordt niet bevestigd. Op basis van de inhoudsanalyse van de programma's kan worden vastgesteld dat als er al sprake is van een tendens, deze in de richting van de extremen van de verschillende dimensies gaat. Anders gezegd: de politieke partijen stellen zich betrekkelijk radicaal op en richten zich niet op het politiek midden waar de mediane kiezer zou zijn te vinden. Welke issues men ook neemt voor de economische dimensie, de VVD heeft vrijwel altijd de maximale score en komt daarmee altijd uit op het 'rechter' uiterste. De SP en GroenLinks zitten altijd op het 'linker' extreem van die dimensie. Hetzelfde geldt voor de LPF en GroenLinks als het gaat om de culturele dimensie.

Deze conclusie is niet alleen relevant voor de studie van de positie van politieke partijen, maar is ook van belang voor het electorale onderzoek. Dit gaat namelijk grotendeels van de aanname uit dat partijen zich bewegen in de richting van de mediane kiezer. Deze veronderstelling vormt ook de basis voor de uitspraak dat de partijen zich naar het midden bewegen. Men denkt dat men hiermee een empirische uitspraak doet, maar in feite verwoordt men de assumptie van het nabijheidsmodel van partijconcurrentie. Dit model veronderstelt namelijk een concurrentie rond de mediane kiezer. Aan de hand van de analyse van de verkiezingsprogramma's kan echter worden vastgesteld dat de partijen zich in 2002 veeleer op de extremen van de verschillende politieke dimensies profileren, dan dat zij zich op de mediane kiezer oriënteren. Dit impliceert dat het electorale onderzoek moet afstappen van het nabijheidsmodel en overstappen naar het 'directionele model' van partijconcurrentie, aangezien volgens dit model een partij zich niet richt op de gematigde opvattingen van de mediane kiezer, maar veel meer op extremere standpunten.³⁸

Afgezien van het feit dat het onderzoek van verkiezingsprogramma's allerlei opvattingen empirisch kan weerleggen dan wel bevestigen en richting kan geven aan het electoraal onderzoek, is het belang ervan vooral gelegen in het bepalen van de positie van partijen in een ruimtelijk model. De politieke ruimte is geen zuiver objectieve representatie

van de politieke werkelijkheid alsof het de enige mogelijkheid is. Anderzijds is de politieke ruimte niet een louter subjectieve impressie, die door anderen niet reproduceerbaar zou zijn. De politieke ruimte is gerelateerd aan wat er in de politieke werkelijkheid gebeurt. Het kan bijvoorbeeld niet zo zijn dat voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 2002 een dimensie wordt geconstrueerd in de politieke ruimte, bijvoorbeeld een ecologische dimensie, terwijl niemand het idee heeft dat milieu-issues een rol hebben gespeeld in de campagne. Anders gezegd: de gehanteerde dimensies in de politieke ruimte moeten gebaseerd worden op een notie van 'common sense'; anders is er sprake van een volstrekt idiosyncratisch model.

Volgens de Amerikaanse politicoloog E.E. Schattschneider is wat er in de politiek gebeurt afhankelijk van de wijze waarop mensen zijn verdeeld over allerlei mogelijke scheidslijnen – 'lines of cleavage'.³⁹ De economische en culturele dimensie waren in de verkiezingen van 2002 de relevante 'lines of cleavage' waarover de kiezers verdeeld waren. Deze twee dimensies vormen de kern van de politieke ruimte van 2002. Uit de vergelijking van de modellen van 1998 en 2002 kan worden geconcludeerd dat de drie ideologische hoofdstromingen – de socialisten, liberalen en confessionelen – hun greep op de Nederlandse politiek in 2002 zijn kwijtgeraakt. Fortuyn heeft de gevestigde partijen gedwongen om de campagne te voeren met een door hem geformuleerde politieke agenda. In navolging van de politicoloog P. Mair kan opnieuw Schattschneider worden aangehaald, die stelt dat de essentie van een partijsysteem ligt in het vermogen om nieuwe thema's van nieuwe partijen buiten de deur te houden of te absorberen.⁴⁰ Fortuyn heeft met zijn culturele opvattingen een nieuwe scheidslijn in de politiek weten te brengen. En Schattschneider stelde dat "every shift of the line of cleavage affects the nature of the conflict, produces a new set of winners and losers and a new kind of result".⁴¹

Juist vanwege het onbekende electorale effect van een nieuwe dimensie, zullen de gevestigde partijen trachten te voorkomen dat een nieuw thema op de politieke agenda wordt geplaatst. Feit is dat deze partijen hierin gefaald hebben. Maar door de moord op Fortuyn en het amateurisme van zijn opvolgers is de LPF er niet in geslaagd haar grip op de politiek te laten beklijven. De Tweede-Kamerverkiezingen van 2003 hebben de macht teruggebracht naar de gevestigde partijen. Alleen zijn de dimensies van de partijconcurrentie van vroeger (model 1998) verdwenen en is men op zoek naar een standpunt en een positie in de nieuwe politieke ruimte (model 2002).

De kamerverkiezingen van 2002 hebben echter meer veranderd dan alleen de dimensies in de politieke ruimte. Gezien de sterke polarisatie tussen de politieke partijen en gezien de manifeste verdeeldheid van de

kiezers over met name de culturele dimensie, kan ook gesproken worden van een verandering op het niveau van het democratisch stelsel. Dit punt kan duidelijk worden gemaakt aan de hand van een aangepaste typologie van de Nederlandse politicoloog A. Lijphart in figuur 4.⁴² Zijn verdeling van ‘politieke cultuur’ in ‘homogeen’ en ‘verzuild’ is hier vervangen door de oriëntatie van het electoraat op Schattschneiders ‘lines of cleavage’.

Figuur 4. Typologie van democratische stelsels

		oriëntatie van de massa	
		latent verdeeld	manifest verdeeld
gedrag van politieke elite	samenwerking	consensus democratie	pacificatie democratie
	concurrentie	centripetale democratie	centrifugale democratie

Tijdens de regeringsperiode van paars werd de tegenstelling tussen de politieke partijen gekenmerkt door de afwezigheid van politieke strijd. Hoewel er verschil van mening is over de voor- en nadelen van deze zogeheten consensusdemocratie, is er in de literatuur wel overeenstemming over het feit dat er sprake is van afwezigheid van polarisatie.⁴³ De positie van politieke partijen in de paarse periode wordt weergegeven door het model van 1998. Dit model valt in Lijpharts typologie binnen de cel van de consensusdemocratie. Gezien de polarisatie op met name de culturele dimensie, kan de verandering van het model 1998 naar 2002 worden beschouwd als een transformatie van een gedepolitiseerde of consensus-democratie naar een centrifugale democratie.⁴⁴

Bijlage

Economische dimensie (x - as) (zie ook de tabel op blz. 225)

Items	Codering
X ₁ marktwerking gezondheidszorg	pro (+) contra (-)
X ₂ lastenverlichting	pro (+) contra (-)
X ₃ bezuinigen bij economische achteruitgang	pro (+) contra (-)
X ₄ koppeling uitkering	pro (+) contra (-)
X ₅ instroom WAO beperken	pro (+) contra (-)
X ₆ privatiseren nutsbedrijven	pro (+) contra (-)
X ₇ verlaging alle belastingen	pro (+) contra (-)
X ₈ matiging inkomens	pro (+) contra (-)
X ₉ flexibeler arbeidsmarkt	pro (+) contra (-)
X ₁₀ sollicitatie plicht 57,5 jaar	pro (+) contra (-)

Culturele dimensie (y - as) (zie ook de tabel op blz. 226)

Items	Codering
Y ₁ gezinshereniging beperken	pro (+) contra (-)
Y ₂ verblijfsvergunning strenger	pro (+) contra (-)
Y ₃ spreiding allochtonen	pro (+) contra (-)
Y ₄ instroom migranten beperken	pro (+) contra (-)
Y ₅ naturalisatie strenger	pro (+) contra (-)
Y ₆ subsidie allochtone organisaties afschaffen	pro (+) contra (-)
Y ₇ geen overheidsgeld voor OALT	pro (+) contra (-)
Y ₈ eisen inburgering strenger	pro (+) contra (-)
Y ₉ probleem van de islam	benadrukken (+) relativeren (-)
Y ₁₀ acceptatie culturele diversiteit	contra (+) pro (-)

N.B. De getallen in de matrices op bladzijde 225 en 226 verwijzen naar de pagina's van het boek *Verkiezingsprogramma's 1998. Bijgebracht door het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen en van een register voorzien door Prof.dr. I Lipschits*, Den Haag, 1998; en *Verkiezingsprogramma's 2002 & 2003. Bijgebracht door het Departement Politieke Wetenschap van de Universiteit Leiden en het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen*, Amsterdam, z.j. (2003). Hierin zijn de programma's van alle politieke partijen gebundeld die in tenminste tien kieskringen hebben meegedaan voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 2002 en 2003.

Tabel 1. Scores van de politieke partijen op de economische dimensie bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 2002 en 2003

	X ₁	X ₂	X ₃	X ₄	X ₅	X ₆	X ₇	X ₈	X ₉	X ₁₀	totaal
CDA	+ 30	+ 21	+21	0	+ 20	0	- 55	+ 58	0	0	+4
CU	- 94	+ 129	+ 128	- 87	- 122	- 126	+ 123	+ 58	0	+ 99	+1
D66	+ 180	+ 162	+ 179	- 158	- 157	0	+ 158	0	+ 156	0	+3
GL	- 254	- 242	- 294	- 245	- 238	- 213	- 243	0	0	- 239	-8
LN	+ 322	+ 357	- 333	0	+ 346	0	0	0	0	0	+2
LPF	+ 374	+ 382	+ 391	0	+ 381	0	- 391	0	+ 383	0	+4
PvdA	- 424	0	- 492	0	- 427	0	- 428	+ 480	+ 428	0	-2
SP	- 590	- 640	- 640	- 581	- 586	- 586	- 580	0	- 587	- 630	-9
SGP	- 658	+ 666	+ 666	0	- 695	0	+ 667	+ 694	+ 695	0	+3
VVD	+ 720	+ 726	+ 741	+ 737	+ 739	+ 736	+ 738	+ 755	+ 742	+ 739	+10

Schaalcoëfficiënt Cronbach alpha = .89

Tabel 2. Scores van de politieke partijen op de culturele dimensie bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 2002 en 2003

	Y ₁	Y ₂	Y ₃	Y ₄	Y ₅	Y ₆	Y ₇	Y ₈	Y ₉	Y ₁₀	totaal
CDA	0	+50	0	+20	0	-50	0	+50	0	0	+2
CU	0	0	+76	0	0	0	+76	0	+115	+75	+4
D66	0	0	0	0	0	-156	+154	0	0	-153	-1
GL	-289	-264	-303	-265	-289	-262	0	+262	-303	-262	-7
LN	+331	+331	+334	0	0	0	+334	+331	+311	0	+6
LPF	+374	+374	+376	+372	+369	+374	+376	+369	+374	+368	+10
PvdA	0	0	+486	0	0	0	0	0	0	+486	+2
SP	-624	+626	+626	-623	0	0	0	0	-533	-625	-2
SGP	0	0	0	+703	0	0	+652	+652	+653	+644	+5
VVD	+749	+749	0	+757	0	+757	+726	+749	0	0	+6

Schaalcoëfficiënt Cronbach alpha = .89

noten

-
- ¹ Met dank aan S. de Lange, P. Lehning, T. van der Meer, R. van der Veen en H. Vollaard voor hun opmerkingen bij een eerdere versie.
- ² P. Mair, 'De eigenaardigheden van de Nederlanders. De verkiezingen van 2002 in een vergelijkend perspectief', in: *B en M*, 29 (2002), no. 3, 160-163.
- ³ Ph. van Praag, 'The Winners and Losers in a Turbulent Political Year', in: *Acta Politica*, 38 (2003), 1 (Spring), 5-22, 13.
- ⁴ P. Fortuyn, *De puinhopen van acht jaar Paars*, Rotterdam, 2002.
- ⁵ P. Scheffer, 'Het multiculturele drama', in: *NRC Handelsblad*, 29 januari en 25 maart 2000.
- ⁶ W. van der Brug, 'How the LPF Fuelled Discontent: Empirical tests of explanations of LPF support', in: *Acta Politica*, 38 (2003), 1 (Spring), 89-106, 102; J.J.M. van Holsteyn en G.A. Irwin, 2003, 'Never a Dull Moment: Pim Fortuyn and the Dutch Parliamentary Election of 2002', in: *West European Politics*, 26 (2003), 2 (April), 41-66, 62; en J.J.M. van Holsteyn, G.A. Irwin en J.M. den Ridder, 'In the Eye of the Beholder: The Perception of the List Pim Fortuyn and the Parliamentary Elections of May 2002', in: *Acta Politica*, 38 (2003), 1 (Spring), 69-87, 84.
- ⁷ S.L. de Lange, T. van der Meer en H. Pellikaan, 'CDA en PvdA zijn geknipt voor elkaar', in: *Trouw*, 2 april 2002; *idem*, 'Een nieuwe politiek, een nieuw model', in: *de Groene Amsterdammer*, 10 augustus 2002; en H. Pellikaan, 'The Dutch Triangle. The Location of Dutch Party Families in an Ideological Space'. Paper gepresenteerd op het Politicologenetmaal, 23-24 mei 2002.
- ⁸ Zie J.W. de Beus, J.A.A. van Doorn en P.B. Lehning, *De ideologische driehoek. Nederlandse politiek in historisch perspectief*, Amsterdam, 1989.
- ⁹ Zie H. Pellikaan, T. van der Meer, en S.L. de Lange, 'The Road from a Depoliticized to a Centrifugal Democracy', in: *Acta Politica*, 38 (2003), 1 (Spring), 23-49.
- ¹⁰ W.S.P. Fortuyn, *De islamisering van onze cultuur. Nederlandse identiteit als fundament*, Rotterdam, 2001, 106.
- ¹¹ S.P. Huntington, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, New York, 1996.
- ¹² M. Sandel, *Democracy's Discontent*, Cambridge (US), 1966.
- ¹³ J. van Putten, *Politieke stromingen*, Utrecht, 1985, 154.
- ¹⁴ B. Tromp, 'Een eeuw sociaal-democratische beginselprogramma's in Nederland', in: F. Becker e.a., red., *Inzake beginselen. Het zeventiende Jaarboek voor het democratisch socialisme*, Amsterdam, 46-67, 60.
- ¹⁵ K. Groenveld e.a., *Tussen vrijblijvendheid en paternalisme*, Den Haag, 1995, 23.

---

¹⁶ J. Elkind en S.L. de Lange, 'Technique dependency in the analysis of party positions in a multidimensional space'. Paper gepresenteerd op het Politicologenetmaal, 23-24 mei 2002; zie ook De Lange, Van der Meer en Pellikaan, 'CDA en PvdA zijn geknipt voor elkaar'; en Pellikaan, 'The Dutch Triangle'.

¹⁷ In dit geval vervallen bij de projectie de domeinen met min op de x-as, min op de y-as, en plus op de z-as en met plus op x-as, plus op de y-as, en min op de z-as. Met name het laatste domein is van belang omdat hierin de CD is aangetroffen.

¹⁸ De score van de partijen op de issues en de dimensies van 1998 worden in detail uiteengezet in een boek met de werktitel *Parties in Space*. Op basis van de programma's is het weinig zinvol om een onderscheid te maken tussen 2002 en 2003, aangezien de meeste programma's van 2002 ook zijn gebruikt voor de kamerverkiezingen van 2003. De grote partijen hebben alleen een financiële paragraaf toegevoegd waarin de omvang van de uitgaven is aangepast. Aangezien het bij de codering alleen gaat om de richting van de uitgaven (investeren in de collectieve sector versus bezuinigen), is de omvang ervan niet van belang.

¹⁹ G. Kuypers, *Het politieke spel in Nederland. Diagnoses, remedies en een suggestie*, Meppel, 1967, 165.

²⁰ C. Mudde, 'Het programma van de Centrumstrooming', in J.J.M. van Holsteyn en C. Mudde, red., *Extreem-rechts in Nederland*, Den Haag, 1998, 31-46, 46.

²¹ A.P.M. Lucardie, 'Extreme partijen: doodgravers van de democratie?' in: J.J.M. van Holsteyn en C. Mudde, red., *Democratie in verval*, Amsterdam, 2002, 65-81, 72.

²² G. van Westerloo, *Niet spreken met de bestuurder*, Amsterdam, 2003.

²³ Lucardie, *op.cit.*, 72.

²⁴ Van Holsteyn en Irwin, *op.cit.*, 62.

²⁵ I. Lipschits, *Links en rechts in de politiek*, Meppel, 1969, 105.

²⁶ Pellikaan, Van der Meer en De Lange, *op.cit.*

²⁷ C. van der Eijk en B. Niemöller, *Electoral change in the Netherlands. Empirical results and methods of measurement*, Amsterdam, 1983.

²⁸ H. Pellikaan en J.W. de Keijser, 'Kamerleden in de politieke ruimte', in: M.A.P. Bovens, H. Pellikaan en M.J. Trappenburg, red., *Nieuwe tegenstellingen in de Nederlandse politiek*, Amsterdam, 1998, 165-186.

²⁹ M. Laver en P. Mair, 'Party Policy and Cabinet Portfolios in the Netherlands, 1998: Results from an Expert Survey', in: *Acta Politica*, 34 (1999), 49-66.

³⁰ I. Budge e.a., *Mapping Policy Preferences. Estimates for Parties, Electors, and Governments 1945-1998*, Oxford, 2001; M. Laver, red., *Estimating the Policy Position of Political Actors*, Londen, 2001. Zie

---

voor een Nederlands voorbeeld: P. Pennings en J.E. Keman, ““Links” en “rechts” in de Nederlandse politiek’, in: *Jaarboek 1993 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1994, 118-144.

³¹ Zie Pellikaan en De Keijser, *op.cit.*

³² Welke economische items men ook kiest, de VVD neemt in 1998 en in 2002 de extreme positie in op de economische dimensie.

³³ M. Fennema, ‘Pim Fortuyn is bedreiging VVD’, in: *de Volkskrant*, 3 september 2001; J.A.A. Thomassen, ‘Politieke veranderingen en het functioneren van de parlementaire democratie in Nederland’, in J.J.A. Thomassen, C.W.A.M. Aarts en H. van der Kolk, red., *Politieke veranderingen in Nederland 1971-1998. Kiezers en de smalle marges van de politiek*, Den Haag, 2000, 203-217.

³⁴ E.R. van de Haar en J. Livestro, *Helder liberaal, duidelijk rechts. Voorstellen voor een inhoudelijke heroriëntatie van de VVD*, Den Haag, 2003.

³⁵ Van Holsteyn, Irwin en Den Ridder, *op.cit.*

³⁶ Van der Brug, *op.cit.*

³⁷ In dit verband zal verder niet worden ingegaan op de voor- en nadelen van de links-rechtstegenstelling ten opzichte van een meerdimensionaal model. In *Parties in Space* zal de keuze van de dimensies uitvoerig worden toegelicht.

³⁸ C.W.A.M. Aarts, ‘Modellen van partijconcurrentie’, in: H. Pellikaan en W. Hout, red., *Economische modellen en politieke besluitvorming. Inleiding in de rationele-keuzetheorie*, Bussum, 1998, 219-248.

³⁹ E.E. Schattschneider, *The Semisovereign People. A Realist's View of Democracy in America*, New York, 1960.

⁴⁰ P. Mair, *Party System Change. Approaches and Interpretations*, Oxford, 1997.

⁴¹ Schattschneider, *op.cit.*, 61.

⁴² A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*, Amsterdam, 1968.

⁴³ R.B. Andeweg, ‘Lijphart versus Lijphart: The Cons of Consensus Democracy in Homogeneous Societies’, in: *Acta Politica*, 36 (2001), 2 (Summer), 117-128; R.B. Andeweg en G.A. Irwin, *Governance and Politics of the Netherlands*, Hampshire, 2002; R.A. Koole en H. Daalder, ‘The Consociational Democracy Model and the Netherlands: Ambivalent Allies?’, in: *ibidem*, 37 (2002), 1/2 (Spring/Summer), 23-43; A. Lijphart, ‘The Pros and Cons – but mainly Pros – of Consensus Democracy’, in: *ibidem*, 36 (2001), 2 (Summer), 129-139; *idem*, ‘The Evolution of Consociational Theory and Consociational Practices, 1965-2000’, in: *ibidem*, 37 (2002), 1/2 (Spring/Summer), 11-22.

⁴⁴ Pellikaan, Van der Meer en De Lange, *op.cit.*, 45.

ZWEVENDE OF GEËMANCIPEERDE KIEZERS?

W. van der Brug¹

1. Inleiding

Zowel in Nederland als in andere West-Europese landen zijn verkiezingsresultaten in toenemende mate aan schommelingen onderhevig. Tabel 1 laat zien hoe groot de veranderingen zijn in de steun die Nederlandse partijen hebben gekregen bij elk van de Tweede-Kamerverkiezingen tussen 1986 en 2003. Ten opzichte van 1986 is het CDA in 1998 bijna gehalveerd (van 34,6% naar 18,4%), om zich in 2002 weer enorm te herstellen en met afstand de grootste partij te worden. De PvdA haalde in 2002 minder dan de helft van het stemmenpercentage van 1986, maar verdubbelde vervolgens weer bijna in 2003. De schommelingen in het electoraat van de VVD zijn iets minder heftig dan die van CDA en PvdA, maar het verlies in 2002 (van 24,7% naar 15,4%) is toch zeer fors te noemen. Het meest opvallende aan de verkiezingsuitslag van 2002 was uiteraard de enorme winst van de LPF, de door W.S.P (Pim) Fortuyn opgerichte beweging. Deze slechts drie maanden oude partij kwam in mei met 17,0% van de stemmen de Kamer binnen, een unicum in de Nederlandse parlementaire geschiedenis.

Deze grote schommelingen in kiezersvoorkeuren hebben geleid tot bezorgde commentaren in kranten over de ‘zwevende kiezer’. De suggestie in deze commentaren is dat er bij veel burgers sprake is van een hoge mate van doelloosheid en van een zeker gebrek aan eigen afwegingen. Zo stelt de socioloog K. Schuyt aan de vooravond van de verkiezingen van 2003: “De Nederlandse kiezers lijken wel stuifzand. Ze waaien, met het geringste zuchtje wind, alle kanten op.”² Deze observatie is niet nieuw. Naar aanleiding van de Tweede-Kamerverkiezingen van 1998 sprak de opinie-onderzoeker M. de Hond reeds van de ‘zwevende kiezers’, wier afnemende trouw aan één enkele partij ertoe zou leiden dat zij van de ene naar de andere partij kunnen ‘springen’ zonder zich daarbij te houden aan de oude links-rechtstegenstelling.³ De Hond sprak op basis daarvan de verwachting uit dat verkiezingsuitslagen steeds grotere veranderingen zullen vertonen; een voorspelling die uitgekomen lijkt te zijn.

Tabel 1. Uitslagen Tweede-Kamerverkiezingen 1986-2003 (percentages van aantal geldige stemmen)

	1986	1989	1994	1998	2002	2003
CDA	34,6	35,3	22,2	18,4	27,9	28,6
PvdA	33,3	31,9	24,0	29,0	15,1	27,3
VVD	17,4	14,6	20,0	24,7	15,4	17,9
SP	0,4	0,4	1,3	3,5	5,9	6,3
LPF					17,0	5,7
GroenLinks*)	3,3	4,1	3,5	7,3	7,0	5,1
D66	6,1	7,9	15,5	9,0	5,1	4,1
ChristenUnie**)	1,9	2,2	3,1	3,3	2,5	2,1
SGP	1,7	1,9	1,7	1,8	1,7	1,6
LN					1,6	0,5
CP/CD	0,4	0,9	2,5	0,6		
AOV/Unie 55+			4,5	0,5		

*) Voor 1986 het totaal van de stemmen op CPN, PSP, PPR, en EVP.

**) Voor 1986-1998 het totaal van de stemmen op GPV en RPF.

Het doel van deze bijdrage is de veranderingen in partijkeuze bij de verkiezingen van 2002 en 2003 nader te analyseren. Als het waar is politieke keuzes sterk door modegrillen worden bepaald, dan zou dit zichtbaar moeten worden in de wijze waarop partijvoorkeuren en partijkeuzes veranderen.⁴ We zouden met name moeten vinden dat er weinig structuur zit in de concurrentie tussen partijen. Het beeld van een zwevende kiezer is immers een beeld van een kiezer die “het niet meer zo goed weet”, die weinig houvast heeft en daarom dan eens op de ene partij stemt en dan weer op de andere. Zo’n kiezer kan dus meerdere partijen overwegen met heel verschillende ideologische profielen. Om na te gaan in welke mate dit beeld juist is, zal hieronder een beschrijving worden gegeven van de veranderingen in stemintenties en van partijvoorkeuren in 2002 en 2003, en worden ingegaan op de vraag welke partijen met elkaar om de kiezersgunst concurreren.

2. Verandering in partijkeuze

Regelmatig worden in de media resultaten bekend gemaakt van opiniepeilingen die laten zien dat “als er nu verkiezingen zouden worden gehouden”, partij A zoveel zetels zou winnen en partij B zoveel zetels zou verliezen. Hoewel deze peilingen uiteraard wel iets zeggen over trends op geaggregeerd niveau in de populariteit van partijen, bieden zij geen beeld van de wijze waarop partijen met elkaar concurreren. In de eerste plaats geven de geaggregeerde cijfers geen beeld van de individuele

veranderingen. Als partij A verliest en partij C wint, dan betekent dat immers niet dat de voormalige kiezers op partij A nu op partij C stemmen. Het kan immers zijn dat partij A verliest aan partij B, terwijl partij B verliest aan partij C. Als partij B het verlies aan partij C compenseert met de winst op A, kan partij B stabiel blijven.

In de tweede plaats is er in periodes waarin er geen verkiezingen aanstaande zijn, altijd een grote groep mensen die zegt “het nog niet te weten”. Als deze groep een dwarsdoorsnede van het electoraat zou zijn, dan zou dit voor de fictieve zetelverdeling irrelevant zijn. Het blijkt echter dat onder de potentiële aanhangers van partijen die toch al aan de verliezende hand zijn, er altijd betrekkelijk veel kiezers uit deze groep zitten. Wanneer de verkiezingen nabij zijn, dan kan een relatief groot deel van deze groep besluiten toch maar “naar het oude nest terug te keren”, waardoor het verlies van partijen bij verkiezingen (en dus ook de winst van anderen) vaak minder groot is dan het zich in de peilingen aanvankelijk liet aanzien.

Om een goed beeld te krijgen van kiezerswisselingen op individueel niveau, hebben we paneldata nodig waarbij dezelfde respondenten op verschillende momenten zijn geïnterviewd. Voor dit doel is het Nationaal Kiezersonderzoek (NKO) van 2002 en van 2003 uitstekend geschikt. Het NKO 2002 bestaat uit een kortlopend panel met *face-to-face* interviews vlak vóór en direct na de verkiezingen van 15 mei. In de eerste golf (serie interviews) zijn 1.908 respondenten bereikt, waarvan er 1.574 (82,5%) na de verkiezingen opnieuw geïnterviewd zijn. Het NKO 2003 bestaat uit twee delen. Het ene deel is een ‘verse steekproef’ en het tweede deel bestaat uit de respondenten die in het kader van het NKO 2002 twee keer zijn geïnterviewd. Dit tweede deel van het NKO 2003 zal hier worden gebruikt. Van de 1.574 respondenten die deelnamen aan de tweede golf van het NKO 2002, zijn er 1.295 voor een derde keer geïnterviewd vlak na de verkiezingen van 22 januari 2003.

De NKO's van 2002 en 2003 bevatten dus een prachtige mogelijkheid om de veranderingen in partijkeuzes over een langere periode te bezien. In de eerste golf van het NKO 2002 is gevraagd wat men in 1998 gestemd heeft en wat men van plan was te gaan stemmen in mei 2002. In de volgende golf (na de verkiezingen van mei 2002) is gevraagd wat men toen heeft gestemd. In de derde golf is uiteraard weer gevraagd wat men in januari 2003 heeft gestemd. Deze gegevens stellen ons dus in staat om veranderingen in partijkeuze vast te stellen voor drie periodes:

- tussen mei 1998 en april 2002 (vóór de moord op Fortuyn)
- tussen april 2002 (vóór de moord op Fortuyn) en de verkiezingen van 15 mei 2002
- tussen de verkiezingen van mei 2002 en die van januari 2003.

Voor het beschrijven van de veranderingen in partijkeuzes is een wegingsvariabele gebruikt. Door toepassing van deze weging is de verdeling van partijkeuzes in de verkiezingen van 2002 (zoals gemeten in de tweede golf van het NKO 2002) gelijk aan de verkiezingsuitslag van 2002. Vanwege partiële non-respons en het afhaken van deelnemers tussen iedere golf is het aantal respondenten in elke tabel verschillend.⁵

De eerste periode waarover de NKO's van 2002 en 2003 veranderingen kunnen beschrijven, is die tussen 1998 en 2002 (vóór de moord op Fortuyn). Deze veranderingen staan weergegeven in tabel 2. In de kolommen van deze tabel staat op welke partij men in 1998 (volgens de eigen herinnering) heeft gestemd en in de rijen is aangegeven op welke partij men van plan was te stemmen kort vóór de verkiezingen van 2002. Tabel 2 laat zien dat de drie paarse coalitiepartijen er slecht in slaagden hun kiezers van 1998 vast te houden. Minder dan de helft van de kiezers die in 1998 op één van de paarse partijen stemden, gaf in het voorjaar van 2002 aan van plan te zijn dat weer te doen. Het grootste virtuele verlies zit bij alle partijen in de grote groep twijfelaars. De PvdA en D66 verloren daarnaast stemmen aan vrijwel alle partijen, maar aan geen enkele partij echt veel. De VVD verliest op dat moment vooral aanhang aan de LPF.

Een ander opmerkelijk gegeven uit tabel 2 is dat het CDA ruim vóór de verkiezingen al op grote winst stond, hetgeen toentertijd niet duidelijk uit de peilingen naar voren kwam. Mede vanwege enkele ongelukkige uitspraken van een woordvoerder van bureau Intomart op de voorpagina van *de Volkskrant* op 6 mei (de dag van de moord op Fortuyn), is ten onrechte het beeld ontstaan dat de LPF op dat moment de grootste partij was.⁶ Tabel 2 laat zien dat dit onjuist is: vlak vóór de moord op Fortuyn was het CDA duidelijk de grootste partij en de LPF stond virtueel vlak achter de PvdA en de VVD. Dit beeld wordt ondersteund door Nipodata uit het weekeinde van 4 en 5 mei. Uit de gewogen enquêtegegevens van het Nipo blijkt dat in het weekeinde vóór de moord het CDA op 25% stond (van degenen die hun keuze al hadden bepaald), de PvdA op 17%, de LPF op 16% en de VVD op 15%.⁷ Met name vanwege de stormachtige opkomst van de LPF hadden alle enquêtebureaus problemen met de ontwikkeling van een goede wegingsvariabele.⁸

Het succes van het CDA in 2002 komt voort uit het goed vasthouden van de eigen electorale aanhang, het afsnoepen van kiezers bij alle partijen (behalve GroenLinks en SP) en – opmerkelijk genoeg – bij de groep kiezers die in 1998 niet stemden. Onder deze groep voormalige niet-stemmers is de LPF echter favoriet. Maar de grootste winst van de partij van Fortuyn komt toch voort uit voormalige stemmers op andere partijen en dan met name de VVD.

Tabel 2. Stemgedrag (volgens eigen herinnering) in 1998 en voorgenomen stemgedrag in 2002 (gemeten in april 2002)

stemgedrag 1998													
		SP	GL	PvdA	D66	CDA	VVD	CU	SGP	overig	niet opge- komen	niet gerech- tigd	totaal
Voorgenomen stemgedrag 2002	SP	56,3%	8,1	2,7	4,2	0,9	0,5			9,5	2,9	11,8	4,3
	GL	4,7	62,6	6,0	7,7	1,5	0,7	1,7		4,8	1,5	17,6	6,7
	PvdA	1,6	2,0	50,1	10,7	0,3	0,7			4,8	3,6		13,4
	D66	1,6	1,0	2,2	26,2	1,2	1,2				1,5		3,8
	CDA	1,6	2,0	6,9	7,7	73,8	10,7	10,2		9,5	13,9	23,5	20,7
	VVD		1,0	1,5	6,0	1,8	43,3				5,1	11,8	12,3
	CU					1,5	0,2	67,8	6,7		1,5		2,9
	SGP			0,2				3,4	90,0				1,7
	LN			0,2	2,4	0,6	2,1			23,8	2,9		1,4
	LPF		12,5	10,1	6,9	2,4	3,7	20,2	5,1		9,5	29,2	11,1
Totaal % (N)	overig			1,0	0,6	1,2	0,5	1,7		4,8	0,7		0,8
	weet nog niet	20,3	12,1	22,1	31,5	13,2	19,3	8,5	3,3	28,6	20,4	23,5	19,2
	gaat niet stemmen	1,6	1,0		0,6		0,5	1,7		4,8	16,8		1,7
		100 (64)	100 (99)	100 (403)	100 (168)	100 (325)	100 (420)	100 (59)	100 (30)	100 (21)	100 (137)	100 (17)	100 (1.743)

Bron: NKO 2002

Een groot deel van het verlies van de gezamenlijke linkse partijen tekende zich in april 2002 al af. De gematigd linkse partijen PvdA en D66 verliezen stemmen aan alle kanten; bovendien is een zeer groot deel van de voormalige aanhang van deze partijen aan het twijfelen geslagen.

De percentages in tabel 2 laten veranderingen zien in de voorgenomen partijkeuze vóór de moord op Fortuyn op 6 mei. Als reactie op deze moord besloten de verschillende partijen hun verkiezingscampagnes te staken, ondanks het feit dat het kabinet-Kok de verkiezingen gewoon liet doorgaan. Sommigen vreesden dat veel kiezers hun stembiljet als condoleance zouden gebruiken, zodat de LPF door de moord meer stemmen zou trekken dan anders het geval zou zijn geweest. Anderen beweerden dat potentiële LPF kiezers juist nu hun ‘geloof in het democratisch proces’ helemaal zouden verliezen en om die reden niet zouden gaan stemmen. Naast eventuele effecten van de moord op de electorale kansen van de LPF, kwamen de linkse partijen ook in een lastige positie terecht. Zij werden ervan beschuldigd indirect medeverantwoordelijk te zijn voor de moord, maar vanwege het spreekverbod dat de partijen zichzelf min of meer hadden opgelegd konden zij zich moeilijk verweren tegen deze aantijgingen. Vanwege de turbulente ontwikkelingen kunnen we aldus verwachten dat er zich in de laatste week vóór de verkiezingen nog grote veranderingen in partijkeuze hebben voorgedaan.

Tabel 3 laat zien hoe de partijkeuzen veranderd zijn in de laatste periode in de aanloop naar de verkiezingen van 2002. In de kolommen van deze tabel is de voorgenomen partijkeuze vóór de moord op Fortuyn weergegeven; in de rijen staat de uiteindelijke partijkeuze op 15 mei 2002.

De belangrijkste conclusie uit tabel 3 is dat er onder diegenen die hun partijkeuze vóór de moord op Fortuyn al gemaakt hadden, na de moord niet meer zo veel veranderde. SP en GroenLinks verliezen nog wat stemmen aan de PvdA, hetgeen gebruikelijk is onder pragmatisch-linkse kiezers.⁹ De PvdA verliest weer wat aan het CDA, maar dat is ook niet al te veel. Het CDA houdt zijn kiezers het beste vast en sprokkelt er hier en daar nog wat bij (vooral van ChristenUnie en VVD). De VVD wint er nauwelijks iets bij in de laatste periode, maar verliest nog een klein deel van haar aanhang aan het CDA en de LPF. De LPF ten slotte verliest wat kiezers aan CDA en VVD (maar niet zo veel) en wint weer wat van de VVD. Voor zover zich veranderingen voordoen in deze periode is dat vooral tussen partijen die ideologisch verwant zijn.

De belangrijkste veranderingen in de laatste periode doen zich echter niet voor bij de kiezers die al eerder hun partijkeuze hebben aangegeven, maar bij de aarzelende kiezers (die zeiden “het nog niet te weten”). Deze groep, waarin zij die in 1998 SP, PvdA of D66 stemden oververtegenwoordigd zijn (zie tabel 2), stemde vooral CDA, VVD en LPF.

Tabel 3. Voorgenomen stembedrag in 2002 (gemeten in april) en het feitelijk stembedrag in mei 2002

voorgenomen stembedrag in april 2002															
		SP	GL	PvdA	D66	CDA	VVD	CU	SGP	LN	LPF	overig	weet nog niet	gaat niet stemmen	totaal
Stembedrag in 2002	SP		80,3%	7,8	2,0		1,0	0,5				1,1		6,9	5,7
	GL			69,9	3,0	1,8		0,5		4,3			7,6		6,8
	PvdA		11,5	9,7	81,0	3,6	0,7		4,2		0,5	6,3	13,2	3,4	14,8
	D66		1,6	3,9	2,0	76,4	0,3	1,1					6,9		4,9
	CDA		1,6	4,9	4,5	3,6	92,5	6,5	26,8	17,4	4,9	12,5	24,7	13,8	27,2
	VVD		1,6	1,0	1,0	5,5	1,3	81,2		4,3	3,8	6,3	20,1		15,2
	CU						1,0	70,7				6,3	1,3	3,4	2,5
	SGP							2,4	95,8				,3		1,6
	LN				1,0		,7	2,2		47,8	1,1	12,5	,7		1,6
	LPF		3,3	2,9	2,5	3,6	1,6	7,0		26,1	86,9		16,8	17,2	16,4
overig				1,5							50,0	1,0		0,9	
niet gestemd				1,5	5,5	1,0	1,1				1,6	6,3	1,3	55,2	2,3
Totaal % (N)		100 (61)	100 (103)	100 (200)	100 (55)	100 (306)	100 (186)	100 (41)	100 (24)	100 (23)	100 (183)	100 (16)	100 (304)	100 (29)	100 (1.531)

Bron: NKO 2002

Zoals bekend ging het na de Tweede-Kamerverkiezingen van mei 2002 snel bergafwaarts met de LPF en leidden interne conflicten binnen die partij tot de val van het kabinet-Balkenende in oktober (zie voor een uitgebreide beschrijving in de Kroniek van dit Jaarboek). In de daaropvolgende kamerverkiezingen van 2003 herstelde de PvdA zich opmerkelijk snel van haar zware nederlaag in 2002. De simpelste duiding van deze schommelingen is dat de ‘arrogante’ PvdA in 2002 een groot deel van de aanhang verloor aan de ‘charismatische’ Fortuyn, en dat zij deze kiezers in 2003 weer naar zich toetrok met de ‘charmante’ W.J. Bos als lijsttrekker.

Tabel 4 laat zien dat het niet zo gegaan is. Nog sterker dan in 2002 doen kiezersverschuivingen zich vooral voor tussen partijen die op de links-rechtsdimensie ideologisch dicht bij elkaar staan.¹⁰ Ongeveer eenderde van de LPF-kiezers uit 2002 stemde in 2003 voor de tweede maal op deze partij. Bijna de helft ging echter naar het CDA of de VVD en de overgebleven 18% verdeelde zich over de overige partijen. Onder de respondenten van het NKO 2003 is de groep niet-stemmers te klein om over veranderingen onder deze groep geldige uitspraken te kunnen doen. De winst van de PvdA ging vooral ten koste van de andere linkse partijen SP, GroenLinks en D66. Verder wisten de sociaal-democraten nog wat kiezers uit het politieke midden bij het CDA weg te trekken. Het CDA won op zijn beurt weer wat kiezers van de VVD, waardoor de liberalen op het eerste gezicht relatief weinig leken te profiteren van de teloorgang van de LPF.

De conclusie kan luiden dat het beeld dat LPF-kiezers vooral teleurgestelde PvdA-ers zijn, onjuist is. De tabellen 2 en 3 laten zien dat de LPF in 2002 vooral een concurrent van de VVD was en tabel 4 geeft aan dat vooral de VVD profiteerde van het verlies van de LPF in 2003. De opkomst van de LPF heeft echter wel degelijk bijgedragen aan het historische verlies van de gezamenlijke linkse partijen in 2002. Hoewel de VVD veel meer verloor aan de LPF dan de linkse partijen, snoepte de LPF ook van elk van de linkse partijen een deel van de aanhang uit 1998 weg. Een schatting op basis van de NKO-gegevens laat zien dat van de 26 LPF zetels er zeven of acht afkomstig waren van de voormalige aanhang van de vier gezamenlijke linkse partijen, circa vijf van voormalige niet-stemmers, twee of drie van het CDA, en tien of elf van de VVD. Daarnaast verloren de gematigde linkse partijen PvdA en D66 nog een belangrijk deel van hun voormalige aanhang aan het CDA (zo’n acht à negen zetels) en twee of drie zetels aan de VVD.¹¹ De rest van het verlies van links in 2002 wordt veroorzaakt door het feit dat een deel van de voormalige kiezers in 2002 thuisblijft en door het verlies van een zetel aan Leefbaar Nederland.

Tabel 4. Feitelijk stemgedrag in mei 2002 en in januari 2003

stemgedrag in 2002														
		SP	GL	PvdA	D66	CDA	VVD	CU	SGP	LN	LPF	overig	heeft niet gestemd	totaal
Stemge- drag in 2003	SP	57,1	9,0	2,1	3,0	1,2	1,1	6,9			1,4		10,5	5,7
	GL	5,2	48,3	1,6	6,0	2,0				8,3				4,9
	PvdA	18,2	32,6	89,9	32,8	8,9	4,3			16,7	7,6		23,7	23,5
	D66	7,8	4,5	2,1	47,8	1,2	5,3			8,3	2,4		2,6	5,3
	CDA	2,6	2,2	3,2	4,5	77,8	10,1	17,2		8,3	19,4	50,0	13,2	27,9
	VVD	3,9	1,1		4,5	3,5	75,0			16,7	25,6		5,3	17,1
	CU					1,4		75,9	4,8		,9		2,6	2,4
	SGP								90,5					1,5
	LN				1,5	0,3				16,7				0,5
	LPF			1,1			1,4	1,6			37,0			6,8
overig heeft niet gestemd		1,3	1,1				0,5			8,3	2,8	50,0	2,6	1,2
		3,9		1,1		2,3	2,1		4,8	16,7	2,8		39,5	3,3
Totaal % (N)		100 (77)	100 (89)	100 (188)	100 (67)	100 (347)	100 (188)	100 (29)	100 (21)	100 (24)	100 (211)	100 (6)	100 (38)	100 (1.235)

Bron: NKO 2002-2003

De kiezersbeweging in 2003 was grotendeels tegengesteld aan die van 2002. De VVD verloor een zetel aan D66 en een aan de PvdA, het CDA raakte er circa drie aan de PvdA kwijt en een aan de andere linkse partijen. De LPF verloor er twee à drie aan de PvdA en een aan de andere linkse partijen. Het verlies van de LPF kwam echter grotendeels terecht bij de VVD (zeven à acht zetels) en het CDA (ongeveer zes zetels). Verder won links een van de twee zetels van Leefbaar Nederland. De overige vijf zetels winst van links waren waarschijnlijk voor een belangrijk deel afkomstig van diegenen die in 2002 niet stemden. Binnen de steekproef is de groep niet-stemmers echter te klein om geldige uitspraken mogelijk te maken (zie ook noot 5).

3. Partijconcurrentie

Ervan uitgaande dat kiezers op de partij stemmen die hun hoogste voorkeur heeft, bieden de tabellen 2, 3 en 4 inzicht in de veranderingen in deze *eerste* preferenties van kiezers. Veranderingen in eerste voorkeuren zeggen echter lang niet alles over de mate waarin verschillende partijen met elkaar concurreren. Ter illustratie kunnen we bijvoorbeeld kijken naar de situatie van de PvdA in april-mei 2002 (zie tabel 3). Deze partij verloor weinig kiezers aan andere partijen (die was ze immers al kwijt) en won alleen nog wat stemmen van de SP en van GroenLinks. Op basis van deze eerste voorkeuren lijkt het er aldus op dat de sociaal-democraten met vrijwel geen enkele partij sterk concurreerden. Dat is echter maar de vraag. Als de PvdA in 2002 voor veel kiezers een tweede keus was, dan was zij voor andere partijen wel degelijk een concurrent – zij het een weinig succesvolle. Electoraal succes wordt immers pas geboekt wanneer de partij voor veel kiezers (weer) van de tweede op de eerste plaats in de rangordening komt.

Bij de analyse van partijconcurrentie is het dus van belang ook te kijken naar de preferenties van kiezers voor partijen waarop ze niet hebben gestemd. Zeker wanneer iemand de tweede partij in zijn of haar rangordening bijna even aantrekkelijk vindt als de eerste, dan kunnen relatief kleine gebeurtenissen ertoe leiden dat de uiteindelijke keuze anders uitpakt. Als er veel burgers zijn voor wie de eerste en tweede keuze vrijwel even aantrekkelijk is, dan kunnen kleine veranderingen in voorkeuren voor partijen leiden tot grote veranderingen in verkiezingsuitslagen.¹² Dit kan worden geïllustreerd aan de hand van een simpel voorbeeld van een partijstelsel met maar twee partijen (A en B). In tabel 5 staan aan de linkerkant de voorkeuren van vijf burgers voor deze twee partijen en de partijkeuze waar dit toe leidt. Aan de rechterkant staat vervolgens wat de consequenties zijn voor partijvoorkeuren en stemgedrag indien er een verkiezingsdebat plaatsvindt dat voor partij A heel

slecht is verlopen en waarin de lijsttrekker van partij B het heel goed doet. In dit hypothetische voorbeeld gaan we ervan uit dat ten gevolge van het verkiezingsdebat alle voorkeuren voor partij A afnemen met één punt en dat alle voorkeuren voor partij B toenemen met één punt.

Tabel 5. Hypothetische effecten van een verkiezingsdebat dat zeer gunstig is verlopen voor partij B en zeer ongunstig voor partij A*)

kiezer	voorkeuren en partijkeuze vóór het debat			voorkeuren en partijkeuze ná het debat		
	voorkeur partij A	voorkeur partij B	partij- keuze	voorkeur partij A	voorkeur partij B	partij- keuze
1	9	5	A	8	6	A
2	8	6	A	7	7	twijfel- lend
3	7	7	twijfel- lend	6	8	B
4	6	8	B	5	9	B
5	5	9	B	4	10	B

*) Ten gevolge van het debat zijn de voorkeuren voor partij A met één punt gedaald en de voorkeuren voor partij B met één punt gestegen.

Tabel 5 laat zien dat een gebeurtenis (in dit voorbeeld een debat) die bij alle burgers dezelfde gevolgen heeft voor partijvoorkeuren, slechts in twee gevallen (bij kiezers 2 en 3) leidt tot een mogelijke verandering in partijkeuze. Als men alleen naar de verandering in partijkeuze zou kijken, dan zou men geen beeld kunnen krijgen van de mate van concurrentie tussen partijen, omdat men immers niet weet hoeveel kiezers er zijn van het type 1, 2, 3, 4 of 5. Als er veel kiezers zijn van het type kiezer 3, dan kunnen kleine gebeurtenissen grote electorale consequenties hebben. Om goed inzicht te verkrijgen in de aard van een verandering tijdens campagneperiodes en in het karakter van de concurrentie tussen partijen, is het dus nodig de partijvoorkeuren in ogenschouw te nemen. Partijvoorkeuren – en met name de overlap tussen voorkeuren voor verschillende partijen – verschaffen inzicht in de wijze waarop partijen met elkaar concurreren en laten zien welke kiezers meer of minder gemakkelijk (tijdelijk) van partij kunnen wisselen.

Voor de analyse van partijconcurrentie is hier gebruik gemaakt van de zogeheten stemkansvraag, waarbij aan respondenten wordt gevraagd voor elk van de partijen aan te geven hoe groot de kans is dat ze “ooit op deze partij zullen stemmen”.¹³ Het woord ‘ooit’ is aan de vraagformulering toegevoegd om te voorkomen dat diegenen die al een keuze hebben gemaakt, bij alle overige partijen opgeven dat de kans minimaal

is dat ze er op zullen stemmen. Door toevoeging van het woord ‘ooit’ kunnen respondenten aangeven dat ze een partij electoraal aantrekkelijk vinden, ook als deze partij op de tweede of derde plaats komt in hun rangordening van voorkeuren. Respondenten beantwoorden de vraag met behulp van een tienpuntsschaal waarop ze (voor elk van de partijen) kunnen aangeven hoe groot ze de kans achten dat ze ooit op die partij zullen stemmen. Op deze schaal is 1 gelabeld als “ik zal zeker nooit op deze partij stemmen” en 10 als “ik zal vrijwel zeker wel eens op deze partij stemmen”.

De politicoloog J. Tillie heeft onder andere aangetoond dat deze enquêtevragen zeer geschikt zijn om een schatting te maken van de omvang van het electoraal potentieel van elke partij.¹⁴ Dat electoraal potentieel geeft als het ware het maximale aantal stemmen aan dat een partij onder de meest gunstige omstandigheden zou kunnen behalen. Zo’n situatie zou zich hypothetisch voordoen als iedereen die deze partij (redelijk) aantrekkelijk vindt er op zou stemmen, ofwel als de groep kiezers die tot dat potentieel behoren andere partijen volstrekt onaantrekkelijk vinden en deze partij dus geen enkele concurrentie ondervindt met betrekking tot de stemmen van deze specifieke groep kiezers. Tillie heeft laten zien dat partijen sterk verschillen in de omvang van hun electorale potentiëlen en in de mate waarin zij deze potentiëlen kunnen verzilveren. Een partij als de SGP had aan het einde van de jaren tachtig – de periode waarop Tillie’s data betrekking hebben – een klein potentieel. De kleine groep mensen die de deze partij een aantrekkelijke optie vonden, overwogen echter nauwelijks een stem op een andere partij, zodat de SGP haar potentieel vrijwel volledig wist te mobiliseren. D66 daarentegen had een heel groot potentieel: veel kiezers vonden een stem op deze partij een aantrekkelijke optie. Tegelijkertijd was D66 voor heel veel kiezers echter een tweede keus, zodat deze partij slechts een beperkt deel van haar potentiële electoraat mobiliseerde.

Er zijn verschillende manieren om de omvang van het electoraal potentieel vast te stellen. In dit onderzoek is het potentieel van elke partij berekend door de oorspronkelijke scores op de stemkansvariabelen (van 1 tot 10) te dichotomiseren.¹⁵ Scores van 1 tot 5 hebben op deze dichotomie de waarde 0 gekregen en scores van 6 tot 10 de waarde 1. Uiteraard is de keuze om deze dichotomie aan te brengen en de grens niet te leggen bij bijvoorbeeld 7 of hoger, tamelijk arbitrair. De overweging was dat een respondent die aan een partij een stemkans geeft van meer dan 5, daarmee te kennen geeft positief te staan ten aanzien van de gedachte eventueel een stem op een betreffende partij uit te brengen.

Het electoraal potentieel kan worden gebruikt voor het vaststellen van de mate van concurrentie tussen partijen. Naarmate de potentiëlen van twee partijen elkaar sterker overlappen, strijden zij immers meer om de stem van dezelfde groep kiezers. Voor partijen met een omvangrijk potentieel electoraat, waarvan dat potentieel sterk overlapt met dat van andere partijen, zijn verkiezingsuitslagen zeer onzeker. Aangezien zij sterk concurrerend zijn, valt er in campagne periodes voor hen veel te winnen maar ook veel te verliezen.

Voor de analyse van de partijconcurrentie is gebruik gemaakt van twee databestanden, die beide zijn verzameld door het Nipo in opdracht van de Universiteit van Amsterdam en *de Volkskrant*. Het ene bestand bevat gegevens van 860 respondenten uit het Nipo-telepanel, die op twee momenten zijn geïnterviewd. Het eerste interview is gehouden in het weekeinde van 4 en 5 mei 2002, in het weekeinde dus voorafgaande aan de moord op Fortuyn (op 6 mei). In deze interviews is voor elke partij die uiteindelijk in de Kamer zou komen (behalve de SGP) de ‘stemkansvraag’ gesteld. Verder bevat dit onderzoek nog de vraag “wat heeft u gestemd”, die direct in het weekeinde na de verkiezingen is gesteld. Om te voorkomen dat vertekeningen ontstaan door zelfselectie van respondenten zijn de data gewogen naar de verkiezingsuitslag. De data betreffende de kamerverkiezingen van 2003 zijn afkomstig uit een selectie van 855 respondenten uit het *capi@home*-bestand van het Nipo. Dit bestand bevat stemkansvragen die gemeten zijn op 10 en 11 januari 2003. Verder is onmiddellijk na de verkiezingen de vraag gesteld “wat heeft u gestemd”. Ook hier zijn de respondenten op basis van deze vraag gewogen naar de verkiezingsuitslag.

Tabel 6 laat in de eerste plaats zien hoe groot het electoraal potentieel was van elk van de partijen in het weekeinde vóór de moord op Fortuyn. De potentiëlen van PvdA, VVD en CDA ontliepen elkaar niet zo veel en ze waren behoorlijk groter dan het potentieel van de LPF. Zelfs GroenLinks had op dit moment een groter potentieel dan de LPF. De verschillen tussen de winnaars en de verliezers van de kamerverkiezingen van 2002 zijn veroorzaakt door de mate waarin men het potentieel wist te mobiliseren. GroenLinks, SP en D66 zijn daar traditioneel slecht in, maar in deze bijzondere verkiezingen slaagden ook de VVD en de PvdA er niet in om hun potentieel goed te gelde te maken. De grote winnaars – LPF en vooral het CDA – deden het veel beter.

Tabel 6. Electoraal potentieel (EP) van partijen op 4 en 5 mei 2002, de concurrentie tussen partijen en demobilisatie van het electoraal potentieel

	SP	GL	PvdA	D66	CDA	VVD	CU	LN	LPF
SP		0,465	0,365	0,391	0,124	0,189	0,272	0,317	0,208
GL	0,667		0,548	0,607	0,197	0,246	0,272	0,355	0,214
PvdA	0,609	0,640		0,613	0,224	0,289	0,202	0,325	0,174
D66	0,478	0,518	0,448		0,229	0,349	0,194	0,317	0,191
CDA	0,230	0,258	0,252	0,351		0,453	0,544	0,383	0,355
VVD	0,319	0,289	0,291	0,482	0,405		0,330	0,600	0,451
CU	0,203	0,141	0,091	0,118	0,216	0,147		0,174	0,127
LN	0,275	0,217	0,170	0,226	0,178	0,309	0,202		0,514
LPF	0,261	0,188	0,130	0,196	0,236	0,335	0,212	0,736	
EP	0,160	0,229	0,267	0,196	0,301	0,270	0,121	0,140	0,200
(N)	(138)	(197)	(230)	(168)	(259)	(232)	(104)	(120)	(172)
% van EP gemobiliseerd in 2002	25,4%	22,7%	39,8%	20,8%	62,2%	38,8%	16,5%	5,8%	54,3%

Bron: Nipo-telepanel

N.B.: het getal 0,667 in de eerste kolom (SP) en tweede rij (GroenLinks) moet gelezen worden als: “van het electoraal potentieel van de SP (N=138) behoorde 66,7% eveneens tot het potentieel van GroenLinks”.

In commentaren is wel gesteld dat als Fortuyn niet zou zijn vermoord de LPF de grootste partij zou zijn geweest, zodat Fortuyn mogelijkwerijs premier had kunnen worden. Dergelijke speculaties zijn uiteraard nooit echt toetsbaar, maar de gegevens in tabel 6 laten zien dat een dergelijk scenario zeer onwaarschijnlijk was. Gezien de uitgangspositie tien dagen vóór de verkiezingen, heeft de LPF op 15 mei 2002 een zeer goed verkiezingsresultaat geboekt. Eveneens kan worden vastgesteld dat het CDA er veruit het beste voorstond om de grootste partij te worden. De LPF heeft haar potentieel in hoge mate gemobiliseerd en heeft bovendien meer dan andere partijen kiezers naar zich toetrokken die tien dagen eerder nog niet tot het potentieel behoorden.¹⁶

Om na te gaan hoe de verschillende partijen met elkaar concurreerden, is in tabel 6 in elke kolom aangegeven welk deel van het potentieel van die partij ook behoorde tot het potentieel van elk van de andere partijen. De partijen zijn in tabel 6 geordend naar hun positie op de links-rechtsdimensie. Met uitzondering van de ChristenUnie geldt dat partijen vooral concurreren met hun ideologische burens. Binnen de cluster SP, GroenLinks, PvdA en D66 is de concurrentie zeer hoog. Het overgrote deel van de linkse kiezers vindt meer dan één van deze partijen electoraal aantrekkelijk en zal dus gemakkelijk wisselen tussen deze partijen. Aan de rechterzijde van het spectrum zien we een overeenkomstig beeld, hoewel de religieuze factor dit beeld iets minder helder maakt. VVD, CDA en LPF concurreren sterk met elkaar. Daarnaast is er relatief veel concurrentie tussen de twee liberale partijen VVD en D66 (meer dan op basis van hun links-rechtsposities kan worden verwacht) en tussen de twee religieuze partijen ChristenUnie en CDA. Vanwege de geringe omvang van de ChristenUnie is deze partij voor het CDA niet zo bedreigend, maar omgekeerd is dat wel het geval.

Ten slotte blijkt Leefbaar Nederland in 2002 een relatief omvangrijk electoraal potentieel te hebben gehad, dat voor een zeer groot deel samenviel met het potentieel van de LPF en de VVD. Deze kiezers hebben uiteindelijk massaal voor de LPF en de VVD gekozen, zodat Leefbaar Nederland slechts een fractie van zijn potentieel wist te mobiliseren. Op basis van de electorale potentiëlen was Leefbaar Nederland in principe de grootste (potentiële) concurrent van de LPF in 2002. Maar voor vrijwel alle potentiële LPF-kiezers bleek de LPF aantrekkelijker dan Leefbaar Nederland, dat een veel minder helder ideologisch profiel had.

Tabel 7. *Electoraal potentieel (EP) van partijen op 10 en 11 januari 2003, de concurrentie tussen partijen en de mobilisatie van het electoraal potentieel*

	SP	GL	PvdA	D66	CDA	VVD	CU	LN	LPF
SP		0,652	0,355	0,359	0,114	0,110	0,149	0,212	0,107
GL	0,634		0,373	0,438	0,158	0,115	0,213	0,364	0,107
PvdA	0,683	0,743		0,695	0,375	0,357	0,234	0,303	0,289
D66	0,324	0,407	0,326		0,202	0,268	0,128	0,273	0,205
CDA	0,214	0,305	0,366	0,420		0,603	0,745	0,485	0,554
VVD	0,159	0,171	0,268	0,427	0,463		0,277	0,515	0,530
CU	0,048	0,071	0,039	0,046	0,129	0,062		0,182	0,060
LN	0,048	0,086	0,036	0,069	0,059	0,081	0,128		0,298
LPF	0,062	0,064	0,086	0,131	0,169	0,211	0,106	0,758	
EP (N)	0,219 (145)	0,212 (140)	0,423 (280)	0,198 (131)	0,412 (272)	0,317 (210)	0,071 (47)	0,050 (33)	0,126 (83)
% van EP gemobiliseerd in 2003	22,8%	15,7%	45,7%	18,6%	52,2%	42,8%	20,85%	2,9%	29,8%

Bron: Nipo-Capi@home

Wat was nu de situatie bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 2003? Tabel 7 laat zien dat in vergelijking met 2002 zowel het CDA als de PvdA een veel groter electoraal potentieel hadden, terwijl het potentieel van de LPF behoorlijk was verminderd en dat van Leefbaar Nederland vrijwel was gedecimeerd. Voor de goede orde is het van belang op te merken dat een electoraal potentieel niet op lange termijn stabiel hoeft te zijn. Het gaat om een schatting van de omvang van de groep kiezers die op een bepaald moment voldoende vertrouwen in een partij heeft om een stem op deze partij te kunnen overwegen. Nieuwe politieke gebeurtenissen kunnen er toe leiden dat iemand tot het potentieel van een partij toetreedt terwijl deze partij daarvoor nog niet als serieuze optie werd beschouwd, of dat iemand juist uit dat potentieel wegvalt.

Net als het jaar daarvoor was het CDA in 2003 het meest succesvol in het mobiliseren van zijn potentieel, waardoor de christen-democraten opnieuw de grootste partij werden. Ook de PvdA slaagde er erg goed in haar potentieel te mobiliseren, hetgeen vooral ten koste van de andere drie linkse partijen is gegaan. In 2003 was er vrij veel concurrentie tussen de PvdA en het CDA. Daarnaast concurreerden de sociaal-democraten sterk met de overige linkse partijen. Deze combinatie betekent dat de PvdA in een soort spagaat staat, waarbij het soms tijdelijk (al dan niet virtueel) veel stemmen kan winnen, maar ze ook gemakkelijk weer kan kwijtraken. Voor de VVD geldt dat als zij wil groeien, die kiezers bij het CDA moeten worden weggelokt. De LPF concurreert ter rechterzijde vooral met het CDA en de VVD. In dat opzicht is de positie van de LPF ten opzichte van de grotere rechtse partijen vergelijkbaar met de positie van SP en GroenLinks ten opzichte van de PvdA. In verkiezingen waarin de machtsvraag (welke partij wordt het grootst, wie mag straks de premier leveren) aan de orde is, zullen veel potentiële kiezers toch liever een pragmatische stem op een grotere partij uitbrengen.

4. Conclusie

In dit artikel is een analyse gemaakt van veranderingen in partijvoorkeuren van de Nederlandse kiezers tussen 1998 en 2003 en van de concurrentie tussen partijen. Daarbij is in de eerste plaats gekeken naar veranderingen in partijkeuze, maar ook naar voorkeuren voor partijen waarop men niet heeft gestemd. Er is betoogd dat het percentage stemmen dat een partij bij verkiezingen heeft behaald, slechts een beperkt beeld geeft van de steun voor die partij onder het electoraat. Vanuit het perspectief van de partijen is het stemmenaantal uiteraard het meest relevant voor de korte termijn, omdat bij verkiezingen de krachtsverhoudingen binnen het parlement voor een bepaalde periode worden vastgelegd. Niet alleen de invloed van partijen op de politieke en be-

stuurlijke besluitvormingsprocessen, maar ook de carrières van politici worden hierdoor bepaald. Partijen dienen zich echter te realiseren dat verkiezingsuitslagen weinig zeggen over de krachtsverhoudingen op de langere termijn, met name omdat er geen duidelijke trends zijn te ontwaren in de electorale schommelingen die zich vanaf de jaren tachtig hebben voorgedaan. Na het debacle rond de opvolging van CDA-leider R.F.M. Lubbers in 1994 werd het CDA door velen afgeschreven. Welnu, in 2002 wisten de christen-democraten zich in zeer korte tijd uit een tamelijk onzichtbare oppositierol op te werken tot de grootste partij van Nederland. Hoewel elke Nederlandse partij nog steeds kan rekenen op de stabiele steun van een vaste groep kiezers, bestaat het merendeel van het Nederlands electoraat uit mensen met een grote voorkeur voor meer dan één partij. De concurrentie tussen partijen is toegenomen en daarmee de onzekerheid voor partijen en politici.

De vaststelling dat het percentage stemmen dat een partij haalt bij verkiezingen lang niet alles zegt over de steun die zo'n partij heeft onder de bevolking, geldt in nog sterkere mate voor opiniepeilingen. Burgers die rond etenstijd worden opgebeld door een enquêteur met de vraag wat zij zouden stemmen als er nu verkiezingen zouden worden gehouden, antwoorden in veel gevallen dat ze dat (nog) niet weten. Hoewel dat hier niet onderzocht is, bevat de groep 'weet-nieters' waarschijnlijk relatief veel potentiële aanhangers van partijen die het op dat moment niet zo goed doen. Peilingen overschatten daarmee waarschijnlijk de neergaande trends bij partijen die hun populariteit toch al zien dalen. Vanwege de toegenomen concurrentie tussen partijen en de daarmee gepaard gaande onzekerheid rond voorspellingen van verkiezingsuitslagen, kan geen enkele partij zich rijk rekenen wanneer deze goed staat in de peiling. Daartegenover staat dat partijen ook niet geheel hoeven te wanhopen als het virtueel slecht met ze gaat.

De toegenomen onzekerheid rond verkiezingsuitslagen en de mate waarin kiezers wisselen van (eerste) partijvoorkeur heeft geleid tot bezorgde commentaren. De reeds aangehaalde Schuyt meende bijvoorbeeld dat "de vele keuzes die onze samenleving moet maken voor de nabije toekomst... worden versmald tot een keus voor de lijsttrekker met het meest mediagenieke gezicht".¹⁷ In 2002 werd de verkiezingsnederlaag van vooral de PvdA door velen geweten aan de 'kille en arrogante' uitstraling van lijsttrekker A.P.W. Melkert, terwijl de winst van de LPF op het conto werd geschreven van 'het charisma' van Fortuyn. Het herstel van de PvdA werd vervolgens weer in belangrijke mate toegedicht aan het optreden van Bos, die zo goed overkomt op televisie. Het probleem met dit soort ad hoc-verklaringen achteraf is echter dat ze veelal een tautologisch karakter hebben. Van een succesvol politicus wordt gezegd dat hij charisma heeft of goed overkomt in de media, terwijl een

onsuccesvol politicus nooit charismatisch zal worden genoemd. Toch valt moeilijk vol te houden dat (de electoraal weinig succesvolle) D66-lijsttrekker Th.C. de Graaf zo slecht overkomt op televisie of dat (de electoraal succesvolle) CDA-leider J.P. Balkenende uitzonderlijk mediageniek is.

De toegenomen instabiliteit in de verkiezingsuitslagen is uiteraard vanuit het perspectief van politieke partijen en zelfs vanuit het perspectief van een politiek systeem enigszins problematisch te noemen. We moeten echter oppassen met de conclusies die we hieraan verbinden ten aanzien van kiezers(gedrag). Vanuit een normatieve visie op de rol van de kiezer in een democratie is het wenselijk wanneer burgers meerdere opties open houden, het doen en laten van politici kritisch volgen en partijen afstraffen als men ontevreden over ze is. Dat Nederlandse kiezers dit in toenemende mate zijn gaan doen, kan dan ook vooral als een vorm van emancipatie van deze burgers worden beschouwd.

Wanneer partijen ideologisch en wat betreft hun opvattingen over beleid weinig van elkaar verschillen,¹⁸ dan zijn deze partijen voor burgers wier partijvoorkeur in belangrijke mate door deze ideologieën en beleidsplannen worden bepaald, ongeveer even aantrekkelijk. De analyses in deze bijdrage hebben laten zien dat burgers vooral aarzelen tussen partijen die ideologisch dicht bij elkaar staan. Dat kleine factoren in zo'n geval de definitieve doorslag geven zegt vooral iets over de geringe verschillen tussen partijen, maar niets over een gebrekkige of irrationele oordeelsvorming van burgers.

noten

---

¹ Ik dank Ph. van Praag voor zijn commentaar op een eerdere versie van dit artikel.

² K. Schuyt, 'Kiezers als stuifzand', in: *de Volkskrant*, 15 januari 2003.

³ M. de Hond, 'Het zwervende electoraat haalt de politiek overhoop', in: *het Parool*, 7 mei 1998.

⁴ In dit geval zouden we ook verwachten dat standpunten ten aanzien van politieke strijdpunten er weinig toe doen bij het bepalen van partijkeuzes. De tot nu toe verschenen studies over kiesgedrag bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 2002 spreken dit grotendeels tegen, zie Ph. van Praag, 'De LPF-kiezer: rechts, cynisch of modaal?', in: *Jaarboek 2001 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 96-116; en W. van der Brug, 'How the LPF fuelled discontent. Empirical tests of explanation of LPF support', in: *Acta Politica* 38 (2003), no.1, 89-106.

⁵ Vanwege uiteenlopende oorzaken (zoals selectieve deelname aan enquêtes, en de neiging tot het geven van sociaal wenselijke antwoorden)

---

verschilt de virtuele verkiezingsuitslag in steekproeven vaak enigszins van die in de populatie. Voor het merendeel van de analyses die wij willen uitvoeren is dit geen enkel probleem. Zolang zich niet al te weinig respondenten bevinden in de relevante categorieën van de variabelen die wij onderzoeken, kunnen we nog steeds samenhangen tussen variabelen schatten. Vooral als deze samenhangen sterk zijn, worden ze nauwelijks over- of onderschat door dergelijke verschillen in de verdeling van variabelen in steekproef en populatie. In het NKO 2002 en 2003 doet het enige probleem zich voor bij de groep niet-stemmers, doordat het panel uitzonderlijk weinig niet-stemmers in 2002 en 2003 bevat. Uiteraard kan dit gedeeltelijk komen door zelfselectie, omdat minder in politiek geïnteresseerde burgers minder snel geneigd zijn aan een enquête deel te nemen, of door de neiging op sociaal wenselijke wijze te antwoorden. Ongeveer 10% van de respondenten geeft echter aan in 1998 niet te hebben gestemd, zodat zelfselectie en sociale wenselijkheid waarschijnlijk slechts een deel van de verklaring vormen. Vermoedelijk hebben we dus ook te maken met een Hawthorn-effect (zie ook: R.J.J. Voogt, W.E. Saris en B. Niemöller, 'Non-response and the gulf between the public and the politicians', in: *Acta Politica* 33 (1998), 3, 250-280), hetgeen inhoudt dat mensen vanwege hun deelname aan een enquête over politieke onderwerpen sterker in politiek geïnteresseerd raken en meer geneigd zijn te gaan stemmen. Vanwege het feit dat het NKO 2002 slechts 2,3 % niet-stemmers had, is besloten deze groep niet te wegen. Dit betekent eigenlijk dat over de niet-stemmers in 2002 geen geldige uitspreken kunnen worden gedaan. Degenen van wie wel de partijkeuze bekend is, hebben een weging gekregen met een gemiddelde van 1 en een standaarddeviatie van 0,289. Als de partijkeuze in 2002 onbekend is, is de waarde 1 toegekend aan de wegingsvariabele.

⁶ 'Intomart peilt Fortuyn als leider van de grootste partij', in: *de Volkskrant*, 6 mei 2002. De woordvoerder van Intomart gaf aan dat de aanhang van Leefbaar Rotterdam in de Rotterdamse steekproef ernstig ondervertegenwoordigd was, waardoor zijn bureau het aantal stemmen voor Leefbaar Rotterdam bij de gemeenteraadsverkiezingen te laag had voorspeld. Vervolgens stelde hij dat de landelijke steekproef van Intomart mogelijkwerwijs een even grote ondervertegenwoordiging van LPF-kiezers zou hebben als de Rotterdamse steekproef. Deze logica overtuigde allermint, omdat niemand op dat moment kon weten of de landelijke steekproef van Intomart even problematisch was als de Rotterdamse. Hoe het ook zij, de bewering dat de LPF de grootste partij zou worden werd niet door de Intomart-data ondersteund.

⁷ De resultaten van de Nipo-gegevens zullen worden gepubliceerd in: W. van der Brug en C. van der Eijk, 'Welke effecten hadden de cam-

---

pagnes nu eigenlijk?' In: K. Brants en P. van Praag, red., *Het lange jaar 2002* (werktitel), Amsterdam, nog te verschijnen.

⁸ Achteraf is het uiteraard vrij simpel om de steekproefgegevens te wegen naar de (dan bekende) verkiezingsuitslag: de trends in de populariteit van partijen laten zich post factum veel beter reconstrueren dan op het moment dat deze ontwikkelingen zich voordoen. Zie over de problemen bij het voorspellen van verkiezingsresultaten van nieuwe partijen ook M. de Hond, 'Peilingen onderschatten aanhang Fortuyn', in: *NRC Handelsblad*, 29 april 2002.

⁹ J. Tillie, *Party Utility and Voting Behavior*, Amsterdam, 1995

¹⁰ De links-rechtsoriëntatie is echter niet de enige factor die er toe doet, want er zijn vrijwel geen kiezers die wisselen tussen Leefbaar Nederland of LPF aan de ene kant en SGP of ChristenUnie aan de andere kant. Dit is in overeenstemming met eerdere analyses waaruit bleek dat de LPF het slecht deed onder regelmatige kerkgangers; zie Van der Brug, 'How the LPF fuelled discontent'.

¹¹ De betreffende gegevens zijn niet uit de tabellen 2 en 3 af te lezen. Tabel 2 laat de veranderingen zien in tussen 1998 en april 2002. Toen waren veel voormalige PvdA- en D66-kiezers aan het twijfelen geslagen. Een belangrijk deel daarvan stemde uiteindelijk niet, of stemde op het CDA en een deel op de LPF (tabel 3).

¹² Op 23 mei 2002 presenteerde ik op het Politicologenetmaal een eerste analyse van de uitslagen van de Tweede-Kamerverkiezingen van 2002 onder de titel *Zo gewonnen, zo geronnen*, gedeeltelijk op basis van vergelijkbare analyses als in dit artikel zijn gepresenteerd. Uit deze analyses bleek dat het verlies van de PvdA in het percentage stemmen in geen enkele verhouding stond tot de daling in voorkeuren voor die partij. Bij heel veel kiezers was de PvdA door een kleine daling in voorkeur van de eerste plaats naar de tweede plaats gezakt. Daaruit concludeerde ik dat de PvdA zich vrij snel weer behoorlijk zou kunnen herstellen. Deze conclusie kon alleen getrokken worden door een analyse te maken van de concurrentie tussen partijen die niet alleen rekening houdt met het stemgedrag, maar ook met voorkeuren van kiezers voor partijen waarop ze niet gestemd hadden (tweede en derde keus).

¹³ Voor het gebruik van de 'stemkansvraag' zie onder anderen C. van der Eijk en B. Niemöller, 'Het potentiële electoraat van de Nederlandse politieke partijen', in: *Beleid en Maatschappij*, 11 (1984), no. 7/8, 192-204, en Tillie, *op.cit.*

¹⁴ Tillie, *op.cit.*

¹⁵ De meest gebruikte methoden zijn die van lineaire interpolatie (Van der Eijk en Niemöller, *op.cit.*, of varianten daarop (Tillie, *op.cit.*). Het blijkt dat men bij het gebruik van deze methoden tot dezelfde inhoude-

---

lijke conclusies komt als bij dichotomisering. Persoonlijk geef ik de voorkeur aan dichotomisering, omdat de andere maten de suggestie wekken dat iedere persoon voor een deel tot het electoraal potentieel van een partij behoort en voor een deel niet.

¹⁶ Waarschijnlijk ten gevolge van de turbulente ontwikkelingen in 2002 waren er in deze verkiezing relatief veel kiezers die op een bepaalde partij stemden terwijl ze tien dagen eerder nog niet tot het potentieel van die partij behoorden. Deze informatie staat niet in de tabellen gepresenteerd, maar dit gold voor 11% van de kiezers van de PvdA, voor 14% van de VVD-kiezers, 15% van de CDA-kiezers en 18% van de LPF-kiezers. In 2003 was dit respectievelijk 4%, 8%, 7% en 14%. Vanwege de kleine aantallen respondenten heeft het geen zin deze percentages bij de kleinere partijen te berekenen.

¹⁷ Schuyt, *op.cit.*

¹⁸ Dat Nederlandse partijen programmatisch dichter bij elkaar zijn komen te staan, blijkt onder andere uit inhoudsanalyses van partijprogramma's. Zie onder meer P. Pennings en Hans Keman, 'The Dutch Parliamentary Elections in 2002 and 2003. The Rise and Decline of the Fortuyn Movement', in: *Acta Politica* 38 (2003), no. 1, 51-68.

HET FENOMEEN FORTUYN

De revolte verklaard

J.E. Ellemers¹

Inleiding

De verkiezingen voor de Tweede Kamer op 15 mei 2002 vormden de meest veranderlijke verkiezingen in de Nederlandse parlementaire geschiedenis. De gecumuleerde electorale winst van alle winnende partijen (en dus het gezamenlijke verlies van alle verliezende partijen) bedroeg 30,7%. Daarmee behoorden de verkiezingen in Nederland in 2002 met die van Italië in 1994 (36,7%), Duitsland in 1920 (32,1%) en Frankrijk in 1906 (31,1%) tot de vier meest veranderlijke verkiezingen van alle 390 nationale verkiezingen in West-Europa sinds 1900.²

Toch is het goed eraan te herinneren dat ook de verkiezingen voor de Tweede Kamer in 1994 een hoge mate van veranderlijkheid (21,5 %) kenden, waarmee deze verkiezingen behoorden tot de zestien verkiezingen met de grootste veranderlijkheid in West-Europa sinds 1900. Want we zouden het bijna vergeten dat de verkiezingen van 1994 eveneens grote verschuivingen teweeg hebben gebracht. Er waren aanzienlijke verliezen voor CDA (twintig zetels) en PvdA (twaalf zetels), winst voor VVD (negen zetels) en D66 (die verdubbelde tot 24 zetels) en er was de opkomst van nieuwe, meer ‘populistische’ partijen, zoals de SP (twee zetels), twee ouderenpartijen (Algemeen Ouderenverbond met zes zetels; Politieke Unie 55+ met één zetel) en ook winst voor de Centrumdemocraten (van één naar drie zetels).

Maar ging het in 1994 om winst van meerdere partijen, bij de verkiezingen van 2002 ging het vooral om de winst van één partij, de Lijst Pim Fortuyn (LPF), en van één – inmiddels overleden – persoon: Pim Fortuyn, die in één klap 26 zetels behaalde. Hoe moeten we deze, niet alleen voor Nederlandse begrippen, maar ook in West-Europees kader gezien, kolossale politieke aardverschuiving verklaren? Opmerkelijk genoeg zijn aan deze ingrijpende politieke veranderingen weliswaar honderden – zo niet duizenden – beschouwingen gewijd, maar het analytisch gehalte van veel van deze beschouwingen is beperkt. De

minder talrijke diepergaande analyses hebben echter vaak betrekking op één of enkele aspecten van het verschijnsel. Speelt daarbij mogelijk een rol dat minder dan een jaar later – in januari 2003 – nieuwe verkiezingen een duidelijk ‘herstel’ te zien gaven van de situatie van vóór 2002?

Hier wil ik trachten de contouren te schetsen van een meer omvattende verklaring van de opkomst en het succes van de beweging rond Fortuyn. Behalve meer descriptieve verhandelingen over het ‘verschijnsel Fortuyn’,³ zijn er nog maar enkele boeken en een beperkt aantal artikelen die hier de ouverture toe vormen.

Het gaat allereerst om twee boeken: *De geest van Pim* van de socioloog D. Pels⁴ en *Opstand der burgers* van de staatsrechtgeleerde S.W. Couwenberg.⁵ Beide zijn met sympathie voor Fortuyn geschreven en hebben op een bepaalde manier ook iets ‘autobiografisch’. Pels omdat hij zich enigszins met Fortuyn vergelijkt: beiden *babyboomers*, even oud (slechts één week leeftijdsverschil), overeenkomsten in achtergrond, oriëntatie en carrière, maar óók omdat hij zijn boek over Fortuyn een ‘denkbiografie’ noemt, die geïnspireerd is op zijn tien jaar eerder verschenen biografie van de politicus J. de Kadt, *Het democratisch verschil*.⁶ Ook Couwenberg vergelijkt zich met Fortuyn (“als partijloze, zo is ook mijn ervaring, ben je in dit land een politieke paria, een non-person”) en zijn boek is vooral een analyse van (en aanklacht tegen) de extreme geslotenheid van de Nederlandse politieke klasse, waar Couwenberg al decennialang tegen opkomt en zich (evenals Fortuyn) kennelijk door buitengesloten voelt. In zijn studie wijst hij er bij herhaling op hoe hij en anderen hier al jarenlang kritiek op hebben geleverd en hoe zijn ideeën vaak convergentie vertonen met die van Fortuyn. Bovendien was Couwenberg – evenals Fortuyn – enige tijd betrokken bij Leefbaar Nederland.

De persoon en zijn ideeën

Het is bijna onvermijdelijk dat ook de meer analytische beschouwingen uitgaan van de persoon van Fortuyn. In talloze artikelen en vooral in het boek van Pels is zijn bohème-achtige levensstijl, zijn gevoel voor theater en zijn optreden als dandy ter sprake gekomen. Ook zijn (bijvoorbeeld door de journaliste E. Etty en de socioloog J.A.A. van Doorn) vergelijkingen getrokken met onder anderen E. Douwes Dekker (Multatuli) en de Duitse socialistenleider F. Lassalle. Verder is gewezen op zijn narcisme en hang naar exhibitionisme, die soms ‘on-Nederlands’ zijn genoemd. Toch was hij zeker niet de eerste Nederlandse politicus die zulke kenmerken vertoonde. Ook bijvoorbeeld A. Kuyper, F. Domela Nieuwenhuis en P.J. Troelstra vertoonden dergelijke trekken, zoals de historicus H. te Velde terecht heeft vastgesteld.⁷

Zo langzamerhand is er ontzettend veel geschreven over de persoon van Fortuyn. Dat wekt de indruk dat ondertussen zo ongeveer ‘alles’ over hem bekend is. Hij zei immers: “Ik zeg wat ik denk en ik doe wat ik zeg”. Men kan zich echter afvragen of Fortuyn altijd heeft gezegd wat hij dacht en of er niet tot nog toe onbekende feiten over hem zullen worden onthuld.

Verder kan men zich afvragen of zijn persoonlijke eigenaardigheden wel de belangrijkste factoren vormen om zijn politieke succes te verklaren. Het gaat natuurlijk ook om zijn maatschappelijke en politieke ideeën, die zoals herhaaldelijk is vastgesteld – het meest uitvoerig door Pels – bepaalde ontwikkelingen hebben doorlopen: van (neo-)marxisme via een neoliberale fase naar een soort ‘volksnationalisme’.

De ‘denkbiografische’ benadering van Pels heeft het gevaar, zoals hij zelf onderkent, “dat ik Fortuyn een grotere intellectuele consistentie toedicht dan op grond van zijn uitslatingen gerechtvaardigd is”.⁸ Aan dat gevaar lijkt hij niet helemaal te zijn ontkomen, zoals verschillende recensenten van het boek vaststellen – één zelfs in de titel van zijn bespreking: ‘Teveel eer voor Fortuyn?’.⁹ Verder kan men zich afvragen of het ‘gedachtegoed van Pim Fortuyn’ al niet voldoende ter sprake is gekomen in het gelijknamige artikel van de politicoloog A.P.M. Lucardie en de historicus G. Voerman.¹⁰

Hierbij wil ik twee kanttekeningen plaatsen. Allereerst was Fortuyn niet een echte ‘geleerde’ en eigenlijk evenmin een politicus in de gebruikelijke zin. Hij was op beide gebieden meer een ‘entrepreneur’, zoals ook Pels en Couwenberg duidelijk maken, die via ‘netwerken’ niet schroomde allerlei ideeën en inzichten van anderen te incorporeren. Hij had een goede neus voor wat belangrijk zou kunnen worden, maar ontleende dat vaak aan anderen. Mensen met wie hij intensief had samengewerkt moesten soms ontdekken dat hij plagiaat pleegde¹¹ en anderen liet werken om vervolgens zelf met de eer te gaan strijken. Dat deed hij ook toen hij zijn vleugels in politiek opzicht uitsloeg. Hij liet zich coachen door anderen, zoals de journalist H.J. Schoo, die naar Fortuyns eigen zeggen zijn columns voor *Elsevier* fatsoeneerde, en iemand als R.J. in ‘t Veld, die hem naar beider zeggen vaak inspireerde. Ook zijn ideeën over bijvoorbeeld immigratie (‘Nederland is vol’) had hij niet zelf bedacht, maar sloten aan bij al (veel) eerder geformuleerde gedachten van onder anderen de politici W. Drees jr., J.G.H. Janmaat en F. Bolkestein, de publicist P. Scheffer en opnieuw Schoo, zoals dat ook het geval was met zijn gedachten over de islam. Wat hij te berde bracht over de incongruenties van de verzorgingsstaat, de WAO, de gezondheidszorg, het onderwijs, de veiligheid, de bureaucratie en de schaalvergroting, was al jarenlang onderwerp van discussie. Zijn verdienste was vooral dat hij al langer circulerende ideeën over deze en andere onderwerpen op heldere wijze, vaak aan de hand van aansprekende voorbeelden, op simpele (te

simpele?) wijze wist te verwoorden. Anders gezegd: Fortuyn was een ‘handige jongen’, met een goede neus voor actuele problemen, maar zijn inzichten wierpen niet een echt nieuw licht op de werkelijkheid anno 2002.

Dat Fortuyns ideeën op den duur toch een zekere consistentie vertoonden – en dat is mijn tweede kanttekening –, is misschien niet in de eerste plaats een verdienste van Fortuyn, maar van het ontbreken van veel consistentie in het ‘gedachtegoed’ van andere partijen. Wanneer men bijvoorbeeld het programma waarmee de PvdA de verkiezingen van 2002 inging (met over inkomensverdeling nietszeggende frasen als “De sterkste schouders moeten de zwaarste lasten dragen”) vergelijkt met de *Puinhoopen van acht jaar Paars*, dan is dit laatste inderdaad een wonder van consistentie.

Hier raken we een sterk punt van het boek van Couwenberg over de ‘Fortuyn-revolte’, zoals hij het consequent het hele boek door blijft noemen. Hij maakt duidelijk dat deze revolte een frontale aanval was op de hele naoorlogse stijl van politiek leiderschap – een leiderschap dat sinds de jaren zestig geen ideologische keuzen meer kon of wilde maken en vluchtte in vage algemeenheden. Couwenberg wijst in dit verband op een mijns inziens veel wezenlijker persoonlijk element – wezenlijker bijvoorbeeld dan zijn dandy-achtige optreden – in Fortuyns stellingname. Hij stelt – evenals trouwens Pels – terecht dat Fortuyn zichzelf vooral zag als een ‘outsider’. Fortuyn was weliswaar een typische representant van de generatie van de babyboomers, maar kwam steeds meer en steeds feller in verzet tegen zijn voormalige linkse generatiegenoten die inmiddels succesvol geïntegreerd waren in het bestel.¹² Een ‘bestel’ en een categorie overigens (‘ons soort mensen’, zoals Fortuyn niet ophield deze te noemen), waartoe hij zelf maar o zo graag had willen behoren.

Charismatisch gezag

In mijn ogen gaat het echter niet alleen om Fortuyn zelf en zijn ‘gedachtegoed’, maar vooral om de vraag hoe hij zó veel aandacht heeft kunnen trekken dat bijna 35% van de Rotterdamse kiezers in maart 2002 op Leefbaar Rotterdam en 17% van de Nederlandse kiezers negen dagen na zijn dood op de LPF stemde. Dit is volgens mij vooral en in de eerste plaats te verklaren door het begrip charismatisch gezag te introduceren.¹³ Ik heb het dan over een ‘sterk’ begrip charisma, zoals de socioloog M. Weber dat heeft bedoeld¹⁴ en niet over ‘populariteit’ of mediageniek optreden, alhoewel dat soms een rol speelt. Het is niet primair een persoonlijk attribuut, maar een kenmerk van de wijze waarop het gezag *door anderen* wordt aanvaard.

Charisma – een begrip dat Weber ontleende aan de godsdienstwetenschap – betekent ‘goddelijke gave’ of ‘genadegave’. Dit is ook de essentie van charismatisch gezag: het geloof in buitengewone gaven van de bekleder ervan. In zekere zin is het niet belangrijk of hij deze gaven ook werkelijk heeft – doorslaggevend is slechts dat mensen dat *geloven*. In de visie van Weber gaat het dan ook om een zeer bijzondere band tussen de leider en zijn volgelingen – een band die veel intenser is dan bij de twee andere vormen van gezag, die Weber onderscheidt. Deze zijn: traditioneel gezag, dat berust op de heiligheid van geldende tradities, en rationeel-legaal gezag, dat berust op geloof in de rechtsorde en daarvan afgeleide vaste regels, zoals bijvoorbeeld in een bureaucratie.

In de visie van Weber is charismatisch gezag een bij uitstek onalledaagse vorm van gezag en zelfs een transformatieve kracht, die vooral ontstaat in situaties van crisis, nood, onzekerheid en overgang – of die tenminste als zodanig worden gepercipieerd. Het is niet toevallig dat eerdere optredens van charismatische leiders in de Nederlandse politiek plaatsvonden in perioden van overgang en verandering. Te Velde heeft eraan herinnerd dat ook politici als Kuyper, Troelstra en Domela Nieuwenhuis typisch charismatische leiders waren, die een belangrijke rol speelden in de emancipatie en democratisering van hun respectievelijke ‘volksdelen’.¹⁵

Ook in andere perioden van overgang en ‘crisis’ is er sprake geweest van enigszins charismatische leiders, zoals bijvoorbeeld de ‘boerenapostel’ en leider van Landbouw en Maatschappij, J. Smid, in het interbellum¹⁶ en rond de jaren zestig in de personen van Boer Koekoek en H. van Mierlo (‘Mr. D66’). Maar niet alleen in de politiek, ook in andere sectoren van de maatschappij treft men soms charismatische vormen van gezag aan. Men kan denken aan *captains of industry*, zoals A. Philips en A. Plesman, die leiding gaven aan snel expanderende bedrijven (Philips en KLM) in een periode van overgang. Echter aan al deze vormen van charismatisch gezag kwam vroeger of later – meestal vroeger – een einde omdat zich nieuwe problemen aandienden. Want, zoals Weber al nadrukkelijk vaststelde, dit gezag is uiterst onstabiel en bestaat in zuivere vorm slechts op het ogenblik dat het ontstaat.

Trouwe medestanders en geldschietters

Wat bij Weber een centrale rol speelt, is dat charismatische leiders niet worden bijgestaan door toevallig aanwezige ambtenaren of functionarissen, maar door toegewijde volgelingen, die onvoorwaardelijk geloven in zijn bijzondere gaven. Dit was bij Fortuyn in hoge mate het geval. Men kan zelfs stellen dat zonder deze medestanders en volgelingen Fortuyn nooit de status zou hebben verworven die hij kort voor zijn dood had bereikt.

Dat waren allereerst mensen die hem pousseerden, zoals de toenmalige hoofdredacteur van *Elsevier*, Schoo, die hem aanmoedigde columns voor dit blad te schrijven, en makelaar H. Mens, die ‘Professor Pim’ niet alleen in zijn televisieprogramma *Business Class* een forum bood, maar – naar Pels bericht – hem al in 1993 trachtte te overreden zich kandidaat te stellen voor de Tweede Kamer.¹⁷ Het was vervolgens Leefbaar Nederland, dat toen men de lokale ‘Leefbare’ partijen probeerde om te smeden tot een landelijke partij, Fortuyn tot lijsttrekker maakte. Nadat het na het geruchtmakende interview in *de Volkskrant* (9 februari 2002) tot een breuk kwam met Leefbaar Nederland, waren het enkele getrouwen zoals de directeur van de Speakers Academy, A.F.Th. de Booij, en P.J.K. Langendam, kapitaalkrachtige zakenlieden zoals opnieuw Mens, J.G.W. Dost (die de LPF in zijn kantoorgebouw De Kubus onderdak verschaftte), E.A.M. Maas, C.R. Eberhard en anderen, die hem krachtig aanspoorden niet op te geven. Zij overreedden hem niet alleen door te gaan met Leefbaar Rotterdam, maar ook om met de LPF alsnog deel te nemen aan de Tweede-Kamerverkiezingen, waar hij zelf bij herhaling ernstige twijfels over heeft geuit. Bovenal verschaften zij hem faciliteiten en financiële middelen om dit ook daadwerkelijk ten uitvoer te brengen. Het lijkt dat zowel de morele als de financiële steun (die vele honderduizenden euro’s moet hebben bedragen¹⁸) van getrouwen, belangrijke factoren zijn geweest bij het succes dat Fortuyn eerst in de Rotterdamse gemeenteraad en vervolgens na zijn dood bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer behaalde.

De rol van de media

In het afficheren en bij het latere succes van Fortuyn hebben de media – aanvankelijk deels nolens volens – een belangrijke rol gespeeld. Men kan zelfs zeggen dat nooit eerder één persoon in een politieke campagne zo veel aandacht heeft gekregen als Fortuyn. Het opvallende is dat een deel van de publicitaire aandacht voor Fortuyn niet alleen partijdig, maar wel degelijk ‘demoniserend’ is geweest. Dit is door journalisten soms fel ontkend, maar naderhand door sommigen toch wel beaamd en in ieder geval door latere analyse bevestigd. Zeker achteraf kan men stellen dat de professionele journalistiek zich aanvankelijk heeft verkeken op de Fortuyn-revolte, zoals Couwenberg opmerkt.¹⁹

Men kan zeggen dat journalisten in de campagne niet onpartijdig zijn geweest. Eerst heeft een deel van hen Fortuyn duidelijk geridiculiseerd, vervolgens hebben veel journalisten hem gelijk gegeven in zijn kritiek op het paarse kabinet – iets dat in het najaar van 2001 nog allerm minst het geval was. “Binnen een paar maanden was in de ogen van de journalistiek het poldermodel als paars exportproduct verworpen tot een rokende

puinhoop. Het is van tweeën een: of de journalisten hebben acht jaar lang zitten te slapen, in slaap gesust door handige paarse politici, of ze hebben zich laten meeslepen door een handige nieuwe politicus”, zo merkt een groep onderzoekers communicatiewetenschap van de Vrije Universiteit op, die de rol van de media bij de verkiezingen van 2002 onderzocht.²⁰

Was de aandacht voor Fortuyn echter meer dan een media-hype, zoals Couwenberg stelt?²¹ Heeft het aanvankelijk ridiculiseren en ‘demoniseren’ van Fortuyn bijgedragen tot zijn populariteit bij velen? Of heeft de later door de media overgenomen kritiek van Fortuyn op ‘Paars’ vooral de doorslag gegeven bij veel kiezers om niet op een van de paarse partijen te stemmen? Het zijn vragen over oorzaak en gevolg waar niet een-twee-drie een antwoord op valt te geven.

Breed ongenoegen en populisme

‘Nederland is vol’, de islam als ‘achterlijk fenomeen’, de wachtlijsten, veiligheid op straat, de WAO, treinen die niet op tijd rijden, schaalvergroting in het onderwijs, de bureaucratie – het zijn issues die een rol speelden in de verkiezingen van 2002. Er was plotseling een breed gevoeld ongenoegen, dat – zoals we zojuist vaststelden – mede gevoeld werd door (een deel van) de media.

Het lijkt dat Couwenberg gelijk heeft dat een anti-establishment sentiment een rol heeft gespeeld. Er was in de periode voor de verkiezingen ook sprake van allerlei misstanden, fraudeschandalen, ‘zelfverrijking’ in de toppen van ondernemingen maar ook in de recent geprivatiseerde (semi-)publieke sector, en ander bederf. Het lijkt ook dat het anti-establishment sentiment een nagalm is van de jaren zestig. De nieuwe machthebbers – afkomstig uit de jaren zestig – zijn nog meer dan hun voorgangers exponenten van een oligarchische regentenklasse. Niet alleen bij Fortuyn zelf, maar ook bij veel kiezers zou er volgens Couwenberg sprake zijn van een afkeer van het heersende bestel.²²

Aan de andere kant kan men zich afvragen of ‘ongenoegen’ in zekere zin niet van alle tijden is en deels inherent is aan complexe, moderne maatschappijen. Het is echter wel duidelijk dat dit begin 2002 tamelijk groot was en Fortuyn hier sterk op heeft ingespeeld. Geholpen door een groep van getrouwe volgelingen en mogelijk gemaakt door financiële bronnen van andere sympathisanten en later gesteund door een deel van de media, heeft hij het ongenoegen – mede door het te versimpelen – weten te mobiliseren. Daarnaast heeft hij natuurlijk ook een duidelijke ‘boodschap’ uitgedragen, mensen weten te enthousiasmeren en tot een geloof weten te brengen dat alles anders en beter zou worden wanneer ze op hem zouden stemmen.

We zouden het haast vergeten, maar in de maanden en weken voor de verkiezingen van mei 2002 lag zijn naam op ieders lip en werd overal over Fortuyn (vóór of tégen) gesproken, zoals er zelden over een politicus is gesproken. Ik herinner me hoe een driejarig jongentje een naam wilde voor zijn nieuwe beertje. Er werden allerlei namen genoemd, waaronder Pim. ‘Nee’, zei het jongetje, ‘niet Pim Fortuyn’. Volgens mij zijn dit allemaal typische kenmerken van charismatisch gezag: een gevoel van crisis uitbuiten, de indruk wekken dat de charismatische leider met zijn bijzondere gaven daar een einde aan kan maken, een nieuwe heilsverwachting verkondigen en met behulp van trouwe medestanders zo een grote aandacht en aanhang verwerven.

Er is op gewezen (bijvoorbeeld door Couwenberg²³) dat de Fortuyn-revolte ook in sterke mate gekenmerkt wordt door populisme. Dat is waar. Bij populisme is sprake van een verzet van ‘gewone burgers’ tegen de heersende politieke elite, met name de gevestigde partijen. Er wordt daarbij een beroep gedaan op het ‘gezond verstand’ van de burgers, waarbij de volkswil uitgangspunt van de politiek is.

Er zijn verschillende vormen van populisme. Zo onderscheidt de socioloog J. Berting protestpopulisme, dat vaak verbonden is met charismatisch leiderschap, en identiteitspopulisme, dat meer te maken heeft met fundamentalistisch leiderschap.²⁴ In beide gevallen is er verzet tegen inmiddels gangbare vormen van politieke representatie, met een vergaande mate van functionele specialisatie.²⁵ Belangrijk is echter dat zowel populisme als charismatisch gezag – dat als een variant van populisme kan worden beschouwd –, beide tamelijk weinig geïnstitutionaliseerde vormen van politiek handelen vertegenwoordigen.

Sommige commentatoren doen het enigszins voorkomen alsof het populisme met Fortuyn voor het eerst zijn intrede deed in de Nederlandse politiek. Men vergeet dan gemakshalve dat ook het leiderschap van Kuiper, Troelstra en Domela Nieuwenhuis populistische trekken had. De periode tussen de beide wereldoorlogen kende verschillende populistische bewegingen, zoals het al genoemde Landbouw en Maatschappij, de beweging van Boer Braat en de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB).²⁶ Na de Tweede Wereldoorlog werden de Boerenpartij, het optreden van H. Wiegel als leider van de VVD, de Centrumdemocraten en de ouderenpartijen die aan de verkiezingen van 1994 deelnamen, ook gekenmerkt door populistische trekken – om slechts enkele voorbeelden te noemen.²⁷ Ik kom er dadelijk nog op terug.

De kiezers

Alhoewel Leefbaar Rotterdam bij de gemeenteraadsverkiezingen bijna 35% en de LPF bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer 17% van de stemmen behaalde, weten we niet heel duidelijk *wie* precies op Fortuyn hebben gestemd en wat hun motieven daarvoor waren. Wat we slechts met zekerheid weten, is dat in 2002 de opkomst bij de gemeenteraadsverkiezingen in Rotterdam (54,7% van de stemgerechtigden) en bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer (78,8%) hoger was dan bij de voorgaande verkiezingen in 1998 (Rotterdam, 48,6%; Tweede Kamer 73,2%). Echter bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer in 2003 was de opkomst (79,9%) nog iets hoger dan in 2002.

Onderzoek naar de verkiezingen van 2002 (en 2003)²⁸ heeft echter tot nog toe weinig duidelijke inzichten opgeleverd over de achtergronden van de grote mate van veranderlijkheid (30,7%) bij de verkiezingen in 2002, die – zoals eerder vermeld – tot de hoogste behoort in heel West-Europa sinds 1900. Dat we hier zo weinig inzicht in hebben, heeft mogelijk te maken met tekortkomingen in de vraagstelling van veel verkiezingsonderzoek.²⁹ Het kan voorts het gevolg zijn van de zeer hoge (selectieve) non-response bij veel opinie- en verkiezingsonderzoeken en in het geval van telefonische enquêtes (waar steeds meer van dit onderzoek op is gebaseerd) vooral met een zeer hoge mate van ‘onderdekking’. Dit laatste wil zeggen dat (zeer) veel beoogde respondenten niet (kunnen) worden bereikt. Dit betekent dat de geldigheid (validiteit) en betrouwbaarheid van zulk soort onderzoek steeds meer ter discussie komt.³⁰

Anders gezegd: het is niet helemaal duidelijk of het geringe inzicht in het hoe en waarom van de opmerkelijke veranderingen in kiezersgedrag in 2002 toe te schrijven is aan een onjuiste vraagstelling of aan gebrekkige methodologie. Of is er inderdaad sprake geweest van een zeer *algemeen* ongenoegen onder zó veel verschillende categorieën van kiezers, dat het nauwelijks valt te lokaliseren?

Er zijn enige aanwijzingen dat de LPF-kiezers mogelijk iets oververtegenwoordigd zijn onder mannen, jongeren en ouderen (tussen 55 en 65) en onder lager opgeleiden en lagere inkomenscategorieën. Ook zouden de LPF-kiezers iets ‘rechtser’ zijn. Maar er wordt toch vooral de indruk gewekt dat de LPF-kiezers in 2002 nauwelijks zouden afwijken van het gehele Nederlandse electoraat. Verder zouden LPF-kiezers relatief iets ‘cynischer’ zijn dan andere kiezers, maar het is niet duidelijk wat hiervan precies de oorzaak is. Wären de LPF-kiezers al cynischer, of hebben juist degenen die door de campagne cynischer zijn geworden meer op de LPF gestemd?³¹

Interessante hypothesen dat juist relatief kanslozen in de meritocratische *rat race* en personen met een relatief grote statusincongruentie die zich

buitengesloten voelen – waaronder snelle sociale stijgers – een grotere af-finiteit hadden met de LPF,³² lijken niet te worden bevestigd. Dat dit niet wordt bevestigd, kan echter ook – zoals gezegd – een gevolg zijn van on-juiste vraagstellingen en gebrekkige methodologie van veel verkie-zingsonderzoek.

Proces van toegevoegde waarde

Allerlei factoren die de Fortuyn-revolte kunnen verklaren zijn in het voorgaande de revue gepasseerd: de persoon Fortuyn, zijn ‘gedachte-goed’, de directe en getrouwe volgelingen en de middelen die zij For-tuyn verschaften, het ongenoegen, de media, de populistische wending en de kiezers. Hoe moeten we deze factoren in onderling verband zien?

De Amerikaanse socioloog N.J. Smelser heeft erop gewezen dat collectief gedrag – dit wil zeggen niet-geïstitutionaliseerd gedrag – niet bepaald wordt door één omstandigheid, maar door een reeks van determinanten. Deze determinanten bepalen tezamen in een bepaalde volgorde van stadia van toegevoegde waarde het verloop van een proces van collectief gedrag. Iedere determinant is daarbij wel een noodzakelijke, maar niet een voldoende voorwaarde voor de volledige ontwikkeling van het col-lectief gedrag. Deze determinanten zijn: (1) onderliggende structurele omstandigheden; (2) structurele spanningen; (3) de groei en verspreiding van een ‘algemeen geloof’ (geloof in de zaak); (4) versnellende factoren; (5) mobilisering van de deelnemers tot handelen; (6) sociale controle, die zowel de werking van onderliggende omstandigheden kan reduceren, als het collectieve proces kan beïnvloeden nadat het eenmaal in gang is gezet. Pas wanneer al deze determinanten hun werking hebben doen gelden, is er sprake van (volledig) collectief gedrag. Smelser onderscheidt verder vier vormen van collectief gedrag, waaronder waardegeoriënteerde bewe-gingen die een vrij fundamentele reconstructie van de samenleving beogen, waar we het hier over hebben.³³

Wanneer we deze determinanten in relatie tot de Fortuyn-revolte nalopen, dan zien we – enigszins in telegramstijl geformuleerd – het volgende:

- (1) er was onmiskenbaar sprake van onderliggende structurele factoren: de oligarchische politieke structuur en de regentencultuur;
- (2) structurele spanningen: er was ongenoegen, ook op concrete punten, zoals immigratie, de islam, wachtlijsten in de gezondheidszorg, veiligheid op straat, schaalvergroting, bureaucratie, enzovoort;
- (3) groei en verbreiding van een ‘geloof in de zaak’: het ‘gedachtegoed van Fortuyn’, dat niet alleen inhaakte op concrete gevoelens van onvrede, maar ook een soort ‘ideologie’ vormde die voor sommigen een belofte inhield dat het anders en beter zou kunnen;
- (4) versnellende factoren: die waren er vele, zoals de kandidatuur van

Fortuyn als lijsttrekker van Leefbaar Nederland, vervolgens de breuk met deze partij, de aandrang van medestanders om de LPF te beginnen, de korte tijd om dit nog vóór de verkiezingen te realiseren; het succes van de raadsverkiezingen in Rotterdam en mogelijk ook Fortuyns dood vlak voor de Tweede-Kamerverkiezingen;

(5) mobiliseren van de deelnemers tot handelen: er was een (charismatische) leider, er was een kleine groep van toegewijde medestanders, die een (rudimentaire) organisatie opzetten en bovendien over faciliteiten en (voldoende) financiële middelen beschikten om de mobilisatie te realiseren die tot grote media-aandacht leidde en de Rotterdamse verkiezingen en vervolgens de nationale verkiezingen tot een succes voor Fortuyn maakten;

(6) sociale controle, die aanvankelijk negatief werkte: vijandigheid en verzet van de bestaande politieke partijen en ridiculisering in de media; die echter later omsloeg: kritiek van (een deel van) de media op 'Paars' en ook een zekere welwillendheid ten opzichte van de persoon Fortuyn en zijn ideeën.

Waar het mij hier vooral om gaat, is duidelijk te maken dat niet één factor, of determinant, het succes van de Fortuyn-revolte kan verklaren, zoals sommigen menen. Om dit te verklaren is er vaak eenzijdige aandacht voor één factor geweest: de persoon Fortuyn, zijn 'gedachtegoed', het ongenoegen, concrete punten van falen in het beleid van 'Paars', de rol van de media, de mobilisatie van bronnen door de aanhangers van Fortuyn. Het lijkt mij dat er geen sprake is geweest van één of enkele factoren, maar van een tamelijke unieke opeenstapeling van factoren die *alle* een rol hebben gespeeld bij het succes van de Fortuyn-revolte. Wanneer slechts één factor in deze configuratie had ontbroken of anders had gewerkt (bijvoorbeeld het ongenoegen, het 'gedachtegoed', de mobilisering tot een campagne, de rol van de media, de sociale controle) dan was Fortuyn vermoedelijk gebleven wie hij was in de zomer van 2001: een opvallende persoon die misschien wel interessante ideeën had, waarvoor hij naarstig aandacht zocht en trok, maar ook iemand die toch niet helemaal serieus werd genomen.

Hoe verder: is er een toekomst voor populisme?

Er wordt geroepen dat er een 'nieuwe Fortuyn' zal of moet komen of dat iemand 'het gat van Fortuyn' zal vullen. Dat zal, zoals we juist zagen, afhangen van een reeks van factoren. Niet alleen van een nieuwe charismatische leider in spe, die een heilsboodschap kan formuleren, maar ook één die steun weet te mobiliseren en tegenkrachten kan overwinnen. In dit licht bezien is het haast een wonder dat na de deconfiture van de LPF als coalitiepartner in het eerste kabinet-Balkenende, deze partij bij de verkie-

zingen in januari 2003 nog acht zetels wist te behalen. Couwenberg ziet het als een ‘grandioze politieke blunder’ dat de LPF zich in het oude bestel heeft laten inkapselen.

Maar dit is juist het punt. De LPF was een nauwelijks geïnstitutionaliseerde beweging. Ook wanneer Fortuyn was blijven leven dan was ‘routinisering’ van zijn charisma – dit wil zeggen institutionalisering – een kolossaal probleem geworden en waren interne spanningen mogelijk nóg groter geweest. Zowel Pels als Couwenberg stellen dat slechts een nieuwe populistische beweging een oplossing kan bieden om het oligarchische bestel te doorbreken. Daarover valt heel veel te zeggen. Hier wil ik volstaan met enkele zeer korte kanttekeningen.

Wanneer we de ontwikkelingen bezien van eerdere (enigszins) populistische bewegingen in het recente(re) verleden, dan blijkt het volgende. Sommige bewegingen, zoals Nieuw Links en D66, zijn geheel ingekapseld in het establishment – Nieuw Links is zelfs het establishment bij uitstek geworden. Andere min of meer populistische bewegingen, zoals de Boerenpartij, DS’70, de Centrumdemocraten, de ouderenpartijen uit de jaren negentig en Leefbaar Nederland, zijn (mede door interne spanningen) in het niets verdwenen. Goed beschouwd is de SP de enige populistische beweging die uitgroeide tot een gedisciplineerde oppositiepartij. Anders gezegd: wil een nieuwe populistische beweging zich handhaven, dan zal deze onvermijdelijk onderworpen zijn aan de eisen van (enige) institutionalisering. Dit wil zeggen dat er dingen geregeld moeten worden, een ‘grootste gemene deler’ moet worden gevonden en oligarchisering plaatsvindt. In Nederland betekende dit tot nog toe dat nieuwe populistische bewegingen wanneer zij succesvol waren, spoedig onderdeel gingen uitmaken van de bestaande politieke cultuur van ‘*consociational democracy*’. Deze cultuur heeft het trouwens mogelijk gemaakt dat de ‘sociale vrede’ in Nederland lang kon worden gehandhaafd.

Het zou dus moeten gaan om een populistische beweging die voldoende geïnstitutionaliseerd is om te overleven en tegelijkertijd in staat is een bijdrage te leveren aan het doorbreken van de oligarchische structuur in Nederland. Dat lijkt geen geringe opgave. Voorlopig is het meest waarschijnlijk dat bij tijd en wijle nieuwe – al of niet door een charismatische leider geïnspireerde – populistische bewegingen ontstaan die een zeker schokeffect teweeg brengen, waarvan echter moet worden afgewacht of zij in staat zijn de bestaande politieke cultuur ingrijpend te veranderen.

noten

---

¹ Gaarne dank ik de heren G.P.A. Braam, H. van Goor en G. Voerman voor hun commentaar op een eerdere versie.

² De gegevens in deze en de volgende alinea ontleen ik aan P. Mair, ‘De

---

eigenaardigheden van de Nederlanders. De verkiezingen van 2002 in een vergelijkend perspectief', in: *Beleid en Maatschappij*, 29 (2002), no. 3, 160-163.

³ Zie bijvoorbeeld J. Chorus en M. de Galan, *In de ban van Fortuyn. Reconstructie van een politieke aardschok*, Amsterdam, 2002; en J. Brants, *Onafhankelijk, ongrijpbaar, alleen. Gesprekken met Pim Fortuyn*, Amsterdam, 2002. Ook hebben verschillende Nederlandse kranten bundels gepubliceerd van eerder verschenen artikelen over Fortuyn.

⁴ D. Pels, *De geest van Pim. Het gedachtegoed van een politieke dandy*, Amsterdam, 2003.

⁵ S.W. Couwenberg, *Opstand der burgers. De Fortuyn-revolte en het demasqué van de oude politiek*. Civis Mundi jaarboek 2004, Budel, 2004.

⁶ D. Pels, *Het democratisch verschil. Jacques de Kadt en de nieuwe elite*, Amsterdam, 1993.

⁷ H. te Velde, 'Passie, theater en narcisme', in: *Pluche*, 1 (2003), winter, 63-69.

⁸ Pels, *De geest van Pim*, 10.

⁹ R. Hartmans, 'Teveel eer voor Fortuyn?', in: *Socialisme en democratie*, 60 (2003), no. 12, 90-92.

¹⁰ P. Lucardie en G. Voerman, 'Liberaal patriot of nationaal populist? Het gedachtegoed van Pim Fortuyn', in: *Socialisme en democratie*, 59 (2002), no. 4, 32-42.

¹¹ Pels, *op.cit.*, 58-59.

¹² Couwenberg, *op.cit.*, 39.

¹³ J.E. Ellemers, 'Pim Fortuyn. Een zuiver geval van charismatisch gezag', in: *Facta. Sociaal-Wetenschappelijk Magazine*, 10 (2002), 7 (nov.), 2-5.

¹⁴ Zie M. Weber, 'Die Typen der Herrschaft' en 'Typen der Herrschaft', in: *Wirtschaft und Gesellschaft*, Tübingen, 1947 (dritte Auflage), 122-176 en 601-817; M. Weber, 'Die drei reinen Typen der legitimen Herrschaft', in: *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*, Tübingen, 1968 (dritte Auflage), 475-488. Zie ook J.E. Ellemers, 'Max Weber en de hedendaagse sociologie', in: H.P.M. Goddijn, red., *Max Weber. Zijn leven, werk en betekenis*, Baarn, 1980, in het bijzonder 288-296, en de daar geciteerde literatuur.

¹⁵ Zie Te Velde, *op.cit.*.

¹⁶ Zie bijvoorbeeld J.H. de Ru, *Landbouw en Maatschappij. Een analyse van een boerenbeweging in de crisisjaren*, Wageningen, 1980.

¹⁷ Pels, *op.cit.*, 177.

¹⁸ Zie voor schattingen bijvoorbeeld Chorus en De Galan, *op.cit.*, hoofdstuk 8.

¹⁹ Couwenberg, *op.cit.*, 71.

²⁰ J. Kleinnijenhuis e.a., *De puinhopen in het nieuws. De rol van de media*

---

bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 2002, Alphen a/d Rijn /Mechelen, 2003, 136.

²¹ Couwenberg, *op.cit.*, 89.

²² Zie ook bijvoorbeeld G. van Westerloo, *Niet spreken met de bestuurder*, Amsterdam, 2003; M.A. Thung, 'Het grote ontkennen van het publieke onbehagen', in: *Socialisme en democratie*, 59 (2002), no. 10-11, 30-34; J.E. Ellemers, 'Decadentie en/of stagnerende politieke cultuur in een snel veranderende maatschappij', in: S.W. Couwenberg, red., *Moderniteit en vitaliteit*. Civis Mundi jaarboek 2003, Budel, 2003, 123-136.

²³ Couwenberg, *op.cit.*, 54-55.

²⁴ J. Berting, 'Vormen van leiderschap in populistische en fundamentalistische bewegingen', in: D. Houtman e.a., red., *Cultuur telt. Sociologische opstellen voor Leo d'Anjou*, Maastricht, 2003, 19-34.

²⁵ Zie uitvoeriger het themanummer 'Populisme: een luis in de pels van de democratie?', *Nieuwste Tijd*, 2 (2003), 4 (aug.).

²⁶ Zie bijvoorbeeld K. Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark. Kleine politieke partijen in Nederland 1918-1940*, Amsterdam, 2003.

²⁷ Zie ook P. Lucardie, 'Populismus im Polder. Von der Bauernpartei bis zur Liste Pim Fortuyn', in: N. Werz, red., *Populismus. Populisten in Uebersee und Europa*, Opladen, 2003, 177-194.

²⁸ Zie bijvoorbeeld de speciale aflevering over deze verkiezingen van *Acta Politica*, 38 (2003), 1 (Spring); en Ph. van Praag, 'De LPF-kiezer. Rechts, cynisch of modaal?', in: *Jaarboek 2001 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 2003, 96-116.

²⁹ Zie bijvoorbeeld K. Kersbergen, 'Loopt de keizerin zonder kleren? Over het kiezersonderzoek in de politieke wetenschap', in: *Beleid en maatschappij*, 23 (1996), 5 (sep./okt.), 254-263, die opmerkt: "Opvallend is dat kiezersonderzoekers niet meer toekomen aan het beantwoorden van de vraag 'waarom stemt een kiezer op een bepaalde partij en niet op een andere'" (p. 254).

³⁰ Zie over deze kwesties bijvoorbeeld G. Visscher, *Kiezersonderzoek op een dwaalspoor*, Den Haag, 1995 en de daarop gevolgde discussie; en ook S. Rispens en H. van Goor, 'Een vertekend beeld van de maatschappij? Een onderzoek naar selectieve uitval in een telefonische enquête ten gevolge van onderdekking en non-response', in: *Sociologische Gids*, 47 (2000), 6 (nov./dec.), 448-474.

³¹ Zie voor het voorgaande Van Praag, *op.cit.*; en de genoemde aflevering van *Acta Politica*. Zie voorts R. Coops e.a., red., *Een politieke aardverschuiving*, Alphen a/d Rijn, 2003; V. Mamadouh en H. van der Wusten, 'Eindstand van een diffusieproces. Het geografisch patroon van de steun voor de LPF', in dit *Jaarboek*.

³² Zie bijvoorbeeld W. Oosterbaan, 'Het onbehagen kan weer ondergronds

---

worden', in: *NRC Handelsblad Magazine*, november 2002, 28 vv.; C. van Dummelen en H. Gossink, 'De aardverschuiving. Verkiezingen op de schaal van Richter', in: *De Gids*, 166 (2003), 1 (jan.), 48-74.

³³ Zie veel uitvoeriger N.J. Smelser, *Theory of Collective Behavior*, London, 1962. Voor 'toepassingen' zie bijvoorbeeld J.E. Ellemers, 'The Revolt of the Netherlands. The Part Played by Religion', in: *Social Compass*, 14 (1967), no. 2, 93-103; en De Ru, *op.cit.* Zie voor een vergelijkbaar analytisch schema bijvoorbeeld G.P.A. Braam e.a., *Collectieve acties*, Amsterdam/Meppel, 1976.

DE BETEKENIS VAN PARTIJSITES TIJDENS DE CAMPAGNE VOOR DE TWEDE-KAMERVERKIEZINGEN VAN 2002

Een onderzoeksverslag

M. Boogers en G. Voerman

1. Inleiding

De campagne voor de Tweede-Kamerverkiezingen van mei 2002 werd niet alleen in de traditionele media (kranten, radio en televisie) gevoerd, maar ook op internet. Om informatie te krijgen over politieke partijen, verkiezingsprogramma's en lijsttrekkers konden kiezers terecht bij een groot aantal verschillende websites. Alle partijen die aan de kamerverkiezingen deelnamen hadden een site en daarnaast ook nog vaak een speciale lijsttrekkerssite. Verder waren er een aantal niet-partijgebonden politieke websites (zoals de Stemwijzer), met informatie en discussies over de verkiezingen.

Met het toegenomen gebruik van internet¹ wordt de betekenis van deze partijsites een belangrijk thema. In het wetenschappelijke debat over de rol van partijsites in verkiezingscampagnes ligt de nadruk meestal sterk op de inhoud en het ontwerp van websites. Omdat gegevens over het bezoek en het 'gebruik' van deze sites vaak ontbreken,² blijft het meeste onderzoek naar de politieke functie van internet beperkt tot de aanbodzijde.³ In deze bijdrage zal echter de betekenis van partijsites vanuit de vraagzijde worden benaderd. Om erachter te komen welke rol internet ten tijde van de verkiezingscampagne heeft gespeeld, hebben de Universiteit van Tilburg en het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen in het voorjaar van 2002 een on line-enquête uitgevoerd onder bezoekers van partijsites.⁴ Wie zijn zij en wat zoeken ze op de site? Gebruiken ze internet vaker voor het verkrijgen van informatie en het deelnemen aan discussies over politiek?

Na een korte terugblik op de verkiezingscampagne van 2002 worden enkele uitkomsten van de enquête gepresenteerd. Daarbij zal achtereenvolgens worden ingegaan op enkele algemene kenmerken van de bezoekers van de partijsites en hun redenen om een dergelijke site te bezoeken.

2. Onderzoeksmethode

Om de bezoekers van partijsites te kunnen enquêteren, is aan de webmasters van de betreffende partijen gevraagd om in de weken voorafgaand aan de verkiezingen een *button* op de *homepage* van de site te plaatsen. Door deze button aan te klikken, konden bezoekers van de site een online-enquêteformulier bereiken. Behalve GroenLinks verleenden alle in de Tweede-Kamer zitting hebbende partijen alsmede de LPF en Leefbaar Nederland hun medewerking (zie tabel 1).⁵ De enquête ‘politiek en internet’ is gestart op 25 april 2002 en op 29 mei 2002 geëindigd. Omdat in deze bijdrage de rol van partijsites tijdens de verkiezingscampagne centraal staat, beperken we ons tot de bezoekers van deze sites in de periode tot aan de verkiezingsdag van 15 mei. In deze drie weken hebben in totaal 7.147 bezoekers van partij- en lijsttrekkerssites de vragenlijst ingevuld.

Tabel 1. Partijsites die deelnamen aan de enquête ‘politiek en internet’; aantal ingevulde enquêtes 25 april – 15 mei 2002

partij	website	aantal ingevulde enquêtes
CDA	<i>cda.nl</i>	425
	<i>j.p.balkenende.nl</i>	20
LPF	<i>lijst-pimfortuyn.nl</i>	2.468
VVD	<i>vvd.nl</i>	80
PvdA	<i>pvda.nl</i>	1.133
	<i>admelkert.nl</i>	502
D66	<i>d66.nl</i>	220
	<i>thomdegraaf.nl</i>	60
SP	<i>sp.nl</i>	1.264
	<i>janmarijnissen.nl</i>	181
Christenunie	<i>christenunie.nl</i>	325
SGP	<i>sgp.nl</i>	12
Leefbaar Nederland	<i>ln.nl</i>	457
totaal		7.147

Bij enquêtes speelt de vraag naar de representativiteit van de onderzoeksresultaten. Hoe kan er een getrouw beeld worden gegeven van een onderzoekspopulatie als het ondoenlijk is iedereen te ondervragen? Een

veelgebruikte oplossing voor dit probleem is het trekken van een aselecte steekproef. Hierbij wordt ervan uitgegaan dat een toevals-selectie zal leiden tot een representatieve steekproef. Een andere veronderstelling is dat de gehele steekproef uiteindelijk ook zal deelnemen aan de enquête, of dat de non-respons gelijk is verdeeld over verschillende groepen uit de populatie. Zoals veel enquête-onderzoeken laten zien, zijn deze aannames niet realistisch. Vooral mensen die belangstelling hebben voor het onderwerp van de enquête nemen hieraan deel, terwijl niet-geïnteresseerden het in groten getale laten afweten. De toevals-selectie op basis waarvan een representatieve steekproef wordt samengesteld, wordt dus ondermijnd door de zelfselectie van respondenten.⁶

Tabel 2. Vergelijking achtergrondvariabelen respondenten on line-enquête met NKO-respondenten die tijdens de verkiezingscampagne van 2002 een partijsite hebben bezocht (in %)

	enquête politiek en internet 2002	heeft tijdens verkiezingscampagne partijsite bezocht, NKO 2002	alle respondenten, NKO 2002
vrouw	41,6	44,0	49,5
jonger (18-24)	20,3	14,7	6,2
lager opgeleid (ten minste MBO)	11,5	9,1	18,1
niet politiek geïnteresseerd	2,9	6,3	9,2
stemintentie LPF	31,3	12,5	10,2
stemintentie SP	16,6	5,2	6,6
N	7.147	252	1.574

Deze praktijk van zelfselectie is bij het onderhavige onderzoek juist als uitgangspunt genomen: iedere bezoeker van een partijsite kon aan de enquête deelnemen. De veronderstelling is hier dat de geënquêteerde personen zich niet onderscheiden van andere bezoekers van politieke sites – behalve wat betreft hun bereidheid deel te nemen aan deze enquête natuurlijk. Een vergelijking met de respondenten van het Nationaal Kiezersonderzoek (NKO) van 2002 die hebben aangegeven dat zij tijdens de campagne een website van een politieke partij hebben bezocht, kan meer licht werpen op de juistheid van die aanname. Beide min of meer vergelijkbare groepen blijken op een groot aantal punten met elkaar overeen te stemmen – enkele verschillen daargelaten. In vergelijking met de NKO-respondenten die tijdens de verkiezingscampagne een partijsite hebben bezocht, zijn de respondenten van de hier gepresenteerde on line-enquête jonger, minder politiek geïnteresseerd en

vaker van plan om op de SP of de LPF te stemmen. Alhoewel de representativiteit van het NKO niet geheel onomstreden is,⁷ lijkt deze vergelijking erop te wijzen dat de deelnemers aan de on line-enquête zich met name op het gebied van leeftijd, politieke interesse en politieke voorkeur onderscheiden van de gemiddelde bezoeker van partijsites (zie tabel 2).

3. De verkiezingscampagne

De campagne voor de Tweede-Kamerverkiezingen van mei 2002 werd sterk gedomineerd door de verkiezingsdeelname van W.S.P. (Pim) Fortuyn. Als lijsttrekker van de nieuwe partij Leefbaar Nederland en later als naamgever van zijn eigen partij Lijst Pim Fortuyn (LPF) wist hij in korte tijd veel ontevreden kiezers aan zich te binden. Door de manier waarop hij de maatschappelijke onvrede over het regeringsbeleid mobiliseerde en de reacties die dit opriep bij andere politieke partijen, kreeg de campagne een felheid en directheid die voor Nederland zeer ongewoon was. Ook op internet bleek dit: naast de officiële site van de LPF ontstonden er pro- en anti-Fortuyn-sites.⁸

De verkiezingscampagne eindigde abrupt met de moord op Fortuyn op 6 mei. Alle partijen staakten hun campagne-activiteiten (zie ook de Kroniek van dit Jaarboek), de meeste ook op internet. Bijna alle politieke partijen 'sloten' hun campagnesites en beperkten zich tot het geven van algemene informatie over de partij en het verkiezingsprogramma. Bij een aantal partijen (LPF, VVD, CDA, Leefbaar Nederland, Christenunie en SGP) leidde dit ertoe dat de enquêtebutton ten behoeve van dit onderzoek tot aan de verkiezingsdag van de website verdween.

De verkiezingscampagne was veel meer dan in 1998 verbonden met allerlei politieke activiteiten op internet, zoals het bezoek van partijsites.⁹ Omdat de nieuwe partijen Leefbaar Nederland en LPF geen uitgebreide partij- en campagneorganisatie hadden, liep het contact tussen deze partijen en hun sympathisanten voor een deel via hun sites. Afgaande op het relatief grote aantal respondenten dat via de LPF-site de on line-enquête heeft ingevuld, was het bezoekerstal van deze site betrekkelijk hoog. Verder zal de felheid van de verkiezingscampagne en het stopzetten van de campagne-activiteiten na de moord op Fortuyn de behoefte aan politieke informatie en discussie sterk hebben gestimuleerd en daarmee ook het bezoek aan de partijsites. Alle sites waarvan de bezoekersgegevens bekend zijn, vertoonden op 7 mei – de dag na de moord op Fortuyn – een piek (overigens ook op 15 mei, de dag van de verkiezingen).

Het internet was een van de plaatsen waar kiezers hun hart konden luchten over het regeringsbeleid, het politieke klimaat en de moord op

Fortuyn. Niet alleen in nieuwsgroepen en op allerlei discussieplatforms, maar ook bij het invullen van de enquête uitte men soms woede, onvrede en bezorgdheid over de Nederlandse politiek. Enkele antwoorden van respondenten op de open vraag in de enquête waarom zij de partijsite bezochten:

- “...Om deze partij te laten weten dat ik al een hele tijd Paars zat ben. In Den Haag weten ze allang niet meer wat er onder de mensen en op straat leeft.”
- “...Ik wilde even mijn mening kwijt dat we dankzij die verdomde NEP-politiek we nu eindelijk een goed persoon in de politiek kwijt zijn!!!! En zijn naam is PIM FORTUYN!!!! die durfde tenminste wat te zeggen.”
- “...Ik lees alle websites. Zeker na de moord op Pim Fortuyn. Ik heb grote onvrede met het politieke klimaat in Nederland.”
- “...Ik wilde een telefoonnummer van de PvdA in Den Haag opzoeken, om te bellen om te zeggen dat ik en mijn man Ad Melkert steunen en dat we het belachelijk vinden zoals Ad in een kwaad daglicht wordt gezet, zowel door de media als door mensen van de lijst Pim Fortuyn en LN.”

4. Wie bezoeken partijsites?

Partijen verwachten veel heil van internet, juist in een tijd dat zij met teruglopende ledentallen te maken hebben en met dalende opkomsten bij verkiezingen.¹⁰ Zij zien internet als een belangrijk instrument om nieuwe relaties te leggen met de achterban om zo hun positie te versterken. Mede om de partijen meer te kunnen laten investeren in de ontwikkeling en het onderhoud van hun sites, heeft de overheid de subsidies aan de politieke partijen in 2001 fors verhoogd. De gedachte hierachter was dat digitale communicatie kan bijdragen tot een verdieping en verbreding van politieke betrokkenheid: in deze redenering zal internet nieuwe mogelijkheden bieden tot politieke participatie en zodoende groepen kunnen activeren die zich nu vaak afzijdig houden van de politiek – zoals jongeren of lager opgeleiden.¹¹

De vraag is nu of die verwachting gerechtvaardigd is. Weten partijsites een nieuw publiek te bereiken dat zich normaal van de politiek afzijdig houdt? Om deze vragen te kunnen beantwoorden, is de bezoekers van partijsites gevraagd in welke mate zij geïnteresseerd zijn in politieke onderwerpen. Verder is gevraagd of zij ooit mee hebben gedaan aan een handtekeningactie, contact hebben opgenomen met een politicus of op een andere manier politiek actief zijn geweest. Op basis hiervan zijn indexen voor politieke interesse en politieke participatie berekend.

Tabel 3. Politieke interesse en participatie naar enkele achtergrondkenmerken; on line-enquête en NKO 2002

	18-24 jaar	lager opgeleiden	vrouwen	totaal enquête	totaal NKO
politieke interesse- score (min. 0, max. 10)	4.73	4.30	4.37	4.80	4.76
politieke participatie- score (min. 0, max. 10)	1.01	1.01	1.15	1.31	1.15

Bezoekers van partijsites blijken vergeleken met de gemiddelde Nederlandse kiezer (NKO 2002) ongeveer even sterk politiek geïnteresseerd te zijn. Wel zijn zij wat vaker politiek actief. Het bezoek aan partijsites blijft niet beperkt tot een selecte groep van zeer politiek betrokken burgers. Ook jongeren, lager opgeleiden en vrouwen die (zoals tabel 3 laat zien) gemiddeld genomen minder politiek betrokken zijn, weten de partijsites te vinden.

Tabel 4. Achtergrondkenmerken bezoekers partijsites on line-enquête (in %)

hoger opgeleiden (universiteit/ HBO)	42
mannen	58
jonger dan 25 jaar	24
surft minstens twee uur per week op internet	75

Dit neemt niet weg dat de groep hoger opgeleiden bijzonder sterk is vertegenwoordigd onder de bezoekers van partijsites (zie tabel 4). Ongeveer twee op de vijf bezoekers heeft een hogere beroepsopleiding of een universitaire studie voltooid. De meeste partijsites worden in min of meer gelijke mate bezocht door mannen en vrouwen. Zoals tabel 4 laat zien, zijn deze sites betrekkelijk succesvol in het bereiken van jongeren. Deze groep – die zich over het algemeen minder politiek betrokken toont – is zeer goed vertegenwoordigd onder de bezoekers van partijsites. Bijna de helft van de bezoekers is jonger dan 35 jaar; ongeveer een kwart van de bezoekers is zelfs jonger dan 25 jaar. De bezoekers van partijsites zijn daarmee een redelijk goede afspiegeling van de internetgebruikers in het algemeen.¹² In die groep hebben jongeren en hoger opgeleiden eveneens de overhand. Dat partijsites relatief veel jongeren trekken, zou kunnen worden verklaard uit het ‘internet-effect’, namelijk dat jongeren relatief vaak internet gebruiken.

Meer in het algemeen zijn de bezoekers van partijsites tamelijk actief op het internet: bijna driekwart van hen surft per week twee uur of meer op internet.

5. Partijsites en de verkiezingscampagne

Als gevolg van het toenemende gebruik van internet worden websites een steeds interessanter campagnemiddel voor partijen. Dat blijkt onder meer uit de toegenomen bezoekersaantallen van partijsites. In de laatste vijf weken voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 1998 werden de sites van de in het parlement vertegenwoordigde politieke partijen naar schatting ongeveer 100.000 keer bezocht.¹³ Het aantal bezoekers in de verkiezingscampagne van 2002 lag veel hoger: alleen al in de periode van 6 mei (de dag waarop Fortuyn werd vermoord) tot en met 15 mei (de verkiezingsdag) werden de sites van de in de Tweede Kamer zitting hebbende partijen en die van Leefbaar Nederland en de LPF ruim een miljoen maal bezocht. Volgens gegevens van het NKO 2002 heeft 31% van de kiezers tijdens de campagne internet gebruikt om zich te informeren over politiek, en heeft 16% een partijsite bezocht. De vraag is nu welke functies websites vervullen in de verkiezingscampagnes van politieke partijen. Bereikt een partijsite alleen sympathisanten en geestverwanten, of weet de site ook zwevende kiezers te trekken? Blijft het bezoek aan partijsites beperkt tot één website, of surft men voor politieke informatie en discussie langs sites van meerdere partijen?

In tegenstelling tot ervaringen met websites van partijen en kandidaten in de Verenigde Staten,¹⁴ blijken de partijsites in Nederland niet alleen te worden bezocht door personen die al van plan waren om op de betreffende partij te stemmen (zie tabel 5).

Ruim eenderde van de bezoekers van partijsites overweegt om op een andere partij te stemmen of heeft nog geen keuze gemaakt. Partijsites zijn dus meer dan een 'preek voor eigen parochie': naast de overtuigde aanhang van andere partijen weten ook zwevende en twijfelende kiezers in meerdere of mindere mate partijsites te vinden. In die zin lijkt de partijsite dus een geschikt campagne-instrument.

Tabel 5. Voorgenomen stemgedrag van bezoekers van partijsites (in %)

op dezelfde partij als die van de bezochte site	60
op een andere partij als die van de bezochte site	26
weet nog niet	11
gaat niet stemmen	3
totaal	100

Het bezoek aan partijsites blijft meestal niet beperkt tot één site. Meer dan de helft van de bezoekers van politieke websites heeft maandelijks op meer dan twee verschillende sites naar politieke informatie gezocht. Dit lijkt te betekenen dat men geneigd is zich breed te oriënteren. Deze uitkomst relateert de veronderstelling van de Amerikaanse politicoloog C. Sunstein dat politieke locaties op internet (sites, nieuwsgroepen) alleen maar gelijkgestemden trekken die geen dissonante geluiden of informatie meer toelaten, waardoor het politieke debat zou worden gefragmenteerd.¹⁵ Op basis van de enquêtegegevens zou het omgekeerde evengoed het geval kunnen zijn: kiezers die langs verschillende partijsites surfen om zo een weloverwogen keuze te kunnen maken.

Partijsites vormen een extra communicatiemiddel in de verkiezingscampagne. Hoe zij zich verhouden tot radio, televisie en kranten is echter niet duidelijk. Vervangen partijsites de traditionele media voor het verkrijgen van politieke informatie, of zijn zij hierop een aanvulling? Is een partijsite in staat om personen te bereiken die niet via radio, televisie of kranten kunnen worden bereikt?

De enquêtegegevens laten zien dat partijsites geen vervanging van de traditionele media zijn, maar vooral een aanvulling. Driekwart van de bezoekers van partijsites volgt vrijwel dagelijks het politieke nieuws via krant, radio en televisie. De groep die zelden of nooit het politieke nieuws volgt – en dus alleen via de politieke site kan worden bereikt – is vrij beperkt.

6. Redenen om een partijsite te bezoeken

Partijsites bieden in het algemeen een gevarieerd aanbod van informatie over politieke partijen, verkiezingsprogramma's en politici. Vaak is het mogelijk te discussiëren over allerlei politieke onderwerpen en om contact te leggen met partijen en politici. Iedere site legt hierin andere accenten. Een rondgang langs de verschillende partijsites leert dat deze zich in de eerste plaats richten op het aanbieden van informatie. Mogelijkheden tot discussie worden veel minder geboden. Evenals tijdens de campagne voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 1998,¹⁶ blijken politieke partijen hun sites boven alles te zien als een middel om de kiezer te informeren. Het is natuurlijk maar de vraag of de bezoekers van partijsites hier ook naar op zoek zijn. Willen ze alleen maar informatie, of zijn ze juist geïnteresseerd in online-discussies of in de mogelijkheid om via e-mail contact op te nemen met de partij of haar politici? Uit de enquête blijkt dat de mogelijkheden tot debat en e-mailcontact – voor zover aanwezig – bepaald niet de voornaamste redenen zijn om een partijsite te bezoeken (zie tabel 6). Bezoekers van partijsites blijken

vooral op zoek te zijn naar informatie over partijstandpunten en over politieke partijen. De deelname aan politieke discussies of e-mailcontacten met partij of politicus worden veel minder vaak genoemd als motief om de site te bezoeken. Degenen die wel behoefte hebben aan interactie zijn vaak hoger opgeleide, wat oudere mannen – met andere woorden: de gebruikelijke ‘participatie-elite’.

Tabel 6. Voornaamste reden om partijsites te bezoeken (in %)

informatie over partijstandpunten	45
informatie over politieke partij	16
informatie over verkiezingscampagne	10
informatie over kandidaten	9
deelnemen aan politieke discussies	4
e-mailcontact met partij	4
e-mailcontact met politicus	3
overige redenen	9
totaal	100+

Op basis van de uitkomsten van de enquête is het mogelijk inzicht te krijgen in de motieven van verschillende groepen kiezers om een partijsite te bezoeken. Surfen jongeren vooral naar zo’n site om zich te informeren over de partijstandpunten uit het verkiezingsprogramma, of willen ze discussiëren over politieke onderwerpen? Hebben hoger opgeleiden andere redenen om zo’n site te bezoeken dan lager opgeleiden? De onderzoeksresultaten wijzen uit dat er tussen de verschillende opleidingsniveau’s geen grote verschillen zijn in de motieven om een partijsite te bezoeken.

- Hoger opgeleiden zijn wat meer op zoek naar informatie over partijstandpunten en nemen vaker via e-mail contact op met de politieke partij. Lager opgeleiden zien een politieke site frequenter als hulpmiddel om informatie te krijgen over politieke partijen en hun kandidaten.
- Jongeren (tot 25 jaar) gebruiken een partijsite vaker om zich te informeren over politieke partijen. Ouderen zijn over het algemeen wat actiever: zij zijn vaker geïnteresseerd in deelname aan politieke discussies of in e-mailcontact met een partij of politicus.
- Vrouwen zijn vaker op zoek naar informatie over partijstandpunten; mannen hebben juist meer belangstelling voor informatie over de verkiezingscampagne en deelname aan politiek debat.

Mensen die veel op internet surfen, bezoeken een website van een politieke partij vaker om informatie te krijgen over de verkiezingscampagne en om te participeren in politieke discussies. Fervente internetters zijn dus

meer geneigd om deel te nemen aan on line discussies. Wie het internet maar sporadisch benut, gebruikt de partijsite over het algemeen meer om zich te informeren over partijstandpunten en om per e-mail contact op te nemen met een politicus.

7. De partijsite als campagnemiddel

De functie die partijsites voor hun bezoekers hebben, laat zien welke rol deze sites kunnen spelen in de verkiezingscampagne. Zoals hierboven al is aangegeven, weten partijsites ook zwevende en twijfelende kiezers te bereiken. Het bezoek aan deze sites blijft dus niet beperkt tot de eigen achterban. Hier is echter nog niet aan de orde gekomen met welk doel zwevende, twijfelende en trouwe kiezers naar een partijsite surfen. Verschillen hun motieven om zo'n site te bezoeken?

- Potentiële kiezers van een bepaalde partij zijn op de site van de partij van hun keuze vaker op zoek naar informatie over die partij en over de verkiezingscampagne. Verder gebruikt deze groep de site wat vaker om via e-mail contact op te nemen met de partij. Personen die overwegen op een bepaalde partij te stemmen, lijken op deze wijze (via de site) de band met hun partij te onderhouden.
- Bezoekers van een partijsite die van plan zijn op een andere partij te stemmen, hebben relatief meer interesse in informatie over individuele kandidaten en e-mailcontacten met politici. Dit lijkt een paradox: waarom hebben mensen belangstelling voor kandidaten van de partij die niet hun voorkeur heeft? Een verklaring zou kunnen zijn dat een deel van hen de site bezoekt om zich tegen een partij af te zetten, en zich daarbij vooral richt op personen. Dit zou het geval kunnen zijn geweest tijdens de verkiezingscampagne van 2002: na de moord op Fortuyn verdubbelde het percentage kiezers dat een andere site bezoekt dan die van de partij van hun keuze, ten einde een e-mail naar een politicus te kunnen sturen. Dat (vooral PvdA-)politici op het eind van de campagne veel e-mail – waaronder nogal wat *hate-mail* – ontvingen van boze of bedroefde kiezers, lijkt met de enquêtegegevens overeen te komen.
- Mensen die nog niet weten op welke partij ze gaan stemmen, gebruiken een partijsite meer dan gemiddeld om zich te informeren over de standpunten van die partij. Voor hen voorziet de partijsite dus vooral in een informatiebehoefte. Voor de groep die te kennen geeft niet te gaan stemmen, is de partijsite relatief vaak een bron van informatie over de politieke partij of een plek waar men kan deelnemen aan politieke discussies.

Partijsites zijn voor de meeste bezoekers een aanvulling op het politieke nieuws dat radio, televisie en kranten brengen, zoals reeds vermeld. Ook hier is het de vraag of dit betekenis heeft voor de manier waarop bezoekers partijsites gebruiken. Zijn mensen die het campagnenieuws dagelijks volgen via de traditionele media naar andere zaken op zoek dan mensen die voor het politieke nieuws vooral zijn aangewezen op partijsites?

Personen die het politieke nieuws vrijwel dagelijks volgen via radio, televisie of krant, gebruiken de site relatief vaak om aanvullende informatie te krijgen over de verkiezingscampagne en over de kandidaten, en om deel te nemen aan politieke discussies. Dit zijn ook juist de punten waarop het internet zich onderscheidt van de traditionele media: snelheid (actuele informatie over kandidaten en de campagne) en interactiviteit (deelname aan discussies).

Wie een partij-site geregeld bezoekt, heeft gemiddeld meer interesse in informatie over de partij en over de verkiezingscampagne. Ook deelname aan politieke discussies wordt door deze groep relatief vaak genoemd als reden om de website te bezoeken. Dit geldt vooral voor partijsites, hetgeen erop kan duiden dat trouwe bezoekers hiermee hun betrokkenheid bij de partij tot uitdrukking brengen.

8. Slot

Met de on line-enquête die tijdens de verkiezingscampagne voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 2002 is gehouden, is voor het eerst een indruk verkregen van het gebruik van partijwebsites in Europa. Het onderzoek naar deze sites heeft zich tot dusverre hoofdzakelijk beziggehouden met de aanbodzijde, dat wil zeggen met de mogelijkheden (informatie, discussie, interactie en dergelijke) die een partij op haar site aan de bezoekers aanbiedt. In dit onderzoek is ook de 'vraagzijde' van de site – de bezoekers – in beeld gebracht.

De uitkomsten laten zien dat enkele hooggespannen verwachtingen ten aanzien van internet niet zijn waargemaakt. In de eerste plaats zijn partij-sites maar ten dele in staat om die mensen bij de politiek te betrekken die zich tot nu toe hiervan afzijdig hebben gehouden. Het bezoek aan partij-sites beperkt zich voor een belangrijk gedeelte tot de groepen die vaak politiek actief zijn. Websites van politieke partijen zijn wél succesvol gebleken in het bereiken van jongeren, een groep die normaal gesproken minder politiek actief is maar wel vaker internet gebruikt. Het is nog te vroeg om de gevolgen hiervan te kunnen overzien. Mocht dit een generatie-effect blijken te zijn, dan kan internet op termijn uitgroeien tot een essentieel medium in de communicatie tussen partij en kiezers.

Een andere verwachting ten aanzien van partijsites is dat zij tot meer direct contact leiden tussen kiezers enerzijds en partijen en politici anderzijds.

Voorzover partijsites deze interactieve mogelijkheden bieden (on line-discussies of e-mailcontacten met partijen of politici), is hiervan echter weinig gebruik gemaakt. – behalve door hoger opgeleide, oudere mannen, die *in real life* ook het meest politiek actief zijn. In het algemeen is de voornaamste reden om partijsites te bezoeken het vinden van informatie (over partijstandpunten, de partij of de verkiezingscampagne). De ‘vraag’ van de bezoekers en het aanbod op de partijsite lijken dan ook redelijk met elkaar in overeenstemming te zijn.

In het belang dat een bezoeker hecht aan de verschillende mogelijkheden van een partijsite, weerspiegelt zich het verschil tussen personen die erg politiek geëngageerd zijn en de groep die zich meer afzijdig houdt van politiek. Zoals te verwachten viel, gebruiken de politiek-betrokkenen de site meer interactief: vaker dan anderen nemen ze via de site deel aan politieke discussies of sturen ze een e-mail naar partijen of politici.

Vallen wat betreft het ‘activeren van de politiek-inactieven’ en de directe communicatie tussen kiezers en gekozenen de mogelijkheden die het medium internet biedt gezien de hoge verwachtingen wat tegen – althans volgens deze enquête –, duidelijk is wel dat de partijsite niet alleen een ‘preek voor eigen parochie’ is. Eén op de drie bezoekers van partijsites is van plan om op een andere partij te stemmen (dan de partij waarvan hij de site bezoekt), of heeft nog geen keuze gemaakt. Toch is hiermee niet gezegd dat partijsites een rol spelen in het overtuigen van andere kiezers. Personen die van plan zijn op een andere partij te stemmen, lijken de site van een andere partij vaak te bezoeken om zich tegen die partij af te zetten: bijvoorbeeld door het zenden van een e-mail aan een minder geliefde politicus. De partijsite kan echter wel actief gebruikt worden om de relatief kleine groep kiezers die nog geen keus heeft gemaakt, voor de partij te winnen. De eigen achterban gebruikt de partijsite met name om ‘bij’ of betrokken te blijven bij de geprefereerde partij, hetgeen onder meer tot uiting komt in het opzoeken van informatie over de partij en de campagne en het sturen van e-mails naar de partij.

Partijsites maken de campagne-activiteiten op radio, televisie en in de kranten bepaald niet overbodig. Ze voegen echter wel wat toe aan de campagne zoals die via de traditionele media wordt gevoerd. Deze additionele waarde ligt vooral in de snelheid en interactiviteit van het internet: wie snel actuele informatie wil over de verkiezingscampagne of wie wil deelnemen aan discussies kan hiervoor immers – in uiteenlopende mate – minder goed terecht bij krant, radio of televisie.

Zoals de enquêteresultaten laten zien, hebben partijsites – afgezien van het bezoek van jongeren – nauwelijks geleid tot een verbreding van de politieke betrokkenheid met betrekking tot groepen die zich normaliter minder politiek betrokken tonen. Wel is duidelijk geworden dat deze

sites vooral met hun snelle informatieoverdracht en (in mindere mate met de doorgaans door bezoekers minder belangrijk geachte) interactiemogelijkheden kunnen bijdragen aan een verdieping van de politieke betrokkenheid. In dat opzicht hebben zij in de verkiezingscampagne een eigen, onderscheiden rol gespeeld.

noten

---

¹ Centraal Bureau voor de Statistiek, 'ICT- en mediagebruik naar persoons- en huishoudkenmerken, 1997-2002', 2003, op: <http://Statline.cbs.nl>.

² P. Norris, *Digital Divide. Civic Engagement, Information Poverty, and the Internet Worldwide*, Cambridge, 2001.

³ Zie bijvoorbeeld G. Voerman en J.D. de Graaf, 'De websites van de Nederlandse politieke partijen, 1994-1998', in: *Jaarboek 1997 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1998, 238-269.

⁴ Dit onderzoek is mogelijk gemaakt door een subsidie van het NWO, in het kader van het programma 'Maatschappij en Elektronische Snelweg', projectnummer 014-43-608.

⁵ Verder was de button te vinden op een aantal niet-partijgebonden politieke websites, waaronder de Stemwijzer. Deze sites zijn hier buiten beschouwing gebleven.

⁶ R.M. Groves en M.P. Couper, *Nonresponse in Household Interview Surveys*, New York, 1998.

⁷ G. Visscher, 'De kleren van de keizer', in: *Beleid & Maatschappij*, 24 (1997), 2 (mrt./apr.), 96-98.

⁸ Zie voor een overzicht het door het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen bijgehouden archief van de websites van de politieke partijen en hun kandidaten op: www.archipol.nl.

⁹ Zie G. Voerman, 'Elektronisch folderen: de digitale campagne', in: Ph. van Praag en K. Brants, *Tussen beeld en inhoud. Politiek en media in de verkiezingen van 1998*, Amsterdam, 2000, 193-213.

¹⁰ R.J. Dalton en M.P. Wattenberg, *Parties without Partisans. Political Changes in Advanced Industrial Democracies*, Oxford, 2000; W.R. Neuman, 'The Impact of the New Media', in: W.L. Bennet en R.M. Entman, red., *Mediated Politics: Communication in the Future of Democracy*, Cambridge, 2001, 299-342; G.W. Selnow, *Electronic Whistle-Stops. The Impact of the Internet on American Politics*, Westport, 1998.

¹¹ T. Jordan, *Cyberpower. The culture and politics of cyberspace*, London, 1999; P. Norris, *A Virtuous Circle. Political Communications in Postindustrial Societies*, Cambridge, 2000; M. Margolis en D. Resnick,

---

Politics as Usual. The Cyberspace "revolution", London, 2000; H. Margetts, 'The Cyber Party'. Paper presented to the Joint Sessions of the European Consortium of Political Research, Grenoble, 2001; Th. Zittel, 'Political representation in the Networked Society: the Americanisation of European Systems of Responsible Party Government?' Paper presented to the Annual Meeting of the American Political Science Association, Boston, 2002.

¹² CBS, *op. cit.*

¹³ Voerman, *op.cit.*, 206.

¹⁴ D.C. King, 'Catching Voters in the Web', in: E.C. Kamarck en J.S. Nye jr., red., *Governance.com. Democracy in the Information Age*, Washington D.C., 2002, 104-116; Kamarck, 'Political Campaigning on the Internet. Business as Usual?', in: Kamarck en Nye jr., red., *op.cit.*, 81-103.

¹⁵ C. Sunstein, *Republic.com.*, Princeton/Oxford, 2001; W.L. Bennet en J.B. Manheim, 'The Big Spin. Strategic Communication and the Transformation of Pluralist Democracy', in: W.L. Bennet en R.M. Entman, red., *Mediated Politics. Communication in the Future of Democracy*, Cambridge, 2001, 279-298. Zie ook C. Hagemann, 'Digitaal politiek café. Een analyse van on line-discussielijsten van D66 en GroenLinks', in: *Jaarboek 2001 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 2003, 142-160.

¹⁶ Voerman, *op.cit.*; P.W. Tops, G. Voerman en M.J.G.J.A. Boogers, 'Political websites during the 1998 Parliamentary elections in The Netherlands', in: J.Hoff en I. Horrocks, red., *Democratic Governance and New Technology*, London/ New York, 2000, 87-99.

AUTEURS

M. Boogers is universitair docent bij de Tilburgse School voor Politiek en Bestuur van de Universiteit van Tilburg.

W. van der Brug is universitair docent bij de afdeling Communicatiewetenschappen van de UvA en medewerker van ASCoR.

J.E. Ellemers was van 1967 tot 1995 hoogleraar empirische Sociologie aan de Rijksuniversiteit van Groningen en van 1970 tot 1995 buitengewoon hoogleraar Sociologie aan de Vrije Universiteit Brussel.

J. Hippe is als politicoloog op vrijwillige basis verbonden aan het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen.

A.P.M. Lucardie is als wetenschappelijk medewerker verbonden aan het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen.

V. Mamadouh is verbonden aan de afdeling Ruimtelijke Wetenschappen van de Universiteit van Amsterdam.

H. Pellikaan is als universitair docent verbonden aan het departement Politieke Wetenschap van de Universiteit Leiden.

G. Voerman is Hoofd van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen.

H. van der Wusten is als emeritusprofessor verbonden aan de afdeling Ruimtelijke Wetenschappen van de Universiteit van Amsterdam.